

МОРФОНОЛОГИЧНАТА ИЗОМОРФНА СТРУКТУРА НА ВЪТРЕШНАТА ФЛЕКСИЯ В СЛАВЯНСКИТЕ ЕЗИЦИ

(КЪМ ВЪПРОСА ЗА МОРФОНОЛОГИЧНИЯ ТИП НА СЛАВЯНСКИТЕ ЕЗИЦИ)

Иван Леков

Създадената през последните години значителна по обем литература относно тъй наречените езикови равнища, тяхното взаимоотношение, изоморфизъм и пр. се съгласува с най-новите тенденции в нашата и други науки към създаване и разглеждане на интердисциплинарни, междупластови и междунаучни изследователски области, както и към разкриване на универсални явления в строежа на езиците.

В славянското езикознание такива опити също вече не са рядкост, но обикновено те са насочени засега повече към областта на морфонологията (или фономорфологията), чиито основи, както е известно, сложи преди 30—40 години Н. С. Трубецкой¹. На материал от старобългарски език подобен похват приложи полският славист Х. Улашин². С оглед към други задачи и особено към такива, свързани с типологията, този род тематика намери израз в трудове на В. Скаличка, Е. Станкевич, П. С. Кузнецов, А. А. Реформатски и др.

Теоретичен обзор на предмета и целите на морфонологията и на нейното място сред другите лингвистични дисциплини направиха съветските автори Э. А. Макаев и Е. С. Кубрякова³.

Без да навлизам в подробен библиографски преглед на най-важната продукция в тази насока, в която се срещат и скептични разсъждения, ще спомена, че основната същност на морфоологичните прояви — редуцианията — са били предмет на проучване и от много други автори като напр. А. Мейе, В. Матезиус, Ст. Шобер, Е. Д. Полнванов, Й. Курилович и др.

Последен се спира на поставения въпрос С. Б. Бернштейн в статията си „Введение в славянскую морфонологию, ВЯ, № 4, 1968, стр. 43—59, със заключение, в което се признава значението на морфонологията с уговорката, че не бива все пак да се надценява нейната роля в структурата на славянските езици (стр. 56). Би могло да се допусне, че резер-

¹ Срв. N. S. Trubetzkoy, Sur la „Morphologie“, TCLPI, 1929; Das morphologische System der russischen Sprache, TCLP, 5, II, 1934.

² Срв. H. Ułaszyn, Język starocerkiewnosłowiański, Warszawa, 1928.

³ Срв. „О статусе морфонологии и единицах ее описания“, Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие, Москва, 1969, стр. 87—119.

вите на автора се отнасят до становища като тези на Чарлс Хокет¹, според които морфонологията заема място между централните подсистеми на езика.

Доколкото ми е известно, такъв важен структурен признак на някои от славянските езици като вътрешната флексия не е бил досега надлежно сравнително анализиран и причислен към елементите на морфонологичната и типологичната тяхна характеристика.

С намерението да се премахне тази празнина в този опит ще бъде съпоставяна вътрешната флексия на други граматични явления, които, според мене, се свързват с нея изоморфно.

1. Една от последиците на засиления интерес към езиковата типология и междинните структурни пространства би трябвало да бъде и всеотстранният опит за анализиране, тълкуване, сравнение и систематизация на онези факти и наблюдения, които се отнасят до обобщеното локалистично определено название вътрешна флексия на граматичната структура. Ако се приемат за задоволителни досегашните бегли дефиниции в общоезикови ръководства, граматики, терминологични наръчници и речници, дори и в някои монографии и статии², понятието вътрешна флексия съвпада с резултата от парадигматично обусловените фонетични промени в корена (или основата) на думата, за разлика от външната флексия, която се осъществява в славянските езици в морфемите на окончанията (а в някои кавказки и други езици и в префиксите). Веднага се налага необходимото допълнение, че вътрешната флексия може да бъде самостоятелна и единствена и затова морфологически релевантна, както в някои случаи в английски, както и обратно — да бъде редувантна („излишна“), каквато е в славянските езици, снабдени с функционално дейна външна флексия (срв. напр. пол. *biore* ~ *bierzesz* и под.). Някои биха поставили въпрос дали такова явление в славянските литературни езици трябва да се именува флексия, щом като то от гледище на граматична информация се оказва излишно. Явно е, че определението флексия се схваща тук в обединителен, формално и семантично ирелевантен, не функционален смисъл. Това е на пръв поглед една средисловна алтернация (апофония, отглас, нем. Ablaut). Обикновено като алтернация се разглеждат междуособните вокални замени, продължителни на по-старите отгласни степени, както и по-късно оформените редувания (рус. чередования), резултат на деривация (срв. стб. *вєрж* ~ *сѣвєратн* ~ *сѣвєръ* ~ *вѣратн*; словаш. *kvet* — *kvietok*, *chlieb* — *chlebič*, *líst* — *lístie*, *občan* — *občianka* и др.).

Алтернацията вече се смята от всички като морфонологично явление, защото служи за допълнителен диференциален признак на частите на речта или на деривационните форми. Вътрешната флексия не е нито напълно идентична на отгласната степен, нито е плод на деривация. Тя

¹ Срв. Ch. F. Hockett, *Kurs językoznawstwa współczesnego* (прев. от англ.) Warszawa, 1968, стр. 159—162.

² Като тази на И. А. Мельчук, *О внутренней флексии в индоевропейских и семитских языках*, *Вопросы языкознания*, 1963, кн. 4, гдето въз основа на материал от семитски, немски и английски се поддържа мнението на Й. Курилович, че нехарактерната за индоевропейска вътрешна флексия е всъщност само апофония (т. е. значеше редуване) (срв. стр. 27, 39, 40).

има свои отличителни свойства, ако и да е изоморфна на указаните две явления.¹

Докато отгласната степен (апофонията) диференцира глобално като допълнителен (не единствен) фактор семантично-граматични цялостни категории (напр. части на речта, наклонения и пр.) помежду им, а деривацията подпомага отграничаването на словообразователно (близко до лексикалното) равнище, извършено преди всичко с помощта на афиксация и на алтернация, производна от непроеводна дума, вътрешната флексия функционира чрез всички апофонични и алтернативни средства на вокализма и консонантизма не само на корена, но — ако и рядко — и на основата на думата и то в същински, точен парадигматичен смисъл, аналитично, с оглед на отделните склонитбени и спрегателни единици (падежи, лица, числа, глаголни времена и пр.). И в трите случая, обаче, интуитивно се смята, че славянските езици показват редундантност („излишество“), или още по-точно, ирелевантност на разглежданите явления в плоскостта на граматично-семантичната информация.

*

2. Структурният облик на вътрешната флексия в славянските езици в плана на една динамична синхрония² се представя доста разнообразно и неравномерно, но изобщо или по-точно на северозапад — по-щедро, а на юг — по-икономично. Като причини за нейната поява могат да се изтъкнат следните процеси: 1. въздействието на мекостната корелация, 2. на фонеморедните процеси (синхармонизациите, т. е. прегласите), 3. резултатът от прозодичните изменения, [4. въздействието на корелацията звучност—беззвучност],³ 5. комбинация на две или повече от тези причини, 6. вокална елизия, 7. вокализация на консонанти, 8. поява на нов консонант (*л*-лабиално).

Първият фактор крие последицата от двете праславянски палатализации на задноезичните консонанти съответно *h*, *g*, *ch* в *č*, *ž*, *š*

¹ Интересна е съоставката на определенията, които са дадени за трите разновидности в най-новите речници на лингвистичните термини (срв. О. С. Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*, Москва, 1966, аблаут (стр. 28): „апофония, дефлексия... Морфонологическое чередование, функционирующее в качестве внутренней флексии... посылать — послать.“ „Деривация (стр. 129) „афиксальное словообразование... Образование новых слов при помощи афиксов (или посредством деафиксации) согласно словообразовательным моделям, свойственным данному языку.“ Флексия внутренняя... (стр. 493) „1) Звуковое изменение корня, выражающее различие грамматических форм, рус. *несу — кошу, воз — воз, еду — еажу*; 2) То же, что чередование грамматическое“ (срв. Z. Gołąb, A. Heinz, K. Polański, *Słownik terminologii językoznawczej*, Warszawa, 1968. Под апофония (стр. 48—49) авторите разбират исторически, неактуално обусловени фонологически процеси, свързани с граматически функции, а под алтернация (стр. 35—36) — актуално обусловените. Деривацията (стр. 123) означават като морфонологически процес на образуване производни думи, а вътрешната флексия (стр. 171 сл.) като изразяване на граматични категории с помощта на алтернация на коренния вокал. В дефиницията на Ахманова всички разновидности, с изключение на деривацията, са приравнени оод назването морфонологични процеси. Според полския речник между апофония и алтернация има хронологична разлика, а вътрешната флексия съпада с алтернация само на коренния вокал. Палице е несъгласуването на мнениа.

² Срв. за синхрония, опряна на диахрония, бележка в *Slovo a slovesnost*, XXIV, 1968, кн. 4, стр. 354.

³ При все че тя няма морфонологическа принадлежност, или това ѝ качество е оспоримо.

и в *c', z', s', (š)*, срв., бълг. *пека — печеш, мога — можеш*, стб. *доухъ — доуше*, пол. *strzecha — strzesze*, стб. *вакъъ — ваыці, когъ — воде, доухъ — доусъ*, пол. *mnich — mnisi, meka — mece* и пр. Освен това мекостната корелация се проявява като ДП на вътрешна флексия и при други консонанти, евентуално и с по-нова хронология, срв. пол. *pragne — pragniesz, rwe — rwiesz, płace — płacisz*, рус. *ношу — носишь* и пр.

Вторият фактор се осъществява в така нар. вокални синхармонизации главно в севернославянски западни области и особено в полския език, гдето обаче функционира винаги с първия фактор в минало или актуално състояние. Отнася се до корелацията *e—a* и *e—o*, срв. пол. *lato — lecie, wiara — wierze*¹, чеш. *Jan — Jene*, бълг. *пял — пели, бях — беше*, пол. *biodro — biedrze, niose — niesiesz*, рус. *идем — идете* и под.

И третият фактор — прозодичните корелации — се отличава с доста разновидности. На първо място тук изпъкна въздействието на миналия и сегашен квантитет, на преобразението на квантитета в квалитет, след това на ударението и доста ограничено на интонацията (в музикалното ударение на някои южнославянски езици), срв. чеш. *vůz — vozi*, пол. *wóz — wozi, dwór — dworu, stopy — stóp, siostry — siostr, głąb — głębi, meki — mak, ciągnął — ciągnęli*, укр. *він — вона, ніс — нос, ліс — леса, мій — мого*, сърбохърв. *муж — мужеви — мужева*, слов. *тоž — тога*, сърбохърв. *рука — руке, ружи* и т. н.

Четвъртият фактор — въздействието главно на изгласната корелация звучност—беззвучност се наблюдава в голяма част от славянските езици в опозицията на форми за им. пад. ед. ч. м. р. към формите на косвените падежи, срв. пол. *rog — rogi*. Този фактор, подобно на редуцията, се схваща правилно от някои като фонетичен и затова неговото използване е условно.²

Петият фактор — комбинацията на изтъкнатите причини за поява на вътрешна флексия отчасти вече бе засвидетелствувана с примери, тъй като някои от разгледаните поводи са неизбежно съчетани с други (напр. синхармонизации с мекостна корелация). За някогашна квантитетна отлика и сегашен изменен квалитет на вокала свидетелствуват пол. *sól — soli*, а за сегашно кръстосване на квантитет и квалитет на вокала съответно чеш. *sůl — soli*. За наличие на три фактора на въздействие свидетелствуват случаи от типа на пол. *biodro — biedrze*, гдето освен синхармонизацията *e—o* се наблюдава исторически скритата мекостна корелация *r—r'* и най-сетне нейният сегашен резултат — дезюнкцията *r—rz*. Последна възможност представя комбинацията на 4 ДП, доказана в чешки език при отношението на 1 л. ед. ч. *moři* към 2, 3 л. мн. ч. *můžes, může* и пр. Този пример показва съществуването на квантитет, наличие на квалитет (*o > ů*), минало присъствие на мекостна корелация (*g > ž*) и сегашна дезюнкция (*h—ž*).

Шестият фактор — вокална елизия, е вътрешно неединен. Елизията на вокала от типа на свръхкратните в края на праславянската

¹ Сложно е отношението между *r* и *rz* при тия случаи от синхронно гледище. Интересен е опитът на J. Vachek в *Průlomy k souhláskovým korelacím současné spisovné češtiny, Jazykovědné aktuality, III, 1968, стр. 7—8*, да определи корелацията *r—r'* в чешки като периферична и „грапава“.

² Срв. напр. А. А. Реформатский, *Введение в языковедение*, Москва, 1967, стр. 276.

епоха е с по-широк ареал, срв. рус. *роз* — *ржи*, пол. *wieś* — *wsi*, *brzeź* — *brzozi*, чеш. *lev* — *lva*, словацк. *žens* — *ženca*, бълг. само в числени опозиции *ден* — *дни* и поради общото отсъствие на релевантна външна флексия българските примери биха могли да се причислят към деривацията¹, към която повече подходат и граматично-числените отношения от вида *вяра* — *вери*, *бял* — *бели*, при които е в действие вторият изтъкнат ефактор.

Седмият фактор — вокализация на консонант — е типично проявен в език като сърбохърватския с образци като тия: *посао* — *посла*, *послови* и обратно от гледище на парадигматична характеристика: *мислилац* — *мислиоца*. В единия случай числено преимущество имат старите, в другия — новите форми.

Последният, осми фактор — поява на нов консонант л-лабиално вследствие на мекостна корелация, която засяга само устнените консонанти, се наблюдава в източнославянски, в сърбохърватски и словенски. Известни са корелациите от типа на рус. *люблю* — *любиль*, србх. *стрж* — *стрмљ*, *жив* — *живљ* и под. при образуване на сравнителна степен на прилагателни имена.²

3. Хронологията на тия вариации на вътрешната флексия е най-различна — от праславянска до късна отделно славянска.

По начало всички падежи в ед. ч. могат да влизат във вътрешно-флексивни корелативни връзки. В мн. ч. по-неутрално положение заемат, особено при въвеждането на синхронизациите, трите падежа — дательен, творителен и местен. При глаголните лица се наблюдава интересен паралелизъм в западнославянски между двете тенденции към неутрализация на вътрешната флексия в опозицията 1 л. ед. ч. — 3 л. мн. ч. и 2, 3 л. ед. ч. — 1, 2 л. мн. ч. (срв. пол. *niosę* — *niosą*, *nieśiesz* — *nieście* — *nieściemy*, *nieściecie*).

Вътрешната флексия, изразена в падежно, числово, родово и лицево отношение, показва най-честра репартиция. Забележителна е голямата нейна търпимост в границите на категорията число. Така тя се среща както в ед. ч., срв. напр. пол. *lato* — *lacie*, или в мн. ч. *role* — *ról*, така и в двете едновременно, пол. *wiodę* — *wiedziesz*, *wiedziemy* — *wiodą*. Отношението към граматичните категории — имена и глаголи — съставя друг аспект на наблюдение. Докато производните ДП и мекостната корелация на вътрешната флексия са индиферентни към това разпределение на две основни словарни класи, вокаличните ДП (с някои изключения, напр. в полски) се свързват само с една граматична категория (срв. укр. *o > i*, *e > i* само в имена, *nis*, *lid* и под.).

Най-близък до същинската флексия би бил оня тип на вътрешна флексия, който притежава по-голям брой ДП. Но, както ще се укаже по-долу, това условие способствува и за доближаване до друго явление — суплетивизма. От функционално гледище една парадигматична позиция, каквато представлява род. пад. мн. ч. на имената от ж. и ср. р. (срв. рус. *земель*, пол. *ról* и под.), би могла да възбуди въпроса не

¹ Нещо подобно би могло да се твърди и за редуването *ръ* ~ *ър* (при стари *р*-сонантни) *врѣх* ~ *врѣхѣт* ~ *врѣхове*, гдето освен числени, се явяват и опозиции от гледище на категорията определеност — неопределеност.

² В статията на С. Б. Бернштейн Введение в славянскую морфологию, Вопросы языкознания, 1968, кн. 4, стр. 43—59, се разглеждат видовете редувания с особен оглед към разните езикови равнища.

влиза ли тук единствено вътрешната флексия в своите релевантни права? На пръв поглед би могло да се отговори положително, ако не беше познатата теза, че нулевото окончание на този падеж има, ако и негативна знакова функция на външна флексия. Според мене, достатъчно е да се подчертае в тоя случай засилената функционална активност на вътрешната флексия, за което свидетелствуват и периферичните примери от полския език за семантична диференциация на един и същ падеж във връзка с вътрешната флексия, срв. м. пад. (*na*)*czole*||*czele*. Обратно, процесите на неутрализация са пак по-често в полския и руския език, срв. пол. *siano* — *sianie, sienie, wiadro* — *wiadrze* и др.¹

Вътрешната флексия в славянските езици е изобщо ирелевантна, и то степенно, в зависимост от количеството на ДП. Колкото повече са те, толкова по-близо е вътрешната флексия до възможната релевантна стойност, както и до типа на суплетивизма.

Безсъмнено най-изразителен тип на вътрешната флексия образуват т. нар. синхармонизации (прегласи). Показателно е тук участието на синхармонизации с диспалатализационен характер (всички в полски език)² и пълното отсъствие на чешките синхармонизации с палатализационен резултат (чеш. $a > e, u > i$).

Вътрешната флексия в някои славянски езици е претърпяла допълнителна модификация оказинално при определен тип думи в две противоположни насоки — чрез увеличение или чрез намаление на основната морфема. Така в някои южнославянски езици чрез перинтеграция на окончания основата се удължава, срв. србх. и слов. *grad-ov-i, mostovi* и др., а в укр. и б. рус. при думата *ім'я* — *імені* съществува и съкратена откъм основата парадигма *ім'я* — *ім'я*, тв. пад. *ім'ям* и пр., т. е. налице е стремеж към неутрализация на тематичните различия.

Ако и по начало да е редувантно явление, вътрешната флексия улеснява комуникацията, също както редица други процеси от разни езикови равнища, които са необходими от гледище на оптималното функциониране на канала на информацията.

4. Изоморфни на вътрешната флексия са онези явления, които са познати за названията отгласни степени, деривация и особено суплетивизъм.³

Желателна би била преценка на характеристиката, която обикновено се дава на отгласните степени. Но тук ще се огранича с изтъкване на най-общата разлика между тях и вътрешната флексия. Тя е, ако си послужи с означението категориално разстояние между членовете на корелациите при отгласните степени, изразена тъкмо в това единствено

¹ В източнославянски се наблюдава (особено диалектно) тенденция към отстранение на вътрешната флексия чрез противоположни изравнения, напр. рус. *мѣтел* (р. пад. мн. ч.) под влияние на *мѣтлы* (им. пад. мн. ч.) или *мѣтлы* според *мѣтел, идѣмте* вм. *идете* според *идѣм* (срв. по отношение на примерите В. И. Борковски и П. С. Кузнецов, Историческая грамматика русского языка, Москва, 1963, стр. 132).

² И само веднъж със смесен характер в чешкия тип *Jan—Jene* и под.

³ Все по-често се изтъкват нови данни в полза на пластово-езиковия изоморфизъм, срв. К. Hořálek, Zum Begriff der Isomorphie, Travaux linguistiques de Prague 3, 1968, стр. 89—94. Вж. и моята статия Изоморфна съчетателност в структурата на изречението в славянските езици, Славянска филология, т. X, 1968, стр. 15—23.

в това отношение, защото е разлика между име и глагол, между видови глаголни двойки и пр., при което се наблюдават, всъщност, процесите на деривация. Отгласните степени обаче нямат същинска парадигматична функция в рамките на отделно взетата граматична категория (част на речта и пр.). Този тъкмо характерен признак е свойствен на деривацията, чрез която се различават представителни форми на същ. имена (в им. пад.) от също такива умалителни или увеличителни форми, както и две еднакви думи с граматично-родова различна принадлежност (срв. по-горе приведените примери от словашки език). Явно е, особено, когато се отнася и до деривация на отглаголни съществителни и на глаголни аспект, че това явление е по-близко до отгласните степени, отколкото до вътрешната флексия.

Най-сетне суплетивизмът¹, който все още не е подробно проучен, показва както старинни, така и нови структурни черти. По разновидност на прояви — падежна, числена, темпорална — той напомня на вътрешната флексия, въпреки че тук е явно кръстосването на граматичното равнище с лексикалното, срв. рус. *братъ* — *взять*, *говорить* — *сказать*, пол. *człowiek* — *ludzie*, *dobry* — *lepszy*, *jestem* — *byłem*. Интересен, но неподозрян досега тип на нов суплетивизъм, който влиза в аналитични парадигматични отношения, е този, осъществен от корелацията, причинена от *Сepus virile* в полски и г. лужишки, срв. показателното местоимение в им. пад. мн. ч. *ci* — *te* в рамките на склонението (напр. *ci* — *tych* и пр.).

При личните местоимения се наблюдава смесен тип на суплетивизъм — откъм лице и число: бълг. *аз* — *мене*, *аз* — *ти*, *ние* — *ние*. Старобългарските корелации на род.-дат., род.-тв. (дат.-тв.) ед. ч. представят обаче типа на вътрешна флексия, срв. *мене* ~ *мьнѣ*, *мене* ~ *мьноиѣ* и пр.

В днешните западнославянски езици суплетивизмът при местоименията *он*, *она*, *оно* и *со* има същата двойствена природа или по-право истинският суплетивизъм не характеризира всички форми на парадигмата.

Поправка заслужава и често срещаното неправилно обобщено мнение, че системата на сравнителната и превъзходна степен е образец на суплетивизъм. За подобен пример наистина могат да бъдат приведени случаите от типа на пол. *dobry* — *lepszy*, слов. *dober* — *boljši* и доста други, но корелацията сравнителна-превъзходна степен *lepszy* — *najlepszy*, чеш. *nejlepší* и пр. свидетелствува за наличие на друга типология за поява на префиксална флексия, свойствена на някои кавказки и други езици. При това значителен е броят на чисто деривационни корелации, като напр. *dtugi* — *dluższy*, слов. *tenak* — *tanjši*, *hud* — *hujši* и мн. др. Всичко показва кръстосване с лексикалното равнище, поради което тази материя не бива да се смята за напълно граматическа.

Ясно е, че разглежданите явления са едновременно изоморфни и специфични.

Б. Заключениета от тук анализираната с помощта на дедукция и индукция неразглеждана досега материя свидетелствуват преди всичко

¹ Характеризиран като крайна разновидност на вътрешни изменения, от която цялата основа, а не само нейна част, се заменя с друга форма. Срв. Э. Хемп, Словарь американской лингвистической терминологии, Москва, 1964, стр. 214—215.

за разнообразно и неравномерно застъпената във всички славянски езици индиферентна откъм граматична информация вътрешна флексия, както и за нейния облик на сходство с други морфонологични явления.

Едни от славянските езици се задоволяват със стари тенденции в осъществяване на вътрешната флексия, други са прибягнали и до нови средства. Много важна роля се пада на прозодичните фактори, както и на консонатни и вокални вариации с многообразни причини. Добавен е към общата картина и типът на вътрешна флексия, получен от елизия на слаби ерове, поради което се достига до нови фонеморедни (счтетателни) вериги в корена на думата. Интерес представят и всички други характерологични данни, предложени тук на вниманието на читателя.

Вътрешната флексия е резултат на морфонологически процеси, но нейната поява е твърде сложна и диалектически осмислена. Логически е съвсем ясно, че при наличие на външна флексия, вътрешната е редундантна и в такъв случай е по-близка до фонологията, отколкото до морфологията. Някои биха запитали има ли изобщо фонологична промяна, която да не е свързана с морфологията. Такива промени има, ако те не са свързани с морфемите на окончанията, т. е. ако нямат парадигматично основание или ако фонологичната промяна се разглежда в самостоятелно взета форма. Но морфологията е система от форми и не борави с изолирани формални единици. Вътрешна флексия има само с оглед на цялостта на формата, затова и промените на корена (и основата) се оказват косвено морфонологични и е основателно да се наричат морфонологични.¹

Този опит за долавяне на разграничителните белези на т. нар. вътрешна флексия и за нейното съпоставяне с други явления е основан на материя от литературните славянски езици в тяхната динамична синхрония.

Степените за сравнение в славянските езици се оказват вътрешно-нееднородна, ако и предимно граматична категория, кръстосана с лексикалното и словообразователно равнище. При това превъзходната степен, а в български и сравнителната, свързва типологически славянските езици с други неиндоевропейски езици и дава повод да се изтъкне наличие на т. нар. префиксална флексия. Поява на нов суплетивизъм в западнославянската група езици причинява и категорията *Genus virile*. Всички наблюдения принуждават към заключението за преливност или кръстосване на аблаутните (отгласните), деривационните, вътрешнофлексивните и суплетивистични прояви на изоморфна основа, без да се нарушават контурите на тяхната специфика, основана предимно на степента на разпределението на парадигматичната им заетост — която бих нарекъл при вътрешната флексия изцяло парадигматична, нормална или значителна йерархично ниска, а при останалите явления — частично парадигматична, (частична или непълна). При сложния път на граматичната информация, предавана чрез двата вида флексии, излъква потребата от стабилност на семантичната сигнализация на думата.

¹ В смисъла, установен още от Н. С. Трубецкой, срв. неговата статия „Sur la „Morphologie“, TCLP, I, 1929, стр. 85—88, препечатана в A Prague School Reader in Linguistics, Bloomington, 1964, стр. 183—186. По същността на морфонологията вж. С. Б. Бернштейн, лит. съч., стр. 43—59, и Э. А. Макаев и Е. С. Кубрякова, Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие, Москва, 1967, стр. 3—34.

Тази материя, която би трябвало да се именува езиково-междупластова и да подпомага проучването на актуалната днес област на езиковите универсали, би предоставила възможност и на още изводи около главния въпрос — до каква степен вътрешната флексия е редундантна морфологически с оглед на външната и с оглед към цялостта на формата. Предварителният отговор, според мене, би гласял: вътрешната флексия е редундантна при наличието на външна, но не е „излишна“ с оглед на цялостната структура на формата и с оглед на сложните изисквания на съобщителния езиковен процес. Както предлогът в предложния израз подпомага надежното значение, изразено чрез съответно окончание, така би могло да се поддържа, че вътрешната флексия подпомага външната, което би означавало, че тя притежава все пак потенциална релевантност.

И тъй, славянските езици, при цялата си морфонологична активност и богатство, не образуват единен тип от гледище на тази своя характеристика. Те са твърде пъстро и фрагментално разпределени според морфонологичните си черти, по-сложно застъпени в севернославянската група, като последици главно на синхармонизации и суперсегментации. Единственото по-старо явление тук съставят консонантните алтернации (редувания), предизвикани от праславянските палатализации на задноезичните гърлени консонанти.

ЗА ОМОСЕМИЯТА НА ГРАМАТИЧНИТЕ ФОРМИ

Дина Станишева

Явлението омосемия на граматичните форми може да бъде представено от многобройни факти в който и да е език. Ще посочим някои от тях, отнасящи се към граматиката на руския и на българския език. В руския език е общоизвестна употребата на глаголни форми в сегашно време от свършен вид за изразяване на бъдеще време (просто бъдеще): *завтра решим этот вопрос, я успею на поезд, узнаем это после заседания, в следующем году ты закончишь университет* и под. В руския език в конкретни лексикални условия за изразяване на обектни отношения е възможна употребата на родителен падеж вместо винителен. Изразяването на обектните отношения с родителен падеж е задължително при глаголи със значение 'искам', 'желая' и под.: *хотеть, желать, просить, добиваться, достигать, спрашивать (совета, мнения), ждать, достать, добыть, искать* и др.¹ В резултат на синтактичните изследвания са установени и други позиции, в които вместо обектен винителен падеж може да се употреби родителен — при глаголи от несвършен вид, сегашно време, ако те означават действие, съвпадащо с момента на говоренето: *зачем же вы вместо воды молока даете? кипяточку несуд* и др.² В руските диалекти съотношението на формите за винителен и родителен падеж се изменя в полза на родителния: в посочените по-горе условия той се среща вече като правило: *всякий несет кто калачей, кто пирогов*³. Освен това в сравнение с литературния език в говорите се разширяват и самите условия на употреба на родителния падеж: той се среща и тогава, когато темпоралното значение на глаголите от несвършен вид се характеризира с продължителност или повтаряемост — *гуляла, гуляла, хмелю зрелого щипала*⁴.

В съвременния български език в подчинени изречения за означаване на бъдещи действия глаголите от свършен вид се употребяват във форма, съвпадаща с формите за сегашно време: *ако заминеш, няма да се видим вече; когато се освободи България, кого ще си турим цар?* (Ив. Вазов); *когато се наситя да те гледам, ще те целуна и ще си*

¹ Грамматика русского языка, изд. АН СССР, т. II, кн. 1, Москва, 1954, стр. 132 и др.

² А. М. Кузнецова, К вопросу о глагольной переходности и значении так называемого родительного разделительного, Ученые записки Московского гос. пед. ин-та им. В. И. Ленина, т. 158, 1960, стр. 175—192.

³ Вж. примери пак там, стр. 186—187.

⁴ Вж. по-подробно пак там, стр. 187.

отида (Вапшаров); ако стане нужда — ще бъде груб, дори жесток с него (Г. Райчев); ако успее да направи едно нещо — той не само ще се ожени за нея, ами и ще откъме на чумата престола (Н. Райнов)¹. Известна е в български език и употребата на перфекта за изразяване на действие, ориентирано пряко, като предшествуващо, към обективно бъдещ момент: *ако случайно не дойда, то ще е затова, че синът ми си е дошъл; ще ти го кажа, когато съм решил окончателно*². Друг случай на омосемия е дателният приимен падеж с притежателно значение в старобългарски език. Той се употребявал наред с родителен приимен падеж за принадлежност. В среднобългарските паметници се установява пълно безразличие в тяхното използване: „Дателен приимен падеж се среща понякога употребен заедно с родителен падеж в едно и също изречение и даже като еднородни определения към една и съща дума“³. Напр.: *далъ еси воишнни са тебе знаменани оубъжати ѿ лица ажкоу; истънжжъ яко прахъ прѣдъ лицемъ вѣтроу; смрътъ грѣшникомъ люта; възвѣдши ѿ въ студенѣцъ истъвнию и др.*⁴

Интерпретацията на случаите на омосемия в граматичната литература се свежда към следните обяснения. Според традиционното схващане форма, еднопланова граматически, може да бъде използвана от езика за изразяване значението на друга граматическа категория. „Сегашно време на глаголите от свършен вид има... значение на бъдеще свършено“⁵. В съответствие с това в българския език формите на глаголи от свършен вид, употребени за изразяване на бъдещи действия, се отнасят към „сегашно време“⁶ и се определят като „особена употреба на сегашно време вместо бъдеще“⁷.

Друго решение на въпроса за мястото на сегашните форми на глаголите от свършен вид в темпоралната система на славянските езици намираме в обширната литература, свързана с тази проблема. В руската граматическа литература се поддържа схващане, според което формите за сегашно време и за бъдеще време от глаголите от свършен вид се разглеждат като две омонимични форми. Срв. напр.: „Бъдеще време на глаголите от свършен вид (просто бъдеще) по своите форми не се отличава от сегашно време на глаголите от несвършен вид.“⁸ Омонимията на сегашно и бъдеще свършено в руски отчетливо се установява от Е. Кржижкова въз основа на различно инвариантно значение и различни контекстови проявления⁹.

¹ Примерите са заимствувани от архива на Речник за български език в Института за български език при БАН.

² М. Деянова, Имперфект и аорист в славянските езици, София, 1966, стр. 43.

³ А. Минчева, Развитие на дателния притежателен падеж в българския език, София, 1964, стр. 81.

⁴ Там там, стр. 82.

⁵ А. А. Шахматов, Очерк современного русского литературного языка, Москва—Ленинград, 1930, стр. 157.

⁶ Вж. напр. Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, Съвременен български език, част II, София, 1957, стр. 38 — „Сегашно време от несвършен и свършен вид в подчинени изречения“.

⁷ Л. Андрейчин, Н. Костов, Е. Николов, Български език, София, 1962, стр. 232.

⁸ Грамматика русского языка, изд. АН СССР, т. I, Москва, 1952, стр. 475.

⁹ Е. Кржижкова, Некоторые проблемы изучения категории времени в современном русском языке, Вопросы языкознания, 1962, № 3, стр. 24—25.

Друга граматическа интерпретация на формата за сегашно време на глаголите от свършен вид дава и А. В. Бондарко¹. Според неговото становище формата за сегашно време на глаголите от свършен вид трябва да се разглежда като полисемантична форма, притежаваща две частни значения — на бъдеще и на сегашно неактуално. Всяко от тях е вариант на общото значение. Основното значение на дадената форма е изразяване на бъдеще време (за неговото изявяване е достатъчен минимален контекст). Значението на неактуално сегашно е вторично значение на формата (за неговата реализация са необходими специални контекстуални условия). Въз основа на двете посочени значения А. В. Бондарко определя формите от типа *решу* като полисемантична единна форма за „сегашно-бъдеще свършено (Н-Б)“. Той се изказва против мнението, че различните употреби на формата за свършен вид на сегашно-бъдеще могат да се интерпретират като различни форми (за бъдеще свършено и за сегашно), съпадащи в плана на изразяването.

Според М. Деянова посочените по-горе случаи на употреба на перфекта във функция на бъдеще предварително представят явление на неутрализация. По същия начин се интерпретира и употребата на имперфекта от свършен вид вместо бъдеще време в миналото за изразяване на едно действие, предстоящо спрямо минал момент, както и вместо плусквамперфекта за изразяване на действие, предварително спрямо един минал момент². Употребата на дателния падеж вместо родителен притежателен в среднобългарския период също се обяснява с неутрализация на опозицията дателен: родителен по комодален признак. Дателният падеж като маркиран член на опозицията се неутрализира и започва да изразява само притежателен признак³.

В повечето от цитираните по-горе работи като отправна точка на анализа се взема една граматическа форма. Сама по себе си задачата за изследване на изолирана граматическа форма, на нейните функционални възможности и спецификата на употребата ѝ ограничава резултатите от анализа. Такава постановка на въпроса не способствува за всестранно изучаване на мястото на дадена форма в частните системи на езика⁴. Като последица от това в граматичната литература се среща едностранчива характеристика на формите⁵. Определението на граматичната категория само от формална гледна точка означава недооценка на фактите от плана на съдържанието. Мисълта за нов подход към фактите на граматическия строй на езика беше ясно изразена от Л. В. Щерба, който подчертава необходимостта да се различават „пасивна“ и „активна“ граматика. „Пасивната граматика изучава строителните елементи на даден

¹ А. В. Бондарко, О настоящем—будущем совершенном в современном русском языке, ИДВШ ФН, № 1, 1968, стр. 8—13.

² Вж. по-подробно М. Деянова, цит. съч., стр. 61—62.

³ М. Деянова, А. Минчева, Л. Станишева, О неутрализации синтаксических оппозиций, Славянска филология, т. X, София, 1968, стр. 30—31.

⁴ Това, разбира се, не изключва възможността в отделни случаи изследвачът да вземе под внимание системните връзки на граматичните форми.

⁵ Срв. интерпретацията на формите за бъдеще време на глаголите от свършен вид като форми за сегашно време. Вж. също за несъстоятелността на такава интерпретация у А. В. Бондарко, Система глагольных времен в современном русском языке, Вопросы языкознания, 1962, № 3, стр. 28.

език, като изхожда от техните форми, т. е. от тяхната външна страна. Активната граматика учи как да се употребяват тези форми¹.

В теоретичен аспект тази задача може да бъде формулирана като изследване на инвариантния комплекс в плана на съдържанието и начините на неговото коикретно изъясняване в плана на изразяването. ... при системен подход към езика означаващите трябва да бъдат ориентирани към плана на съдържанието, към означаемите, функцията да предшества формата. Само в такъв случай е възможно установяване на начините за предаване на системните противопоставяния, а не просто на конгломерат от дискретивни средства, способни по принцип да изразяват разлики в значението².

Езиковото явление омосемия се характеризира с наличието на няколко означаващи при едно означаемо. То се определя от факта на частично тъждество на различните форми. За да се установи омосемията, необходимо е да се приложат нови, по-точни методи за изследване на значението на формите³ и за определяне на формалните елементи, благодарение на които то се реализира в езика. Последната задача е първостепенна при изучаване омосемията на формите. Методите за изучаване на синтактичното обкръжение на формата са разработени, както е известно, от дескриптивната лингвистика, която въвежда и понятието „разпределение“ или „дистрибуция“ на лингвистичната единица⁴. Особено важно е понятието „допълнителна дистрибуция“, включващо условиято, че две форми никога не се срещат в еднакво обкръжение, т. е. условията на функциониране на едната от тях изключва употребата на другата. При „свободно вариране“ в едно и също обкръжение могат да бъдат употребени две форми без принципна разлика в значението⁵.

Като се има пред вид характерът на дистрибуцията, при случай на омосемия се разграничават няколко типа отношения на граматичните форми:

1. При допълнително разпределение на омосемните форми се наблюдава отношение на задължителност. Този вид омосемия обединява комбинаторните варианти на един инвариант (на синтактично или морфологично равнище). Важно е да се подчертае строгата взаимна обусловеност на системите от комбинаторни варианти и еднозначността на тяхната връзка. Условията за допълнително разпределение могат да бъдат лексикални или синтактични. В зависимост от това се отделят лексико-комбинаторни и синтактико-комбинаторни варианти. Лексико-комбинаторни варианти са, например, формите за винителен и родителен падеж — пряно допълнение, в съвременния руски език. Родителният падеж се употребява в ограничени лексикални условия: при глаголи със значение 'искам', 'желая', а в някои диалекти — и при някои глаголи от несвършен вид сегашно време (вж. по-горе), напр.: *жажду свободы, прошу прощенья, он достиг*

¹ И. И. Ревзин, „Активная“ и „пассивная“ граматика Л. В. Щербы, Тезисы конференции по машинному переводу I МГПИИЯ, Москва, 1958, стр. 24.

² Н. Д. Арутюнова, О значимых единицах языка, Исследования по общей теории грамматики, Москва, 1968, стр. 105—106.

³ Този въпрос тук няма възможност да бъде разгледан.

⁴ Вж. напр. Z. S. Harris, *Methods in structural linguistics*, Chicago, 1951.

⁵ Третият вид дистрибуция, която в дескриптивната лингвистика се определя като „контрастна“, се отнася за езикови единици, различаващи се по значение. Следователно случаите на омосемия не влизат в условията на контрастното разпределение.

противоположното бeрега, они добиваются мира, всякий несет кто калачей, кто пирогов и под. Като синтактико-комбинаторни варианти могат да се разглеждат в българския език формите за бъдеще с частица *ще* и т. нар. сегашно свършено, което се употребява в условни и темпорални подчинени изречения, напр.: *Когато отида там, за дете съм тръгнал, мене ще ме срещнат хиляди въпросителни погледи* (Ив. Вазов).

2. Отношение на частична задължителност между омосемните форми се проявява тогава, когато условията на употреба на една от тях, задължителни за нея, влизат в условията на употребата на другата. Пример за омосемия от тоя вид са падежните (дателни) форми при личните, въпросителните или показателните местоимения в българския език и аналитичната конструкция с предлог *на* при съществителни имена (обикновено одушевени), възможна и при местоименията, напр.: *пиша му писмо и пиша на него писмо, но пиша писмо на майка си; всички му се смеят и всички се смеят на него, но всички се смеят на горкото момче*. Тук се отнасят и случаите на употреба на перфекта за изразяване на действие, ориентирано пряко, като предшествуващо, към обективно бъдещ момент (вж. примерите по-горе). Отношението на частична задължителност при омосемните форми се установява между вариантите на един инвариант (употребата на падежни и аналитични форми в българския език) или се явява като последица от неутрализацията на един от членовете на опозицията (употребата на перфекта във функция на бъдеще предварително, на имперфекта от свършен вид вместо бъдеще време в миналото или на имперфекта от свършен вид вместо плусquamперфект).

3. Отношението на свободно вариране между омосемните форми се определя от общо, възможно и за двете форми, обкръжение. Това означава, че двете форми се употребяват факултативно. Пример за факултативна омосемия е употребата на дателен и родителен притежателен през среднобългарския период от развитието на българския език (вж. по-горе).

Явлението омосемия на граматичните форми следователно се конкретизира в съотношение на факторите „значение“ и „дистрибуция“. Общите дистрибутивни свойства на формата могат да определят и позицията на неутрализация, и условията за вариантна употреба на двете граматически форми. За да се определи характерът на системните връзки на омосемните форми и тяхното място в дадена система е необходим щателен анализ на езиковия материал. В някои случаи този въпрос се решава с оглед на историческата перспектива на развитието на формата. Употребата на дателен падеж за изразяване на принадлежност, например, първоначално се е определяла от неутрализацията на опозицията дателен: родителен по комодален признак (вж. по-горе). Условията за неутрализация са се разширявали, докато са станали неопределими. Същевременно маркираната форма за дателен падеж е изгубила способност да изразява комодален признак. Поради това в старобългарските паметници при синхронен анализ на материала се установява вече система на факултативни варианти дателен-родителен за изразяване на принадлежност.

Установяването на системата от форми за бъдеще време също така е било свързано с историята на формирането на видео-временната система. Формите на глаголите от свършен вид генетически са били форми за сегашно време. С развитието на категорията вид в славянските езици те са придобили значение на бъдеще време. В руския език, например,

едва през XVIII век в основни линии се оформя темпоралната система. Унаследената от старото състояние способност на формите за сегашно време да изразяват бъдеще действие само потвърждава несъответствието в развитието на означаващото и означаемото на знака. При това трябва да се обърне внимание на факта, че закрепването на възможността на означаващото (формите за сегашно време) да изразяват ново означавемо (бъдеще време) се съпровожда от установяване на определени лексико-граматически условия (от глаголите от свършен вид), което само по себе си ликвидира въпроса за двузначност (или многозначност) на самия знак. В интерпретацията на А. В. Бондарко вниманието е съсредоточено върху установяване на максималните възможности на формата бъдеще-сегашно свършено. Обаче ако се има пред вид, че употребата на сегашните форми на глаголите от свършен вид за изразяване на сегашно действие е също така строго определена от контекста (който се фиксира)¹, за полисемантичност на самата „форма“ може да се говори само условно. При постановката на въпроса за изразяване на инвариантния комплекс (в нашия случай — категорията бъдеще време) в езика предмет на изследване става съотношението на формите на аналитично бъдеще и просто бъдеще, а не на сегашно свършено — бъдеще свършено (както е у А. В. Бондарко). При това очевидно се установява системната връзка на двете форми, която недвусмислено се определя като система от варианти с допълнително разпределение.

Явлението омосемия трябва да се разграничава от явлението „транспозиция“² на формите, подробно описано от Е. Кржижкова³. Транспозицията се установява въз основа на вторичната употреба на формата при запазване на нейното инвариантно значение. „Ако първичните функции на формите могат да се смятат централни, то вторичните им функции, основани на транспозиция, от тая гледна точка се явяват периферийни, излишни“⁴. Особено богати възможности за транспозиция представят глаголните категории. Като пример за транспозиция може да се използва употребата на форма за сегашно вместо реално минало (praesens historicum). В рамките на категорията наклонение е известна транспозицията на индикатива в сферата на императива: *Сядешъ или негъ?* Възможна е и обратна транспозиция — на императива в областта на първичните функции на индикатива: *Все ушли, а я сиди дома и работай.* Съществено е да се подчертае разликата между неутрализация и транспозиция на граматическите форми. Според наблюденията на Кржижкова при транспозицията, за разликата от явлението неутрализация, е свойствено изразяването на стилистическа окраска на формата. Напр. при транспозиция на формата на I лице множествено число вместо единствено на личните местоимения се изразява отсянка на внимание,

¹ Вж. по-подробно А. В. Бондарко, Система глагольных времен . . ., Вопросы языкознания, 1962, № 3, стр. 28 и сл.

² Терминът „транспозиция на знаковете“ се употребява от С. Карцевски във връзка с определеното на асиметричния дуализъм на знака, изразяващ се в несъответствие между границите на знака и значението (С. Карцевски, Об асиметричном дуализме лингвистического знака. Вж. В. А. Звегинцев, История языкознания XIX—XX вв. в очерках и извлечениях, ч. II, Москва, 1960).

³ H. Kržížková, Первичные и вторичные функции и т. наз. транспозиция форм, Travaux linguistique de Prague, II, Prague, 1966, стр. 171—182.

⁴ Пак там, стр. 173.

участие, срв.: *Как мы себя чувствуем?* От гледна точка на същността на двете явления при неутрализация не се изразява диференциалният признак на опозицията. В случай на транспозиция, обратно, инвариантното значение на формата (сумата от диференциални признаци) е налице, което и създава основание за стилистически ефект. Обаче, не винаги можем да се съгласим с Е. Кржижкова при интерпретацията на конкретни езикови факти. Признавайки ограничеността на транспозицията при падежната употреба, тя, например, определя като „транспозиция в рамките на категорията одушевеност“ употребата на родителен вместо винителен в случая *найти рыжика* или в полски *tańszub mazura, krakowiaka, walczuka*¹. Невъзможно е да се установи семантическа, стилистическа или експресивна специфика в употребата на родителния (срв. употребата на винителния: *найти дерево с дуплом, найти пенек, найти ягоды* и на родителния: *найти рыжика, найти груздя*). Налице са и тези лексикални условия, които допускат формата за родителен падеж — при изразяване на именния член на синтагмата от някои съществителни, означаващи гъби (срв. *найти рыжика, но найти белый гриб*). Това определя формите на винителен и родителен падеж в посочените условия като частна система на лексико-комбинаторните варианти. Имайки пред вид посочените по-горе употреби на родителен падеж за изразяване на обектни отношения, случаите от типа *найти рыжика* само свидетелствуват за разширяване в руски език на позициите на родителния падеж като вариант на синтаксемата пряк обект.

Проблемата за омосемията като част от теорията за субституцията се решава при отчитане на структурните фактори. Явлението омосемия в езика не може да се разглежда едноразмерно. То обединява отношенията на граматически форми с различен характер. Изучаването на омосемията е възможно при определяне на инвариантните комплекси чрез изследване системите на означаващите, които могат да представляват или системи на опозиции (при неутрализация), или системи на тъждества.

¹ Н. Кржижкова, Первичные и вторичные функции..., стр. 178.

МОРФОЛОГО-СЕМАНТИЧНИ КОРЕЛАЦИИ НА ПРИЛАГАТЕЛНИТЕ С ПРЕФИКС БЕЗ- В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

(В СРАВНЕНИЕ С РУСКИЯ)

Ирина Червенкова

Славянският префикс *без-* спада към продуктивните словообразователни морфемни както в българския, така и в руския език¹. С този префикс се образуват предимно книжовни думи. В руския език думите с *без-* са особено многобройни в съвременната професионално-терминологическа реч². Префиксът *без-* участва в образуването на имена, глаголи, наречия. Най-характерен е за прилагателните.

Прилагателните с префикс *без-* са образувани въз основа на съчетания от съществителни имена (с абстрактно или конкретно значение) с предлог *без* по префиксален начин (*безрък, безног, безлик, безрог* — основата, от която е образувана думата, не съдържа суфикс, срв. рус. *безрукий, безногий, безрогий, беззубый; бездоказателен, безпогрешен, безпретенциозен* — основата, от която е образувана думата, съдържа суфикс, срв. рус. *бездоказательный, безошибочный, безосновательный*) и префиксално-суфиксален начин (предя всичко със суфикс *-ен*, по-рядко *-ов* и някои други: *безработен, безотечествен, безкласов*, срв. рус. *безработный, безрадостный, бесклассовый*)³.

Префиксът *без-* изразява отсъствие, липса на нещо. Прилагателните с този префикс, ако се изхожда от тяхната морфологична и семантична структура, предполагат съществуване в езика на безпрефиксни прилагателни, които се различават от префиксалните само по отсъствие на *без-* и изразяват наличие на онова отсъствие, липсата на което е изразена в префиксалните прилагателни. Наистина и в двата езика може да се приведат множество примери на противопоставяне на прилагателните с преф.

¹ Вж. С. П. Обнорский, Префикс *без* в русском языке, Избранные работы по русскому языку, Москва, 1960, стр. 195; С. Спасова и А. Спасова, Словообразователна роля и семантика на представката *без-* в български език, Български език, 1953, кн. I, стр. 61.

² Вж. Русский язык и советское общество, Словообразование современного русского литературного языка, Москва, 1968, стр. 158.

³ Срв. Л. Андрейчин, Н. Костов, Е. Николов, Български език, София, 1960, стр. 100—101; Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, София, 1964, стр. 241; Граматика русского языка, Москва, 1952, т. I, стр. 359—360; Н. М. Шанский, О словообразовательном анализе имен прилагательных, Русский язык в школе, 1958, № 1.

без- и съответните безпрефиксни прилагателни. И в българския, и в руския език обаче няма пълна последователност и стандартност в морфологичните и семантични отношения на прилагателните с преф. *без-*.

Може да се посочат няколко типа морфологични и семантични съотношения на прилагателните с преф. *без-* и съответните безпрефиксни прилагателни. В съвременния книжовен български и в руския език тези съотношения съвпадат. Тази общност, както и голямата лексикална общност в рамките на даден словообразователен модел са обусловени от общото в словообразуването в двата езика, от наличието в тях на голямо количество еднокоренни, генетически тъждествени думи и от лексикални заемки - от български в руски и обратно.

В статията се разглеждат морфологични и семантични корелации на прилагателните с преф. *без-* и съответните безпрефиксни прилагателни в българския език в сравнение с руския, като материалът е взет от съвременни тълковни речници¹.

I

На прилагателно с префикс *без-* съответства безпрефиксно прилагателно със същия корен и суфикс. От гледна точка на семантичното съотношение на преф./безпреф. прилагателни може да се набележат няколко групи.

I група. Прилагателното с *без-* има значение 'който няма, лишен от онова, което е названо в образуващата основа на прилагателното'. Съответното безпрефиксно прилагателно съдържа значение 'който се отнася, свързан с онова, което е названо в образуващата основа на прилагателното'². *Безмозъчен* 'лишен от мозък, без мозък' (*безмозъчна кост*) / *мозъчен* 'който се отнася до мозък' (*мозъчна кора*), *безкостен* / *костен*, *безотчетен* / *отчетен*, *безпаричен* / *паричен*, *безсълзен* / *сълзен*, *безтелесен* / *телесен*, *безкасов* / *касов*; срв. в руски: *безостановочный* 'без остановок' (*безостановочный проезд*) / *остановочный* 'относящийся к остановке' (*остановочный механизм*), *безаварийный* / *аварийный*, *беспощадный* / *пошлинный*.

Преф./безпреф. прилагателни изразяват относителен признак. За префиксалното прилагателно обаче е характерно, че развива в себе си качествено значение. Признакът отсъствие, липса може да бъде представен по-силно или по-слабо, което тъкмо е характерно за качествените прилагателни (срв. *той е малко беззащитен* / *много беззащитен* / *съвсем беззащитен*). Следователно, преф. *без-* спомага за развитието на качественото значение. Същевременно той запазва връзката на прилагателното със съответното предложно съчетание и по този начин се поддържа относителният характер на признака в прилагателното. Много префиксални прилагателни от тази група могат да се определят като качествено-относителни. Качественото им значение се изразява във възможността да образуват форми на степени за сравнение, абстрактни съществителни, главно със суф. *-ост* и по-рядко *-ие*, *-ица* (напр. *беззащитен*, *по-беззащитен*, *най-беззащитен*, *беззащитност*; срв.: *беззащитный*, *беззащит-*

¹ Речник на съвременния български книжовен език, София, 1955—1959; Словарь русского языка, Москва, 1957—1961.

² Прилагателното може да има и други значения, ако е полисемантично, но то непременно включва и посоченото значение.

нее, беззащитнейший, самый беззащитный, беззащитность), а така също и в техните парадигматични отношения.

Прилагателните имена с *без-* често са в синонимична връзка с качествени прилагателни, с които съответните безпрефиксни прилагателни не влизат в парадигматични отношения. Срв.: *беззащитен — слаб и защитен — предпазен, предохранителен*; рус. *беззащитный — слабый и защитный — предохранительный*.

Освен това, префиксалните прилагателни са съотносителни с предложни конструкции *без + същ.* (рус. *без + р. п.*), те са синонимни. Срв. *безавариен — без аварии, рус. безаварийный — без аварий*. Конструкцията *без + същ.* е съотносителна с конструкцията *с + същ.* (рус. *с + тв. п.*), семантично ѝ е противопоставена: *без аварии — с аварии, рус. безаварий — с аварией*. Безпрефиксното прилагателно обаче семантично не е съотносително с конструкцията *с-!* същ., не ѝ е синонимно: *авариен и с аварии, аврийный и с аварией*.

Преф./безпреф. прилагателни имат различни синтагматични връзки. Напр.: *безкостен (б. животом) / костен (к. мас), безконтролен (б. постъпка) / контролен (к. апарат), безсънен (б. нощ) / сънен (с. поглед)*; срв. рус. *беспосадочный (б. полет) / посадочный (п. площадка), беспонилинный (б. вход) / пошлинный (п. тариф)*.

Тази група преф./безпреф. прилагателни е образувана от морфологични корелати с диференциален признак наличие / отсъствие на *без-*, които от семантична гледна точка взаимно не се противопоставят¹.

2 група. Прилагателното с *без-* има значение 'който няма, не съдържа, лишен, без онова, което е назовано в образуващата основа на прилагателното'. Съответното безпрефиксно прилагателно има значение 'който съдържа, има онова, което е назовано в образуващата основа'. Прилагателните от тази група, префиксални и безпрефиксни, развиват качествено значение.

В случая, както и в предишния, преф./безпреф. прилагателни образуват морфологично корелативни двойки, които се противопоставят по наличие / отсъствие на *без-*. За разлика от първата група, морфологичната корелация отразява и семантична корелация: противопоставени са противоречащи признаци отсъствие / наличие на онова, което е назовано в образуващата основа на прилагателното. Напр.: *безвъздушно / въздушно (пространство), безмаслен / маслен (крем), безплоден / плоден (земя), безсрочен / срочен (заем), беззвезден / звезден (небе), безслънчев / слънчев (ден), безмесен / месен (храна)*. (Срв. рус. *безвоздушный / воздушный, беззвездный / звездный, беспозвоночный / позвоночный, безветренный / ветренный*).

Семантичната корелативност се проявява в това, че преф./безпреф. прилагателни имат общи синтагматични и парадигматични връзки. Корелативните прилагателни непременно имат общи съчетания (освен различните). Думи, които са синонимично близки на преф./безпреф. прилагателни, са семантично съотносителни. Напр.: *безвестен — безсъзнателен, безумен и свестен — разумен, смислен (безвестни / свестни приказки)*; срв. рус. *бесконечный — бескрайный, беспредельный, безграничный, по-*

¹ Срв. Л. Р. Зиндер, О противопоставлениях в системе языка, Вестник ЛГУ, 1962. № 20, вып. 4, стр. 122.

стоянний и конечный — крайний, предельный, окончателен, последний (бесконечный / конечный — път). Префиксалното прилагателно семантично се съотнася с конструкцията *без* + същ., а безпрефиксното — с конструкцията *с* + същ. Префиксалното прилагателно е семантично съотносительно и с конструкцията *с* + същ., то й е противопоставено. Срв. *безвъздушен / въздушен (пространство), безвъздушен / без въздух, въздушен / с въздух, безвъздушен / с въздух*.

Някои префиксални прилагателни имат успоредни синонимни прилагателни с преф. *не-*. При това прилагателните с *без-* и с *не-* се намират както помежду си, така и с безпрефиксните прилагателни в определени семантични отношения. Напр.:

(бълг.) *безгласен* $\begin{cases} \text{гласен} \\ \text{негласен} \end{cases}$ (рус.) *безвозвратный* $\begin{cases} \text{возвратный} \\ \text{невозвратный} \end{cases}$

Отношенията между префиксални и безпрефиксни прилагателни в повечето случаи не са антонимични, тъй като в тях се противопоставят противоречавщи, а не противоположни признаци (последното е характерно за антонимите¹). Но те могат да бъдат и антонимични, напр.: *безинициативен / инициативен, безперспективен / перспективен*; рус. *безинициативный / инициативный, бесперспективный / перспективный*. Някои безпрефиксни корелати имат антоними — думи с друг корен, които изразяват признак, противоположен на признака в безпрефиксното прилагателно. Напр.:

(бълг.) *шумен* $\begin{cases} \text{бешумен} \\ \text{тих} \end{cases}$ (рус.) *шумный* $\begin{cases} \text{бешумный} \\ \text{тихий} \end{cases}$
силен $\begin{cases} \text{безсилен} \\ \text{слаб} \end{cases}$ *сильный* $\begin{cases} \text{бессильный} \\ \text{слабый} \end{cases}$

Антонимична връзка при прилагателните от тази група обаче е рядко явление.

Семантичната корелация отсъствие / наличие на нещо, която е характерна за тази група прилагателни, може да бъде допълнена от корелация отсъствие / наличие на нещо в голяма степен. Напр.: *безводен* 'лишен от вода' / *воден* 'съдържащ вода в голямо количество'; срв. рус. *бездежжный / денежный (человек), бездетный / детский (семья), безлюдный / людной (город)*.

3 група. Прилагателното с *без-* означава 'който не съдържа, не проявява онова, което е назовано в образуващата основа на прилагателното'. Съответното безпрефиксно прилагателно има значение 'който изразява, проявява онова, което е назовано в образуващата основа на прилагателното'.

Преф. / безпреф. прилагателни образуват морфологично и семантично корелативна двойка, в която наличие / отсъствие на *без-* изразява отсъствие / наличие на признака, т. е. на корелацията *без-* / —, както и във втората група, съответствува противопоставянето на противоречавщи признаци. Напр.: *бездефектен / дефектен, безнаследствен / наследствен, без-*

¹ Вж. Л. А. Новиков, Логическая противоположность и лексическая антонимия, Русский язык в школе, 1966, № 4.

пристрастен / *пристрастен*, *безрезултатен* / *резултатен*, *безсмъртен* / *смъртен*, *безстрастен* / *страстен*; срв. рус. *бездымный* / *дымный*, *бесстрастный* / *страстный*, *безошибочный* / *ошибочный*.

За тези прилагателни също е характерно качествено значение. Преф./безпреф. прилагателни са с общи синтагматични и парадигматични връзки; имат съотносителни конструкции *без* + същ. и *с* + същ. Напр.: *безстрастен* / *страстен* (*тон*), *безстрастен* / *без страст*, *страстен* / *със страст*, *безстрастен* / *със страст*, *страстен* / *без страст*.

На значителна част префиксални прилагателни от тази група съответствуват еднокоренни прилагателни с преф. *не-*. Паралелните деривати с *без-* и с *не-* са в определени семантични отношения помежду си. Тези префикси са много близки по своята семантика. И двете морфемии изразяват отричане на онова, което е назовано в образуващата основа, обаче, за разлика от *не-* преф. *без-* изразява отричане като следствие на липса, отсъствие на онова, което е назовано в основата¹. Прилагателното с *не-* изразява негативен признак (отричане на признака, посочен в безпрефиксното прилагателно), а прилагателното с *без-* — позитивен признак (утвърждаване на признака, който означава отсъствие, липса на посоченото в безпрефиксното прилагателно).

Паралелните деривати с *без-* и *не-* образуват със съответните безпрефиксни прилагателни опозиции, като се противопоставят лексикалните значения с противоречащи понятия, които изразяват отричане / утвърждаване (прилагателните с *не-*) и отсъствие / наличие (прилагателните с *без-*). При това корелатът с *без-* означава абсолютно отсъствие, липса и покатегорично и експресивно от корелата с *не-* отрича признака на безпрефиксното прилагателно.

критичен — некритичен
 — безкритичен

успешен — неуспешен
 — безуспешен

утешен — неутешен
 — безутешен

системен — несистемен
 — безсистемен

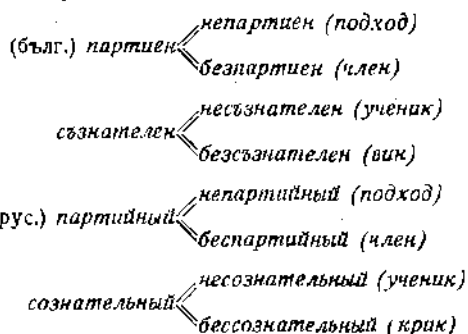
Отношенията между прилагателните с *без-* и съответните безпрефиксни прилагателни от съотношение на противоречащи признаци могат да прераснат в отношение на противоположни признаци, когато в корелата с *без-* преобладава значение на признака, който е противоположен на признака, изразен в безпрефиксното прилагателно (като в префиксалното прилагателно се запазва значението за отсъствие). В такъв случай между съответните преф./безпреф. прилагателни се наблюдават антонимни отношения. Напр.: *безспорен* / *спорен*, *безпринципен* / *принципен*, *безкомпромисен* / *компромисен*, *безкористен* / *користен*. Значението за утвърждаване на признака (а не само на отричане на противоположния признак) се подчертава с това, че префиксалното прилагателно има синонимни качествени прилагателни, изразяващи същия признак. Напр. *безспорен* — *несъмненен*, *очевиден*; *безпринципен* — *непоследователен*.

Когато прилагателните с *без-* и с *не-* съществуват успоредно, съответното безпрефиксно прилагателно може да се намира в антонимни отношения с едно от тях. Другият префиксален корелат в такъв случай

¹ Срв. С. Спасова и А. Спасова, цит. съч., стр. 62.

играе ролята на експресивен синоним на даденото префиксално прилагателно¹. Напр.: *опасен* / *безопасен* (*неопасен*), *обиден* / *безобиден* (*необиден*), *доказателен* / *бездоказателен* (*недоказателен*); срв. рус.: *опасный* / *безопасный* (*неопасный*), *деятельный* / *бездеятельный* (*недеятельный*); но: *интересен* / *неинтересен* (*безинтересен*), *законен* / *незаконен* (*беззаконен*), срв. рус. *интересный* / *неинтересный* (*безинтересный*), *законный* / *незаконный* (*беззаконный*). Двойките с *без-* и с *не-* могат да се различават семантично, като например *нереден* 'който нарушава установения ред, противоречи на правилата' — *безреден* 'който няма ред, без ред'.

В някои случаи в българския език, както и в руския, имаме групи антоними — когато безпрефиксното прилагателно е в антонимни връзки и с двама семантично различни префиксални деривата. Напр.:

Някои префиксални прилагателни имат синонимни прилагателни с друг корен, означаващи противоположен признак непосредствено, а не чрез посочване на липса, отсъствие на определен признак. С тези безпрефиксни прилагателни префиксалните прилагателни образуват антонимни двойки, докато корелацията на преф./безпреф. прилагателни (еднокоренни) не е антонимна. Напр.:

4 група. В четвърта група влизат двойки преф./безпреф. качествени прилагателни, префиксалният член на които изразява качествен признак, предимно пейоративен, а безпрефиксният — качествен признак, предимно положителен. Пейоративното значение в префиксалното прилагателно възниква като следствие от изразяването на отсъствие, липса на онова, което е назовано в образуващата основа. Значението 'липса, отсъствие' в случая обаче се измества от значението 'наличие на качествен признак' (почесто — отрицателен).

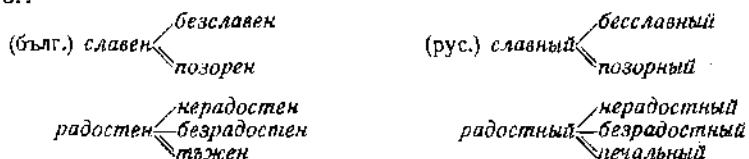
По такъв начин тези прилагателни са в морфологична и семантична корелация, при което наличие / отсъствие на *без-* отразява противопоставяне на противоположни качествени признаци. Напр.: *безискуствен* / *искуствен* (*държане*), *безсърдечен* / *сърдечен* (*човек*); срв. рус. *безискусственный* / *искусственный* (*веселост*), *бесславный* / *славный* (*конец*). Прилагателните могат да бъдат антоними. Напр.: *безидеен* / *идеен* (*подход*).

¹ Срв. Д. Н. Шмелев, Очерки по семасиологии русского языка, Москва, 1964, стр. 148.

безнравствен / нравствен (личност), безотговорен / отговорен (постъпка), безотраден / отраден (думи), безукорен / укорен (поведение); срв. рус. безидейный / идейный, безнравственный / нравственный, безотрадный / отрадный, бестолковый / толковый.

За префиксалните прилагателни от тази група също са характерни паралелни деривати с преф. *не-*, като безпрефиксното прилагателно може да е антоним на един от префиксалните деривати, за който другият префиксален дериват е експресивен синоним. Напр.: *човечен / безчовечен (нечовечен), съвестен / безсъвестен (несъвестен), съдържателен / безсъдържателен (несъдържателен)*; срв. рус. *человечный / бесчеловечный (нечеловечный), хозяйственный / бесхозяйственный (нехозяйственный)*; но: *честен / нечестен (безчестен), вкусен / невкусен (безвкусен)*. В последния пример прилагателното с *без-* се различава от прилагателното с *не-* не само по своята експресивност, но и семантично (*безвкусен* — не просто 'който няма приятен вкус', като *невкусен*, а 'който има неприятен вкус, блудкав').

Ако съществува прилагателно с друг корен, което изразява противоположен признак, тогава именно то се явява антоним на безпрефиксното прилагателно, а не префиксалното прилагателно със същия корен. Антонимната корелация при разнокоренни думи е изразена по-ярко и определено. Срв.:

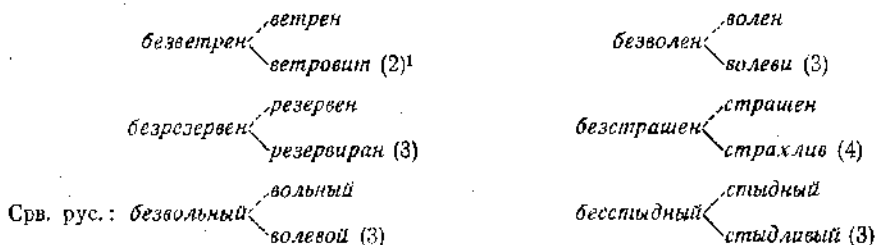
Обособяват се случаите, когато синонимно се сближават морфологично противопоставените преф./безпреф. прилагателни. Безпрефиксното прилагателно изразява качествен признак, който посочва най-високата точка в количествения или качествен признак, докато префиксалното прилагателно изразява качествен признак, състоящ се в отсъствие на такава точка. Това прави дадения признак още по-значителен. *Пределен* 'стигнал предел, висша степен' / *безпределен* 'който няма предел, неограничен' (*напрежение*), *краен* 'най-голям, висш' / *безкраен* 'който няма граници, край' (*оптимист*), *примерен* 'който служи за пример, образцов' / *безпримерен* 'който няма подобен на себе си, изключителен' (*постъпка*), *ценен* 'високо ценен, скъп' / *безценен* 'за който не може да се намери цена, много ценен (*дар*)'; срв. рус. *предельный / беспредельный, крайний / бескрайный, ценный / бесценный*.

Друг пример за синонимно сближаване на морфологично противопоставените преф./безпреф. прилагателни е двойката *безсрамен / срамен*, където думите са синонимни в техните пейоративни значения. Срв. рус. *бесстыдный / стыдный*.

5 група. Морфологичната и семантична корелация на преф./безпреф. прилагателни може да отслабне, да бъде нарушена или променена като следствие на ограничаване в употребата на един от корелатите. Така например в следните двойки в съвременния книжовен език безпрефиксният корелат е по-ограничен в употребата си, отколкото съотносителното префиксално прилагателно. Напр.: *безхарактерен* 'който няма твърд ха-

ракер' / *характерен* 'с, твърд характер', *безпътен* 'разпуснат, безнравствен' / *пътен* 'приличен', *безпаметен* 'лишен от памет' / *паметен* 'с добра памет'.

На мястото на старата корелация, която се руши, може да се формира нова, друга морфологична корелация, както например в последния случай: *безпаметен* / *паметен* — *безпаметен* / *паметлив*. Семантично противопоставените прилагателни се различават не само с наличие / отсъствие на *без-*, но и със суфиксите. В българския език, както и в руския, се срещат доста прилагателни с *без-*, които имат морфологично корелативни безпрефиксни прилагателни, семантично противопоставени на други прилагателни, различаващи се от префиксалните не само с отсъствие на *без-*.

И в двата езика има прилагателни с преф. *без-*, които изразяват качествено значение и които влизат в морфологична опозиция с безпрефиксните прилагателни, също качествени, обаче семантично не противопоставени на префиксалните, а само семантично свързани с тях като еднокоренни думи. Напр. *безразличен* / *различен*, *безчетен* / *четен*, *безумен* / *умен*, *безпътен* / *пътен*; срв. рус. *безразличный* / *различный*, *бесплотный* / *плотный*, *безумный* / *умный*.

II

Прилагателното с преф. *без-* може и да няма морфологично корелативно безпрефиксно прилагателно (със същия суфикс)².

1. Такова префиксално прилагателно от семантична гледна точка може да бъде противопоставено на еднокоренно прилагателно, което се различава от префиксалното не само с отсъствие на *без-*, но и с още някой морфологичен признак. Напр.: *безтактен* / *тактичен*, *безсъмнен* / *съмнителен*, *безразсъден* / *разсъдлив*, *безмилостен* / *милостив*.

И в българския, и в руския език има група безсуфиксни прилагателни с *без-*, които означават липса на нещо, най-често на някой белег, свойствен на живо същество. На тези прилагателни семантично се противопоставят безпрефиксни прилагателни със суф. *-ат*, които показват наличие на нещо. Напр.: *безбрад* / *брадат*, *безрог* / *рогат*, *беззъб* / *зъбат*, *безок* / *окат*, *безкрил* / *крилат*, *безкос* / *космат*, *безвлас* / *власат*. Към същата група спада и *безлист* / *листат*. Срв. рус. *безбородый* / *бородатый*, *безрогий* / *рогатый*, *бескрылый* / *крылатый*, *безволосый* / *волосатый*; *безвиный* / *виноватый*. Прилагателните с *без-* могат да образуват корелация с еднокоренни прилагателни с друг префикс, напр.: *без-*

¹ Цифрата в скоби означава групата, към която спада двойката преф. / безпреф. прилагателни от гледна точка на семантичното им съотношение.

² Вж. Л. Андрейчин, П. Костов, Е. Николов, цит. съч., стр. 101.

дарен / надарен, безбожен / набожен, безгрижен / загрижен, безформен / оформен. Семантичната корелация на противопоставяне е възможна и при по-голяма морфологична разлика на корелатите: безцелен / целенасочен, безоръжен / въоръжен; срв. рус. *бесцельный / целенаправленный, бесплодный / плодородный, плодоносный, плодородный*.

2. Една част от прилагателните с *без-* нямат семантично корелативни енокоренни прилагателни. Те имат само синонимни конструкции *без + същ.* и се противопоставят на конструкциите *с + същ.* Напр.:

бездетен	{ без деца с деца	бездомен	{ без дом с дом
безимен	{ без име с име	безскрупулен	{ без скрупули свс скрупули
Срв. рус.: бездомный	{ без дома с домом	бесследный	{ без следа со следом
безучастный	{ без участия с участием	беспрепятственный	{ без препятствий с препятствиями

В българския, за разлика от руския език, има безсуфиксни прилагателни с преф. *без-*, които показват липса на свойствените за живи същества особености и които нямат съотносителни безпрефиксни прилагателни, изразяващи наличие на дадена особеност: *безух, безрък, безног, безкрак, безглав*. Те имат съотносителни конструкции *без + същ.* и *с + същ.*

Прилагателните с преф. *без-*, които не образуват морфологично и семантично съотносителни корелати, в съвременния език могат и да нямат корелативни конструкции *с + същ.* и *без + същ.* Така например *безогледен, безпощаден, безспирен, безропотен, непрекословен* са съотносителни само с конструкциите *без + същ.* (срв. рус. *беспощадный, непрекословный, безумолчный*); *безочлив, безмълвен, беззрачен, безконечен, безупречен* не са съотносителни нито с една от двете конструкции (срв. рус. *безмолвный, безбрежный, безутешный*).

И така, прилагателните с преф. *без-*, които имат еднотипна словообразователна структура (*без + основа на име*), не са еднакви от гледна точка на морфологичната и семантична съотносителност с безпрефиксните прилагателни. Има прилагателни с *без-*, за които в съвременния книжовен език няма семантично противопоставени безпрефиксни прилагателни (безпрефиксните прилагателни или вече не се употребяват, или ги е нямало изобщо).

Полисемантичните префиксални прилагателни в различните си значения могат по различен начин да се свързват с безпрефиксните прилагателни. Напр. *безвкусен* 'лишен от приятен вкус' / *вкусен* и *безвкусен* 'лишен от естетичен вкус' / —. Трябва да се отбележи, обаче, че полисемията, семантичната широта е характерна за прилагателните с преф. *без-* много по-малко, отколкото за съответните безпрефиксни прилагателни.

Семантичните процеси, които се извършват в прилагателното с преф. *без-*, са свързани със "семантичната кондензация" на думите, когато те стават немотивирани¹ (срв. в руски език *бесшабашный, беспардонный, безалаберный*). Прилагателните с преф. *без-*, които са възникнали на базата на конструкцията *без* + същ. или, ако са образувани по префиксален начин от суфиксално прилагателно, са само съотносителни с такива конструкции, имат характер на описателни думи. Процесът на семантичната кондензация се състои в избледняване на тази описателност. Да се превърнат прилагателните с *без-* в немотивирани думи обаче пречи фактът, че преф. *без-* в българския език (и в руския) има определено и устойчиво значение 'отсъствие, липса'. Благодарение на семантичната определеност и стабилност на префикса тези прилагателни образуват една структурно-семантична група с общо значение 'признак, който изразява отричане като следствие на отсъствие, липса на нещо'.

¹ Вж. А. В. Исаченко, К вопросу о структурной типологии словарного состава славянских языков, *Slavia*, 1958, кн. 3.

ЗА ТАКА НАРЕЧЕНИЯ СРИЧКОВ (ИЛИ СИЛАБИЧЕН) ПРИНЦИП В РУСКАТА И БЪЛГАРСКАТА ГРАФИЧНА СИСТЕМА

Блажо Блажев

Както е известно, твърдите и меките съгласни в руски език служат за различаване на думите (срв. *брат* и *братъ*, *кон* и *конь*, *банка* и *банъ*-*ка*, *лук* и *люк* и др.). Поради това тяхното диференцирано означаване чрез графични средства е абсолютно необходимо.

Според изискванията на идеалното звуково (азбучно) писмо за означаване на даден мек съгласен звук би трябвало да се използва буква, която се отличава от буквата, служеща за означаване на съответния твърд съгласен звук. В графичните системи на някои езици това изискване се спазва. Така например за означаване на меките съгласни звукове *н* и *л* в сръбската азбука съществуват специални букви (*њ* и *љ*), които се отличават от буквите за съответните твърди съгласни *н* и *л* (срв. *закон* и *коњ*; *копак* и *коњак*; *лула* и *љулак* или *љулка*). Но в графичната система на съвременния руски език по редица причини от исторически и практически характер посоченото изискване не е спазено. Мекостта на съгласните звукове се означава не пряко, автономно, т. е. не чрез някакви графични елементи в пределите на самите букви за съгласни звукове, а косвено, с помощта на следващите след тях други букви. Така например мекостта на съгласния звук *т* в края на думата *братъ* е означена не в пределите на някаква буква за съгласен звук от рода на сръбските *њ* и *љ*, а от следващата буква *ь*, която сама по себе си не означава никакъв звук. По такъв начин буквосъчетанието „съгласна + *ь*“ се превръща в цялостен графичен комплекс за означаване на меките съгласни звукове, които се намират в края на думите (*братъ*, *бранъ*, *бросъ*, *быль*) или пред друг съгласен звук (*польза*, *борьба*, *банъка*). Лицата на знака за мекост *ь* в тези условия се превръща в своеобразен нулев графичен знак за отбелязване твърдостта на предходния съгласен звук (*брат*, *был*, *комсомолка*, *корка*, *банка*).

Когато меките съгласни звукове се намират пред гласен звук, тяхната мекост също се означава не в пределите на самите букви за съгласни звукове (*л*, *м*, *н*, *р*, *с*, *т* и т. н.), а от следващите след тях букви *я*, *е*, *ё*, *ю*, *и*. Така мекостта на съгласния звук *л* в думата *люк* [лук] е отбелязана не чрез очертаанията на някаква буква за съгласен звук от рода на сръбската *љ*, а от следващата буква *ю*, която по такъв начин изпълнява двукратна графична функция: 1) означава гласния звук *у* и 2) в

съчетание с предходната буква отбелязва мекостта на съответния съгласен звук.

За означаване твърдостта на съгласните звукове, намиращи се пред гласен звук, се използват буквосъчетанията „съгласна буква + а, э, о, у или ъ“ (*лак, сяр, сон, лук, мыло*).

Този начин на означаване твърдостта или мекостта на съгласните звукове пред гласни е известен под названието „сричков (или силабичен) принцип“. Ето как проф. А. Н. Гвоздев определя същността на този принцип: „Он состоит в том, что в качестве единицы чтения и письма выступает слог: сочетание согласной и гласной букв представляет цельный графический элемент; например, чтобы прочесть твердое или мягкое *в* в словах *вал, въл, необходимо* обращать внимание на следующую за *в* гласную букву *а* или *я* (*ва — вя*)“¹.

Както се вижда, разглежданият принцип се нарича „сричков“, защото звуковете, които се означават от съответното буквосъчетание, се намират в една и съща сричка (*ва-ла, въл-ла*). В буквосъчетанието *вя* в думата *въл* буквата *я* се използва за означаване на звука *а* и мекостта на звука *в*, който не само се намира непосредствено пред звука *а*, но и попада непременно в една сричка с него; *въл, въл-ла, стал-въл-лым*. (Понякога неточно се казва, че мекият съгласен звук и следващият гласен „образуват сричка“; в случай като *въл-ла* звуковете *в* и *а* действително образуват сричка, но в случай като *въл* сричка реално образуват трите звука заедно, а не само двата звука).

Ако обаче буквите *в* и *я* в графичния поток се намират една след друга (срв. устав *ясен*), но едната от тях (*в*) означава звук, който се намира в друга дума и следователно в предходната сричка, следващата буква *я* (която в едни случаи може да бъде „смекчаваща“, а в други да означава „йот + гласен звук“) в този случай не образува буквосъчетание с буквата *в* за означаване мекостта на съответния съгласен звук (*ф*). Този звук не е мек, а твърд [*устаф ѱасъвъ*], след него следва не гласен звук, а съгласният звук йот, който образува началната сричка на следващата дума: у-став *я-сен*.

Не образуват графичен комплекс за отбелязване мекостта на съгласния звук и буквите *в* и *ю* в сложносъкратената дума *главювелир-торг* (глав-ю-ве-лир-торг) или буквите *т* и *я* в думата *детясли* (дет-я-сли).

Като приложение на сричковия принцип се разглежда и означаването на звука йот пред гласен звук. Когато йот се намира пред гласен звук и в една сричка с него, той се означава не от отделна буква (*й*), както например в думата *край* или в съчетанието *твой атлас*, а от така наречените йотувани гласни букви *я, е, ѳ, ю*, които означават едновременно и съответния гласен звук (*а, э, о, у*), и предшестващия го йот (срв. например: *я-ма, тво-я, кра-я, ю-ла, сво-ю, ѳ-лка, сво-ѳ* и др.)².

¹ Вж. А. Н. Гвоздев, Современный русский литературный язык, ч. I, Москва, Учпедгиз, 1958, стр. 79; срв. също А. Н. Гвоздев, Основы русской орфографии, 3-е, дополн. и испр. изд., Москва, Учпедгиз, 1951, стр. 40; В. Ф. Иванова, Современный русский язык. Графика и орфография, Москва, 1966, стр. 37.

² Л. В. Щерба, Избранные работы по русскому языку, Москва, Учпедгиз, 1957, стр. 160—163; Е. М. Галкина-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанский, Современный русский язык, ч. I. Лексикология. Фонетика. Словообразование, под ред. Е. М. Галкиной-Федорук, Москва, 1962, стр. 238.

И така, принципът за означаване на два звука чрез съчетание от букви (*ва, вя*) или чрез една буква (*я-ма, кра-я*) се нарича „сричков“ въз основа на условието, при което той се прилага (означаваните звукове да се намират в една и съща сричка), а не например въз основа на това, какви графични средства се използват (една буква или съчетание от букви). И трябва да отбележим, че именуването на този принцип според условието на неговото прилагане е напълно оправдано и удобно, когато става дума за означаването на звука йот пред гласни или за отбелязване мястото на съгласните пред гласни.

Но може ли терминът „сричков принцип“ да се прилага и към случаите, когато липсва или е без всякакво значение условието означаваните звукове да се намират в една и съща сричка? Този въпрос не би възниквал, ако мястото на съгласните звукове в руски език се означаваше само с помощта на гласните букви *я, е, ё, ю* или *и*. Както е известно, обаче, мястото на съгласните звукове в руски език се означава с помощта на буквите *я, е, ё, ю, и* само в случаите, когато мекият съгласен звук се намира непосредствено пред гласния и в една сричка с него. Но когато меките съгласни се намират в края на думите или пред други съгласни, като графично средство за отбелязване на тяхната мястост служи знакът за мекост *ь*. Любопитно е, че за този начин се говори, когато се разглежда сричковият принцип, без обаче да се отнася определено към този принцип или да се отграничава от него (срв. следната формулировка в книгата на А. И. Гвоздев Современный русский литературный язык, стр. 79: „Помимо этого, в конце слова и перед согласными мягкость обозначается последующим мягким знаком, а твердость — отсутствием какой-либо буквы: *быль* — *был*, *вольна* — *волна*“. Аналогична формулировка срещаме и у В. Ф. Иванова в цитираната вече нейна работа, стр. 37: „Помимо этого, в конце слов, а также перед согласными...“ и т. п.).

За означаването на меките съгласни звукове в края на думите (срв. *брать*) или пред други съгласни (срв. *банька, вольна, борьба*) чрез буквосъчетания от типа „съгласна + *ь*“ от графично гледище е абсолютно безразлично дали даденият мек съгласен звук попада в една и съща сричка с определен друг звук. Така при деленето на срички мекият съгласен звук *л'* в думите *польза, полька, пальба, больна, вольна* попада в едни случаи в първата сричка в непосредствено съчетание с гласния звук *о* или *а* (*поль-за, поль-ка, паль-ба*), а в други случаи — във втората сричка в непосредствено съчетание с друг звук (*боль-на, воль-на*)¹. Много показателни в това отношение са различията в правилата за делене на срички у различните автори (понякога тези различия са свързани с различните стилове на произношение или със специални фонетични условия). Така в думата *кольцо* проф. А. Н. Гвоздев отнася мекия съгласен звук *л'* към първата сричка (*коль-цо*)², докато във формата *кольца́* акад. Л. В. Щерба отнася този съгласен звук към следващата сричка (*ко-льца́*)³. Това показва, че писането и четенето на буквосъчетанията „съгласна + *ь*“ при означаване мястото на съгласните звукове пред

¹ Виж правилата за делене на срички в цитирания по-горе учебник по съвременен руски език под ред. на Е. М. Галкина-Федорук, стр. 185—186.

² А. Н. Гвоздев, Современный русский язык, стр. 44.

³ Грамматика русского языка, Москва, изд. АН СССР, т. I, 1960, стр. 70.

други съгласни се осъществява независимо от това дали съответният мек съгласен звук попада в една и съща сричка с предходния или следващия звук. Не съществува подобна зависимост, естествено, и в случаите на писане и четене на буквосъчетанията „съгласна + ъ“ при означаване мекостта на съгласните звукове в края на думите (срв. *сталь*, *рубль*, *вопль*, *ко-рабль*, *би-нокль*).

Следователно, ако искаме да употребяваме термина „сричков принцип“ само в случаите, когато означаваните звукове се намират непременно в една и съща сричка, не би трябвало да отнасяме споменатия термин и към случаите, когато това условие липсва, т. е. към случаите, когато мекостта на съгласните звукове се отбелязва с буквата *ь*. Но тогава възниква въпросът какъв е принципът, по който мекостта на съгласните се означава чрез *ь*, различен ли е той по същество от принципа за отбелязване мекостта на съгласните пред гласни или за означаването на йот пред гласен звук *и*, ако не е различен, какъв термин да се използва за означаването на този общ принцип, без да се ограничава съдържанието му с частните условия на неговото прилагане.

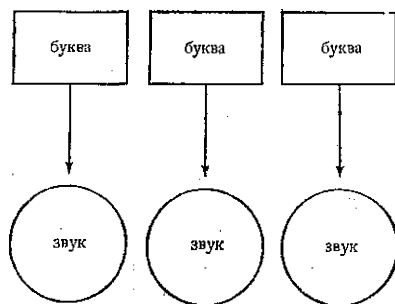
Както в буквосъчетанията „съгласна + гласна *я, е, ъ, ю* или *и*“ гласната буква *я, е, ъ, ю* или *и* служи за отбелязване мекостта на предходния съгласен звук (*тя, те, тѣ, тю, ти*), така и буквата за мекост *ь* в буквосъчетанията „съгласна + ъ“ означава мекостта на предходния съгласен звук (*братъ, баѣка*). Както буквосъчетанията „съгласна + гласна *а, э, о, у* или *ы*“ означават, че съответният съгласен звук е твърд (*та, тэ, то, ту, ты*), така и графичният комплекс „съгласна + нулев графичен знак“ сигнализира, че съответният съгласен звук е твърд (*брат, баѣка*). И в единия, и в другия случай мекостта на съгласните звукове се означава не в пределите на самата буква за съгласен звук, а от следващата след нея буква (смекчаваша гласна или *ь*). Обстоятелството, че при отбелязване мекостта на съгласните звукове пред гласни се спазва условието съответните звукове да се намират в една и съща сричка, а при означаване мекостта на съгласните в края на думите или пред други съгласни такова условие не се изисква, не превръща конкретните начини за означаване мекостта на съгласните звукове в различни графични принципи. Графичният принцип е един и същ, различни са само условията на неговото прилагане и графичните елементи, които се използват в единия и в другия случай. Не случайно при прилагане на автономния графичен принцип и в двата случая се използва една и съща буква (срв. рус. *люль-ка* и сръб. *љуљка*).

С какъв термин би било по-логично да се означава този принцип — дали с термин, който отразява нещо частно, нещо, което не е свързано с принципа като цяло (каквото е терминът „сричков“ или „силабичен принцип“), или с термин, който отразява нещо общо и заедно с това съществено за принципа като цяло, нещо, което го отличава като цяло от другите принципи? Очевидно е, че от логическо гледище по-сполучлив би бил някакъв термин от втория тип. Но кое е онова общо и съществено, което прави разглеждания графичен принцип единен, независимо от различните условия на неговото прилагане? Това е, според нас, комплексният характер на означаване на звуковете чрез съответни графични средства. Той се проявява или в това, че като графична и четивна единица с взаимно свързани и обусловени компоненти се използва комплекс

от отделни букви, който служи за означаване на комплекс от звукове (срв. *та* — *тя*) или на отделни звукове (срв. *т* — *тъ*), или пък в това, че като такава единица се използва един графичен знак, който служи за означаване на комплекс от звукове (срв. *я* = *йа*). Ето защо разглежданият графичен принцип би могъл да бъде наречен комплексен, или съчетателен.

При идеалното звуково писмо всяка буква трябва да означава звук и следователно не трябва да има букви като *з* и *ь* в руската графика, които сами по себе си не означават никакъв звук; всяка буква трябва да означава само един звук, а не съчетание от звукове, и следователно не трябва да има букви като руските *я*, *е*, *ё*, *ю*, които могат да означават два звука (*йа*, *йэ*, *йо*, *йу*); и най-сетне всяка буква във всички случаи на своята употреба трябва да означава един и същ звук, а не различни звукове, и, следователно, не трябва да има букви, като например руските съгласни, които се използват за означаване както на твърди, така и на меки съгласни звукове (срв. *лук* и *люк*, *мат* и *матъ*)¹.

Ако при формирането и функционирането на руската графична система бяха спазени последователно посочените изисквания за построяване на идеално от графично гледище звуково писмо, отношението на която и да е буква към означавания от нея звук би могло да се представи на-

Фиг. 1

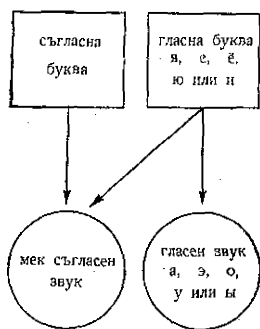
гледно, както е показано в схемата на фиг. 1. Наличието само на вертикални стрелки в тази схема показва, че всяка буква означава съответния звук пряко и самостоятелно, независимо от съседните букви, тъй като всяка от тях означава: 1) звук, 2) само един звук и 3) във всички случаи един и същ звук. Този триединен звукобуквен принцип би могъл да се определи като автономен, разделен, тъй като при неговото пълно прилагане четенето на която и да е буква не изисква да се обръща внимание на това, каква буква следва след нея (срв. писането и четенето на сръб. *љубка*).

Староруската графична система, в основата на която ляга старобългарската азбука, претърпява значителни изменения, свързани с особеностите и многовековното сложно развитие на звуковата система на руския език. В резултат на това се формира и продължава да действа и в

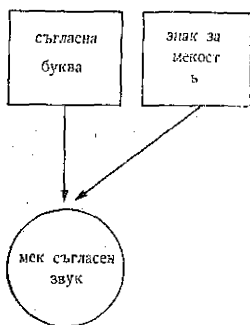
¹ Вж. А. Н. Гвоздев, Основы русской орфографии, стр. 31—32.

съвременната руска графична система т. нар. „сричков принцип“, който практически успешно компенсира отстъпленията от последователното прилагане на идеалното звуково писмо, на неговия автономен, разделен звуко-буквен принцип.

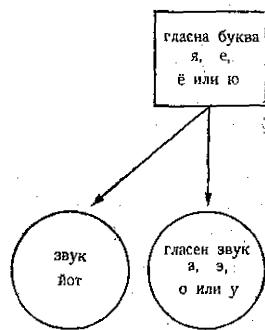
Ако съпоставим схемите за отношението на буквите към звуковете, изразявано от графичните опозиции при комплексния принцип, с приве-

Фиг. 2

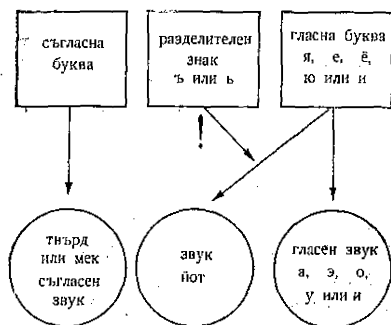
Фиг. 3

Фиг. 4

дената по-горе схема за отношението на буквите към звуковете при автономния, разделяния принцип (вж. фиг. 1), ще видим, че в схемите за прилагането на комплексния принцип освен вертикалните стрелки винаги има и една наклонена, диагонална стрелка, която посочва, че втората буква от графичния комплекс сигнализира, регистрира, отбелязва някакво качество на звука, означен от съседната, предходната буква (вж. фиг. 2 и 3), или че една буква означава едновременно два звука (вж. фиг. 4).

Направената съпоставка нагледно илюстрира не само това, че именно комплексният характер на използване на графичните средства е общ за всички случаи на прилагане на комплексния принцип, но и това, че именно тази негова особеност го отличава от автономния (разделния) принцип на идеалното звуково писмо.

Фиг. 5

Комплексният графичен принцип намира приложение и при използването на т. нар. разделителни знаци (ъ и ъ). Когато звукът йот се намира след съгласен звук, а не в началото на думите или след гласен звук, той се означава от буквосъчетание „съгласна + ъ (или ъ) + я, е, ё, ю или и“ (срв. съезд, статья, статьи, статья, статья, статья, ружьё). В буквосъчетанията от този тип разделителният знак играе предупредителна роля: „макар че буквите я, е, ё, ю или и се намират след буква за съгласен звук, произнасятъ пред звука а, э, о, у или и звука йот!“ (вж. фиг. 5).

По такъв начин терминът „комплексен принцип“ обобщено отразява графичната същност на различните случаи, при които намира приложение разглежданият принцип и заедно с това го разграничава от противоположния нему автономен (разделен) принцип.

Както беше посочено, традиционният термин „сричков принцип“ е точен и удобен за означаване на случаите, когато непременно условие за прилагането на комплексния принцип е означаваните звукове да се намират в една и съща сричка. Що се отнася до случаите, когато това условие липсва или не се изисква, удобен би бил друг вид термин, който да отразява факта, че *ь* означава мекостта на съгласните звукове, когато те се намират в края на думите или пред други съгласни. Такъв специален термин традицията не е създавала и неговото създаване е свързано с трудността да се обозначат двете условия за прилагането на този частен принцип (1. когато меките съгласни се намират в края на думите и 2. когато те се намират пред други съгласни), както и с трудността заедно с това да се противопостави на другия вид термин („сричков принцип“). Възможните термини (напр. „краесловно-предконсонантен“, „консонантно-предконсонантен“, „несричков“ и др. п.) или звучат тежко, претрупано, или не назовават пряко условието за прилагане на принципа (срв. „несричков“). Трудност се среща и при опита този начин за отбелязване мекостта на съгласните да бъде именуван според средството, което се използва за тази цел (*ь*). Използването на родовия термин „комплексен принцип“ като вид, макар и да е възможно, не отговаря на изискванията за терминологично противопоставяне на видовите понятия „сричков принцип“ и „принцип (начин) за означаване на меките съгласни звукове в края на думите или пред други съгласни чрез знака за мекост *ь*“. Ето защо до въвеждането на сполучлив вид термин се налага спецификата на този начин да се определя описателно. Но ако липсата на такъв вид термин може сравнително по-лесно да се пренебрегне, то много по-трудно е да се пренебрегне липсата на по-общия, родовия термин „комплексен принцип“.

Както е известно, комплексният принцип за отбелязване мекостта на съгласните звукове намира приложение и в българската графична система. Така буквите *я* и *ю* служат не само за означаване на гласните звукове *а*, *у*, но и за отбелязване мекостта на предходния съгласен звук (срв. *мярка* — *марка*, *люк* — *лук* и др.). Поради това, че в българската азбука липсва смекчаваша гласна буква от рода на руската *ь*, мекостта на съгласните пред гласен звук *о* се отбелязва чрез буквосьчетания от типа „съгласна буква + *ьо*“ (срв. *Петьо* и *пето*, *коньо* и *коно*, *Тотьо* и *тото* и др.)¹. За разлика от руски в българския книжовен език няма меки съгласни звукове, които да стоят в края на думите (срв. *Гоголь* в руски и *Гогол* в български език) или пред други съгласни звукове (срв. *Горький* в руски и *Горки* в български език). Във връзка с това знакът *ь* в българската графична система се използва за отбелязване мекостта на съгласните звукове само в случаите, когато те се намират пред гласен звук и в една сричка с него (*ко-ньо*, *Пе-тьо*). По такъв начин условията за означаване мекостта на съгласните звукове с помощта на буквите *я*, *ю*, *ь*.

¹ Вж. Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 19—20, 32—34; Ст. Стоянов, Граматика на бълг. книжовен език, София, 1964, стр. 48 и др.

(мяр-ка, лю-та, ко-ньо), както и условието за означаване на звука йот пред гласен звук (я-то, ю-ти-я) се оказват едни и същи. Ето защо прилагането на термина „сричков принцип“ по отношение на българската графична система е напълно оправдано, макар че наред с него би могъл да се употребява и предлаганият тук по-общ термин „комплексен принцип“.

Комплексният принцип за означаване твърдостта или мекостта на съгласните звукове в руски език се прилага последователно само в случаите, когато твърдите и меките съгласни звукове имат съответни чифтни по твърдост—мекост, т. е. когато на всеки твърд съгласен звук съответствува мек и, обратно, на всеки мек съгласен звук съответствува твърд: б — б', в — в', г — г', д — д', з — з', к — к', л — л', м — м', н — н', п — п', р — р', с — с', т — т', ф — ф' и х — х'.

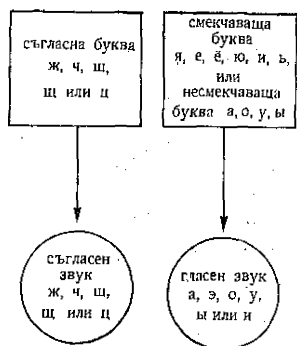
Но в руски език, както е известно, има твърди съгласни, които нямат меки съответствия (ж, ш, ц) и, обратно, съществуват меки съгласни, които нямат твърди съответствия (ч и щ). При отбелязване твърдостта или съответно мекостта на тези съгласни комплексният принцип не се спазва последователно. Докато писането на несмекчаващите букви а и у след ж, ш и ц (жар, жук, цапля, цуг) отговаря на комплексния принцип, тъй като тези букви се използват, когато гласният звук а или у се предхожда от твърд съгласен звук (срв. та, ту при чифтните съгласни), писането на смекчаващата буква и вместо несмекчаващата ъ след твърдите съгласни ж, ш и ц (жир, шило, цирк) представлява нарушение на този принцип, тъй като според него смекчаващата буква и се пише за означаване мекостта на предходния съгласен звук (срв. оил, пил, мил при чифтните съгласни). Докато писането на смекчаващата буква и след ц (цирк, цифра) води, както беше отбелязано, до нарушаване на комплексния принцип, писането на несмекчаващата буква ъ след ц (цыпленок, птицы, лисицын, куций) става в съответствие с този принцип. Когато след буквите ч, щ, означаващи меки съгласни звукове, се пишат смекчаващите букви е, и или ь (чек, щедрый, чин, щц, печь, вещь), комплексният принцип се спазва, тъй като смекчаващите букви е, и, ь според този принцип се пишат за означаване мекостта на предходния съгласен звук (срв. сер, мир, рысь при чифтните съгласни). Когато обаче след буквите ч и щ се пишат несмекчаващите букви а или у (чай, натошак, чудо, щука), това представлява нарушение на комплексния принцип, тъй като според него несмекчаващите букви а, у се пишат, когато предходният съгласен звук е твърд.

Нарушаването на комплексния принцип при писането на смекчаващи и несмекчаващи букви след съгласните ж, ч, ш, щ и ц става възможно благодарение на това, че съгласните звукове ж, ш и ц са винаги твърди (отделни изключения от това общо правило се наблюдават в някои заемки, неруски имена и др. п.), а ч и щ винаги меки, и за носителите на руския език се оказва напълно безразлично каква буква се пише след тях — смекчаваща или несмекчаваща¹.

Разбира се, при друга правописна система комплексният графичен принцип би могъл да се спази напълно, като след ж, ш и ц винаги се пишат само несмекчаващи букви — а, э, о, у, ъ (жар, *жэст, *жолтый,

¹ Вж. В. Ф. Ивayова, цит. съч., стр. 28.

*шопот, шум, *парашут, *лужы, *крышы, *цырк, птицы; със звездички са отбелязани случаите на писане, което не е съобразено с правилата на съвременния руски правопис), а след ч и щ — винаги само съответните смекчаващи букви (*чяй, *чюдо, *натошак, *щюка, чек, чин, печь, щедрый, щи, вещь)¹. Трябва обаче веднага да се подчертае, че от функционално гледище спазването на комплексния принцип в тези случаи е чисто формално, външно, тъй като писането на несмекчаващи гласни след буквите ж, ш, щ и на смекчаващи букви след ч и щ реализира само една, макар и твърде удобна и оправдана, но все пак само една външна аналогия с писането на смекчаващи и несмекчаващи букви след буквите за чифтни по твърдост—мекоост съгласни (та — тя, тә — те, то — тө, ту — тю, ты — ти, т - ть), без да е натоварено със същата разграничителна графична функция поради липсата на фонологични опозиции „твърдо ж, ш, щ — меко ж, ш, щ“ или „твърдо ч, щ — меко ч, щ“². Реалното отношение на буквите към звуковете при буквосьчетанията „ж, ч, ш, щ или щ + смекчаваща или несмекчаваща съгласна“ е показано в схемата на фиг. 6. Както се вижда, в тази схема няма наклонена, диагонална стрелка (както в схемите, илюстриращи функционалното прилагане на комплексния принцип), тъй като четенето на буквите ж, ш и щ като букви, означаващи твърди съгласни, или на ч и щ като букви, означаващи меки съгласни, фактически не зависи от това каква буква следва след тях — смекчаваща или несмекчаваща. Следователно, в тези случаи няма същинско, функционално, опозитивно прилагане на комплексния принцип.

Фиг. 6

В заключение могат да се направят следните обобщения и изводи:

1. Традиционният термин „сричков принцип“ е удобен по отношение на българската графична система поради еднородния характер на условията, при които този принцип се прилага.

2. Използването на термина „сричков принцип“ по отношение на всички случаи, при които комплексният принцип се прилага в руската графична система, е логически недостатъчно обосновано, тъй като той се свързва само с едно от условията за прилагането на по-общия принцип и следователно представлява видов, а не родов термин. Предлаганият родов термин е, както ни се струва, по-точен и удобен като надреден, тъй като отразява графичната същност на всички случаи, при които този принцип се прилага, и заедно с това служи за разграничаване на комплексния от автономния (разделния) принцип, а освен това може частично да компенсира липсата на видов термин, успореден на термина „сричков принцип“ като видов.

¹ За взаимната връзка и съотношение между графичните и правописните правила вж. Л. В. Щерба, цит. съч., стр. 147—150; А. Н. Гвоздев, Основы русской орфографии, стр. 48—49; В. Ф. Иванова, цит. съч., стр. 77—80.

² Вж. Р. И. Аванесов, Русское литературное произношение, изд. 2-е, Москва, 1954, стр. 56—63; М. В. Панов, Русская фонетика, Москва, 1967, стр. 278.

3. Обобщаващият характер на термина „комплексен принцип“ е неговата силна страна, която го прави необходим и удобен, когато се говори общо за всички случаи на неговото прилагане или когато трябва да се прави разграничение между него и други принципи. Но обобщаващият характер на този термин е и негова слаба страна, която го прави недостатъчно ясен, когато става дума за конкретните условия за прилагане на принципа или за съответните конкретни графични средства, които се използват. Това обаче в никакъв случай не омаловажава удобствата, които предлагат силните страни на термина „комплексен принцип“, и неговото използване може да се смята за напълно обосновано и оправдано както от теоретично, така и от практическо гледище.

4. Писането на несмекчаващи букви след буквите *ж*, *ш* и *ц* и на смекчаващи букви след *ч* и *щ*, което обикновено се разглежда като приложение на комплексния принцип, е в същност само непълна, макар и удобна аналогия, но не и същинско, функционално прилагане на комплексния принцип, основано на реални графично-четивни опозиции.

ИЗЯВИТЕЛНИЯТ ПЕРФЕКТ БЕЗ СПОМАГАТЕЛЕН ГЛАГОЛ В БЪЛГАРСКИ ЕЗИК В СРАВНЕНИЕ СЪС СЪРБОХЪРВАТСКИ

Мария Деянова

Перфектът без спомагателен глагол (има се пред вид перфектът като форма) е познат в една или друга степен на всички славянски езици (за разлика напр. от германските или романските). Той обаче не е еднороден във функционално отношение. Преди всичко тук трябва да се прави разлика между функционално ненатовареното изпадане на спомагателния глагол и неговото изпускане като показател на определена семантика¹. Изпадането на спомагателния глагол, което с течение на времето се морфологизира в севернославянските езици, се разглежда като последица от тенденцията към формална синтетизация на перфекта, придружила (а според някои автори — причинила) неговото функционално сближение със синтетичните глаголни времена². От друга страна, Потебня изтъква, че превръщането на съчетанието *-лъ есмь* от перфект в претерит и неговото съкращаване не са необходимо свързани и едновременни явления: „... и изпуснат, той (спом. глагол — М. Д.) може да запазва функцията на сегашно време благодарение на постоянната възможност за сравнение на това съчетание със съчетанията, в които времето на спомагателния глагол е друго: *-лъ бяхъ...*, *-лъ буду*“³. Следователно, съкращаването може да става и при запазено класическо перфектно значение на съчетанието (резултативност в най-широк смисъл — в смисъл на свързаност на действието със следващия темпорален период). В такива условия възниква въпросът за наличието на функционалната специфика у съкратения перфект в сравнение с нормалния. Съществува и трета възможност: значението на перфекта е обобщено в претерит, а съкратеният перфект все пак му е противопоставен функционално. И двата случая на функционално натоварено съкращаване на перфекта са представени в съвременните южнославянски езици — първият в български, вторият в сърбохърватски и (в несравнено по-слаба степен) в словенски⁴. Очевидно не е

¹ Вж. литературата у И. Грийкат, О перфекту без помоћног глагола и средним синтаксичким појавама у српскохрватском језику, Београд, 1954, стр. 184.

² Ф. Корещић, Пришедши, заћунавши — пришти, заћунавши (Приspěvek k problému slovanského přičestí I-ového), Славянская филология, т. II, Москва 1958, стр. 158.

³ А. А. Потѣбня, Из записок по русской грамматике, т. I—II, Москва, 1958, стр. 257.

⁴ За словенски вж. И. Грийкат, цит. съч., стр. 160—161. Според К. ван Схонефелд, съкратеният перфект е носител на функционална специфика и в староруски; в опозиция с нормалния той изразява откъснатост от общата ситуация на основните събития,

случайно, че в тия езици перфектът има, независимо от характера на изразяваната от него темпорална ориентация (проста или сложна), запазена сложна аналитична форма¹.

Нашата задача тук се ограничава в установяване степента на сходството между съвременния български и сръбохърватски език относно семантичните ситуации и синтактичните конструкции, в които се среща перфект без спом. глагол (по-нататък — само П) като носител на определени семантико-стилистични функции. Изпълнението ѝ е значително улеснено от споменатото изследване на И. Грицкат върху явлението в сръбохърватски (по-нататък — сх.). Авторката е изяснила неговата отнесеност към областта на граматичната стилистика: П не е самостоятелна темпорална категория. Стилистичното му съдържание тя е определила въз основа на близостта между отсъствието на *бити* в перфект и отсъствието му извън него, главно в съставното именно сказуемо. Основните изводи на И. Грицкат се свеждат до следното. Паралелизмът между двата типа отсъствие на *бити* в значителен брой определени семантични категории посочва, че в самата семантика на *бити* има нещо, което се усеща като еднакво, следователно, че той се изпуска не само като морфема, но и като семантема. Тъй като извън перфекта *бити* е главно 1) знак за сег. време и 2) знак за предикативност (т. е. онзи член, който създава връзката между субекта и неговия признак, осъществява движението на мисълта от познато към непознато), то и случаите на семантичното мотивирано отсъствие на *бити* са два типа (между тях има и преливност) — според това дали се занемарява повече презентният или предикативният фактор в конструкцията; така се постига а) всевременно значение (в сентенци и под.) или свързаност с несегашен момент, посочен от ситуацията, б) „синтагматизиране“ на израза, отстраняване на впечатлението за последователно възникване на връзката между субекта и неговия признак. И в двата случая се получава ефект на ситуация, която се констатира не в нейното създаване, а като готова, налична; при б) непосредният контакт и едновременността на двете представи улесняват впечатлението от съобщеното, създават експресивен ефект — говорещият подчертава значението на оная връзка между понятията, която посочва, напр.: Не питај како ми је: муж мој без посла, ја болесна, страшно². Подобна класификация е възможна и при П, макар че „не може да става дума за пълна еднаквост на сломагателния глагол извън перфекта и в перфекта, както и за пълна еднаквост на семантичните нюанси, които се получават чрез изоставянето му в единия и другия случай“, срв.: а) Погледа, кад ли долетео виленик и вила; б) Гле, твоји се образи зајапурили (189). „С изпускането на спом. глагол се поставят в непосреден

противопоставяне на нея, а понякога и подчертаване отдалечеността на действието в миналото (С. Н. van Schooneveld, A Semantic Analysis of the Old Russian Finite Preterite System, s'Gravenhage, 1959, стр. 108 сл., 120—121). Но това, според нас, е трудно да се докаже поради нередкото изпускане на спом. глагол, липсено от семантична функция. Тук явлението е тясно свързано с редовната липса на сег. вр. на спом. глагол извън перфекта (срв. и В. И. Борковски и П. С. Кузнецов, Историческая грамматика русского языка, Москва, 1965, стр. 298).

¹ Доказателства за аналитичния характер на южнославянския перфект вж. у Ф. Ко-реџић, цит. съч., стр. 151—152.

² Вж. И. Грицкат, цит. съч., стр. 182 и сл. По-нататък страниците в скоби, дадени в текста се отнасят до монографията на И. Грицкат.

контакт подлогът и деятелното причастие, което в този контакт с името се приближава в известна степен до истинско прилагателно — то донякъде придобива резултативно значение, а цялата конструкция става подобна по значение на някогашния претерито-презентен перфект“ (189). В книжовния език и диалектите, легнали в неговата основа, „семантиката на П в повечето случаи е доста сложна“, но двата главни момента в нея са резултативност и емфатично подчертаване на действието. Докато резултативността обикновено се съчетава с релативна темпорална ориентация (според ученето на А. Белич, ориентация към несегашен момент) или с експресия, то експресивното подчертаване се среща и самостоятелно. Авторката заключава, че вероятно резултативният нюанс като само семантичен е по-стар, а семантично-стилистичният експресивен нюанс „прониква в нашата форма като свежа струя, разширявайки се все повече“ (197, 200).

Тези положения се отнасят (освен последното, засягащо генезисни и хронологични въпроси) и до българския П. Нещо повече, в някои най-съществени пунктове обяснението на явлението важи за български, според нас, дори с по-голяма сила. Тук съществува по-голяма близост между *л*-причастieto в състава на П и прилагателното в състава на именното сказуемо, която се създава от несравнено по-развитата самостоятелна синтактична употреба на *л*-причастieto¹. По тая причина става по-осезаемо „синтагматизирането“ на връзката между П и подлога при изпускане на спом. глагол и по-ярко — противопоставянето му на нормалния перфект. (Във връзка с това, може би, трябва да търсим и известна причина за зависимост между слабото развитие на функционално натоварения П, от една страна, и на *л*-причастieto в самостоятелна употреба, от друга, в словенски и лужишки, където перфектът също е аналитичен²). Това стилистично противопоставяне личи от следния пример: „Страните й пламнаха, не смееше да се обърне назад. Пък на всичко отгоре — околийският секретар. *Седнал и слуша!* (Гул.) — срв.: „*Седнал е и слуша*“: налице и в двата случая е перфектното темпорално значение в стагалния му вариант: но докато нормалният перфект го предава чисто информативно, „незаинтересовано“, съкратеният изразява силното впечатление от тоя факт върху героинята, голямото му значение за нея. Изглежда, ярката стилистична маркираност на бълг. П допринася за запазване на ясните граници на неговата сфера и не допуска хипертрофия в употребата му, каквато е налице в отбелязаните случаи на немотивиран П в сърбохърватски³.

¹ Според Фр. Копечни, българският език е на първо място сред славянските езици в това отношение; на второ място е чешкият (цит. съч., стр. 155—156).

² В словенски самостоятелна употреба имат само *л*-причастията от непреходни глаголи, и то понякога — като дублети на *н/т*-причастията с деятелно значение (А. Вајес, R. Kolarič, M. Rupel, Slovenska slovnica, Ljubljana, 1964, стр. 263). В лужишки *л*-причастieto е съвсем невъзможно в самостоятелна употреба (К. Е. Миске, Historische und vergleichende Laut- und Formenlehre der niedersorbischen (niederlausitzisch-wendischen Sprache), Leipzig, 1891, стр. 477. В долнолужишките наметници се среща перфект без спом. глагол с аористно и имперфектно значение, непротивопоставен на пълния (ib., стр. 607—608). Срв. и горнолуж. диал.: A tež ten woz byl jare skažony a njerodny (CMS, 1900, стр. 15).

³ Д. Јовић, О перфекту без помоћног глагола у говорима долине реке Раче, Годишњак Филоз. факултета у Новом Саду, IV, 1959, стр. 225.

Съществуването на П в български е отдавна отбелязано в българската граматична литература. Първ го установява Ю. Трифонов, разграничавайки го от омонимичния преизказан аорист: „... спомогателният глагол в 3 л. се изпуска понякога и в такива случаи, когато говорителят не иска да изтъкне невъзприетостта на действието, а употребява съединението *-л съм* в чисто перфектно значение“; според автора, явлението е „много често“¹; По-късно Л. Андрейчин определя семантиката на П като „констатация на дадено положение в момента на говоренето“ и доказва, че и в изречения, отнасящи се до миналото, се касае пак за изпускане на презенса от спом. глагол, а не на имперфекта, както допуска Ю. Трифонов: в контекста на този П стои сег. историческо време. Л. Андрейчин изказва първ мисълта, разработена от И. Грицкат, за по-общия характер на явлението: „изпускането на формите на презенса *e, sa* се наблюдава често и извън перфекта в случаи, когато се изразява констатация: *кафето горчиво, виното кисело...*“². В българистиката почти липсват опити за по-подробно описание на употребата на съкратения перфект³.

Нашите наблюдения тук се опират върху 316 примера, извлечени от произведения на около 30 писатели от Ботев до наши дни (Т. Влайков, Ив. Вазов, Ц. Церковски, П. Яворов, П. Ю. Тодоров, А. Константинов, М. Георгиев, Елин Пелни, Г. Стаматов, Й. Йонков, А. Каралийчев, Г. Караславов, Г. Белев, П. Спасов, К. Калчев, Ст. Даскалов, Ив. Петров, А. Гуляшки, Е. Манов, Н. Хайтов, П. Константинов и др.). Материалът говори недвусмислено за общобългарския характер на явлението. Ясно е проявена също така неговата принадлежност преди всичко към диалектната реч и разговорния стил на книжовния език. В писмения език П се среща почти изключително в художествената проза — в оживения диалог⁴ и в емоционално оцветения разказ или отделна констатация на литературни герои от народа; в лириката той е много по-рядък (в нашия материал показателно изключени са стихотворенията „Хаджи Димитър“ от Ботев и „На нивата“ от Яворов). В авторската реч той се използва особено много от ония писатели, чийто стил е съвсем близък до простонародното повествование — в нашия материал най-вече от М. Георгиев, Т. Влайков, П. Ю. Тодоров. У останалите автори е най-обичаен при психологическо насищане на пейзажа.

По-голямата част от семантично-синтактичните категории на българския П съвпадат изцяло или частично със съответните категории на сх. П. Между двата езика съществува обаче важна морфологична разлика: до-

¹ Ю. Трифонов, Синтактични бележки за съединението *ка минало* действително причастие с глагола *съм* в новобългарския език, Период. сп. на Бълг. книж. д-во, т. LXVI, 1905, стр. 171, 174.

² Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, Съвременен български език, ч. II, 1957, стр. 152; L. Andrejczin, Kategorie znaczeniowe koniugacji bułgarskiej, Kraków, 1938, стр. 45.

³ Вж. Ст. Гинина, Причастно и имено сказуемо, Български език, 1967, кн. 3. Авторката до известна степен се колебае между неговото третиране като стилистично и граматично явление, срв.: „Формите с изпуснат спомогателен глагол пред мнв. действ. в пред мнв. страд. причастия по граматично значение се покриват със сказуемото, изразено с мнв. неопределено време...“ (232) и „Чрез изпускане на спомогателния глагол са се обособили и други категории в граматиката“ (241). Освен това съкратеният П се смесва с „адмиратива“, при който имае сегашно, а не минало действие (233 и др.).

⁴ Употребата в диалога се отхвърля от Ст. Гинина, цит. същ., стр. 235.

като в български съкращаването засяга само 3 л. ед. и мн. ч., в сърбохърватски то е нормално и в трите лица.

I. П предава статична картина¹, която изненадва наблюдаващия субект. Частното значение на П е статално: в центъра на вниманието е произлязло от минало действително състояние, едновременно с действията в сегашния период. Съществува лексико-синтактичните условия при тоя П е, че се намира във втората част на сложно изречение, в чиято първа част е посочено действието, довело до възприемането на картината, с глагол за възприятие или за движение (при което се подразбира и акт на възприятие). Субектите на двете действия са различни. Синтактичното свързване по-често е безсъюзно (известно е, че асиндетонът създава стилистичен ефект на неочакваност и под.). Глаголът в първата част е по правило в сегашно време (по-нататък — С), и то С историческо; следователно, П също е в преносна употреба, напр.: „Надникна тук-там и отвори плевията. Гледа: стрина Неделя лежи, *завряла* си главата в сламата“ (Карал.); „Разтърквам очи. Гледам — *зазорило* се. Скоквам...“ (Влайк). Доста по-рядко е С в главното си значение: „... забравиха се като да не са живели. Гледам сега — додаде хаджи Ивац — тези младите всичко *посели*“ (Тодор). П е възможен и след минали времена: налице е смяна на авторовото гледище с гледището на субекта на възприянето или смяна на претериталния план с плана на С историческо; тук П е заменен с плусквамперфект: „... подигна малко очи — и в оттагъшния сокак, и в по-оттагъшния... *плъзнали* бежанци като мравуняк“ (Тодор.); „Къде си бил?“ — „На долната кръчма. Там чорбаджата *се събрали*. И Вълчан беше там“ (Йовк.) По-нетипична е подчинителната съюзна връзка: тогава а) П стои в главното изречение, а подчиненото означава темпорален предел и се въвежда с *докато*, б) изречението с П е изяснително, въведено с *че*: „Едвам склопи очи, *докато* да видят — рано пред зори пак *изкочил*“ (Тодор.); „Тогава чак се огледахме и видяхме, *че* сестра му *избягала*“ (Хайт.). Експресията се усилва по лексикален път с *като, кога там, а оно* (диал.): „Таман излизам от Министерството... и гледам в един магазин — *като се разпели* онези фонографи...“ (Тодор.); „... стар човек с половин дете: сега се разсърди, па дорде се завърнец на пета, а оно му *минало*“ (Георг.). Тоя П има паралели в конструкции с елипса на *съм* в значение 'намирам се' и като копула в именно казуемо: „Стигне ти Тошо на воденицата, кога там: и Лило Панин, и Зорс...“ (Георг.); „Когато *наближихме* — изтръпнах: муцуната му *кървава*“ (Карал.). Описаният тип П съвпада напълно по семантика със сх. П, напр.: ... па стане гледати по граду, а град *олустео* (21). Различията са синтактични: сх. конструкция се състои винаги от две изречения, свързани съчинително с адверзативни съюзи *а, али* и пр. (20). Освен това само в български П може да означава типично (неограниченократно) действие (вж. по-горе у Георгиев: „стар човек...“).

¹ Употребата при „статично описание на картини“ е отбелязана и от Ст. Гиниляна в цит. съч., стр. 233—234. Останалите пет самостоятелни употреби са: категоричност при предположение за ненаблюдавано действие, възхищение, отрицателна оценка на действието, учудване от неочаквано действие; в народния език — в благословии, гатанки и под., както и за краткост на израза (236—237). Според нас, материалът не винаги е интерпретиран адекватно (напр. в „Я виж как ти *се скъсал* ръкавът“ П не е употребен заради краткост на израза: изразена е изненадваща констатация).

II. П означава състояние, логически противоположно на едно сегашно действие. Противопоставят се напр. природата на субекта и някоя негова проява, проявите на два субекта и пр. Свързването е пак безсъюзно или става със съюзите *а, ама, пък* и др. На първо място стои обикновено С, по-рядко — номинативно изречение или бъдеще вр. в модална употреба. По изключение П стои в следващото изречение: „Хората мрат от глад, а той с цвете *се закичил!*“ (Йовк.); „Трайте си, деца, само живот и здраве ви трябва. Другото *наспорил* господ“ (Белев); „У земи гледа, ама некакво дяволски *посвила* уста, като на смех“ (Георг.); „... да има колай, ризата от гърба ти ще смъкне, пък хората на комунизъм *тръгнал* да учи“ (Карасл.); „Всички го изглеждат съжалително. Мъж — *тръгнал* да разнася!“ (Ел. Пел.). Тоя тип П, много чест като първия, е, за разлика от него, по-разпространен в изолирано изказване, отколкото в свързано повествование. В идентични синтактични условия сх. П също означава „адверзативност между отделни понятия в изреченията *а* и *б*“ (22): ...суди друге, а сам *остаряло* у пладновању (20). Но в двата езика тоя П е свързан с изразяването на контраст в различна степен: за български не са характерни случаите, в които „адверзативността е само в това, че действията се съобщават в обратен ред“, напр.: Шпацира се с њим испред куће, а *измела* велику лопту (20).

III. П в статално значение рисува „ситуация, на чиято база се извършва по-късно действие“ (27). П стои на първо място в двучастна конструкция, в чиято втора част стои С от несвършен вид, по-рядко — С от св. вид, императив, футур, „глаголно междуметие“. Тоя синтактичен тип се състои от две семантични подгрупи: а) състоянието на П е „подготовка за по-нататъшното изложение“ (Грицкат), а като частен случай — причина за следващото действие; б) между съдържанията на двете части има логическо противопоставяне. Синтактичната връзка е съчинителна — съответно съединителна или адверзативна (съюзи — *и, па, та; а, ама, пък, но*) или пък безсъюзна. Субектите са по правило еднакви при липса на противопоставяне, а различни при наличие на противопоставяне; възможни са и безлични изречения. Типът има висока честота и в изолирано изказване, и в свързан разказ.

1. Конструкции без противопоставяне: „Дигнах тогава двата си крака... ала потурите ми хубаво *се напоили* и вместо краката нагоре да се дигат, падат надолу... Ами сега?“ (Хайт.); „*Нанизали се* ония звезди... па светкат, светкат...“ (Георг.); „Около него на куп *се събрали* кокошките, *сгушили се, замислили се*, гледат и примижават“ (Ел. Пел.); „Всичко на небето *букнало* та свети, светн...“ (Георг.); „Човека *си натоварил* колата, па ти го пращай в затвора, като нямаш работа“ (Даск.); „Лаура ги гледа...: Те *се одобрили* и пак ще пеят“ (Стам.); „Нашата кооперация е станала... дойна крава на неколцина личности. *Дотребвали* на А. два-сетина хиляди за поправка на вършачката, хоп в касата“ (Даск.); връзката е усложнена от сравнение: „*Изправил се* над главата ми... сякаш душата ми иска да вземе“ (Йовк.). Тоя подтип има два варианта с усложнена първа част: а) с две или повече форми на П, при което субектите на двете части са еднакви или различни: „И едва полъхне вечерникът от полето... той вече *се навечерял, наметнал* аба — ще излъзва“ (Тодор.); „Погачите *се изпекли*, Рада ги *изровила* из жарта, па ги очуква от пепел“ (Георг.); б) с П и С от несв. вид, обикновено от близки по смисъл гла-

голи; субектите са еднакви: „Всички *се свили*, мълчат, въртят се около полите на жепите си и зъб не смеят да обелят“ (Карасл.); „А той *свил* вежди, гледа ме като пукел и вика...“ (Даск.). Изпускането на *свм* извън П е често при прилагателно в съставното сказуемо: „И той много *малък*, събира само двеста тона“ (Спас.); „Подкопах го (дяна — М. Д.), ама той *жилав*,... държи се“ (Хайт.). В сх. са засвидетелствувани паралели на всички синтактични разновидности, описани тук, освен безсъюзно свързване. Използват се съюзите *и*, *па*, *а*. Различия се наблюдават във втората част на конструкцията: в сх. тук се употребяват и аорист, перфект и др., срв.: ... *извадио* неки лист, па стаде читати (25). Налице са и усложнените варианти: ... *забацили* доламе преко рамена, *утегнули се*... и с пушком у руци грабе; *Турко* Прока вес на очи, плаче као киша и моли. Извън П: Понеки *бесак*, па опали из пушке (25, 33).

2. Конструкциите с адверзативен съюз изразяват противопоставяне с различна сила. Те са по-разнообразни в български: освен *а* (най-чест, а в сх. единствен) тук намираме още три съюза, а също и безсъюзно свързване: „*Впил се* в селото като кърлеж, а ти ми казваш да го почитам“ (Йовк.); „*Ех, поодраскал се* малко, ама нема нищо — на юнак и рана!“ (Георг.); „... и трите *зяпнали* по-младия, пък нас и двамата ни не поглеждат“ (Тодор.); „... дъщеря му *залюбила* Баба Цветко — ние сме му виновни“ (Конст.). Противопоставянето може да се усилива лексикално: „Самотак! *Уж се попременил, постегнал*, но *все пак* изглежда смешен с вехтите си чешири, които сам е прал...“ (Ел. Пел.); „*Па и Пенка, хванала* резата, божем да подигне вратнята, а *оно*, пусто око севне, та право у Тошо!“ (Георг.). В първата част формите на П биват и повече от една, а е възможно и С: „Човекът толкова науки *изучил*, университет *завършил*, а ти се трепиш на ум да го учиш“ (Гул.); „А ние — дребна буржоазия: *потъваш*, кризата те *доконала* с две ръце за гушата, ама напъваш се...“ (Карасл.). Синтактичен вариант на този тип представя отделянето на противопоставеното сегашно действие в ново изречение: „Или са глухи и слепи, та не виждат? *Клисура встанала*, *Копривщица встанала*, *Панагюрище встанало*, *Средна гора пламти!* Само *Стремската долина сти!*“ (Ваз.). Във втората част намираме С от несл. вид и П, общи за бълг. и сх., а в бълг. освен това С от св. вид с *да*, както и императив: „*Завонял* като бунище, а *тръгнал* туберкулози, ревматизми и тропически маларии с вода да ми лекува. А?“ (Карасл.); „... но я досвения: сам *дошъл* човекът да ѝ помогне..., а сега тя да иде да му рече...“ (Бурин); „*Ех, и ти!* Човекът едва *пристигнал*, а ти — дръж!“ (Гул.). И тук само в бълг. действията имат и неограниченократна реализация: „*Гурбетчия забързал* към дома — той (вятърът — М. Д.) го посреща, иска да го отбие от пътя... Орач *засява* угарите си — той отзад му бръска семето“ (Тодор.). Ето и сх. материал: Веђе му *се састале* на челу а оне црне очи севају; *Погнуо* главу, а друга оштра коса *покрила* му лице. С два П: Кони *обеснили* главе, *оустили* уши, а зној их већ *пробија*; с *вметнато* С от несл. вид: *Стегла* срце, *копни* из дана у дан, а све се моли богу (26) Елипса в съставно сказуемо: Онаки *мален*, а ради к'о крициа (33).

IV. С П в статално значение се описна природна картина. Синтактичните условия тук са разнообразни. В описанието участва по правило и С — почти винаги като С историч., тъй като типът е свойствен на повествованието за минали събития; значително по-рядко се срещат и но-

минативни изречения: „Вижда се Перелица насреща..., по-наляво — Карлък, белоглав, не му *стигнало* купището със земя под него, ама *се ровнал* в небето, като че търси майка си и баща си, а до него — връх до връх...“ (Хайт.). Описание в реалното настояще: „Каква хубост, господи! *Бялнало се*, докъдето окоето види. А как *накичил* ябълката, пустия му дядо Мраз! Та погледни де, порадвай се!“ (Гул.). И тук е възможно и обобщено значение: картината се представя като възможна в редица моменти: „Настанс утро, гори небето, цветя миришат, ехти полето; овчар *засвирил*, стада *заблели*, по всички храсти пилци *запели*“ (Явор.). Ето и паралели извън П: „Полето *пусто*. Път кален и безкраен... Небето *се слуцило* над земята, облачно...“ (Ел. Пел.). Срв. сх.: Магла *пала*, земља *влажна, мрка*“ (40).

V. Близък до описания тук е П в описания на сцени и ситуации, портретни характеристики и под. При по-силна експресия П се удвоява. Напр: а) сцени: „На една страна *захвърлил* нушка, па друга — сабя на две строшена; очи тъмнеят, глава се люшка, уста проклинат цяла вседена“ (Ботев); „Тука нашето какво е?... Ливади *заградил*, стърнища *разорали* — прави ли се тъй овчарлък?“ (Церк.); б) характеристики: „Обърнах се... — Зафиров! Яката на бялата му риза извадена отгоре... *Понапълнял*“ (Калч.); „По-рано не беше такъв... А сега *се наежил, наострил се*, всичко му е криво“ (Петр.); „Ама у празник да го видиш... Над вежди *налунил*... църна капа равница... *Облекъл* конопена кошуля...“ (Ел. Пел.). Срв. извън П: „Всичката челяд... *стакала*... едно *при свинете*, друго *при овците*... Дедо Дичо *приседнал* до огъня..., а у лицето *весел*, па... *засмян*“ (Георг.). При този П специфична за сх. е само неговата обичайност и в контекста на минали времена — поради това, че на сх. са по-свойствени честите преходи от претериталния към презентния повествователен план и обратно. Срв.: Коса ми поје у вис... *Сабио* брат нож у трбух; Широке руке *кошуљине забацио* до преко рамена... Пје-вуцкајући *иде* (43). Извън П: Прсти *јој улепљени* земљом (там).

VI. По определението на И. Грицкат, същността на един от типове П е в „контраста, изтъкването на едно в противовес на друго, подчертаването, което се съдържа експлицитно или имплицитно в изреченията“ (47). Бълг. П също е изобилно представен в подобна функция. Но в някои немаловажни моменти двата езика се различават. Общи са следните варианти на този тип: 1. Налице е противопоставяне между съдържанията на цели изречения: „... *гледа срещу себе си жена*. Нито я *видял*, нито я *чул* кога е дошла“ (Георг.); срв. И *још нешто*, бабо: *писао* му син, ама ти *нећу рећи* док се не вратим (46). По-чести са случаите на имплицитен контраст; експресивната констатация може да има смисъл на упрек, тъй като установеното противоречи на онова, което съответствува на нормата на поведение: „Не може така! Всичко на моите ръце *оставил*“ (Ел. Пел.); „Става тя една мътна...“ — „Тюх бре, все черни мисли ви *налегнали!*“ (Гул.). Срв. сх.: Гле — рече Нера, — а ја *села* на твоје место (46). 2. Контрастът е между отделен член на изречението и останалата му част: „Първо, ще видам дали всички са *налице*. Един, два... Аха, Делчо и Генаци! И те *се спасили*“ (Незнакомов); „... Ама сливата *родила* пиперки!“ (Георг.). Срв. сх.: Ти уранила *јутрос?* (46). Извън П: „*Вие при мен!* — не можех още да повярвам на очите си“ (Барух); сх. Ово *права уметност!*? (47). 3. В този вариант „контраст спрямо нещо друго, казано или

помислено успоредно, няма“ (48); това е чисто експресивна констатация на нещо, което се случва в непосредното минало и въздействува силно върху говорещия. Изразява се емоционално отношение с различна природа и степен: ужас, възторг, възмущение, уплаха, радост, ирония, насмешка, досада или просто по-голяма или по-малка изненада: „Грозната вест се разнесе из уста в уста по цялото поле. Пенка *примряла* от жегата! Боже!“ (Ел. Пел.); „А лилякът *цъфнал, цъфнал* — боже, за едната хубост!“ (Георг.); „Какво ти е сторил султанът?.. *Зарязала* си къщата и детето и *отишла* да сваля султана!“ (Вазов); „Откъм фермата се чу тревожен глас. — Мама *дошла*! — Нонка скочи уплашена“ (Петр.); „Кокчето! Ей го, *цъфнало*!“ (Тодор.); „В общината му плати, с очите си видях. И сто лева бакшиш му даваше. — Брех, много *се разпуснал*!“ (Карасл.); „*Замръзнала*, взели я мътните! — въздъхна стругарят, като показва кофата с водата“ (Гул.); „... усетиха присъствието на нещо ново, дошло незабелязано, и се обърнаха. — Месеца *изгрял*! — казаха и двамата“ (Йовк.). Срв. сх.: Сутрадан глас кроз народ: „*Умро* краля! Кога ћемо за краља? (46). Паралелите извън П са особено чести при изтъкване на сказуемото: „Изведнъж се разнесе светкавичната вест: „Зафиров *смет*!... Зафиров го пращат в месокомбината!“ (Калч.). И в двата езика има случаи, в които експресията е минимална, но в български те са много по-редки и са ограничени само в изолирано изказване, което понякога е един вид отговор на предварително поставен (пряко или косвено) въпрос, напр.: „Чу се отново камбаната... „Чудна работа — каза Тачката. — Чакай да видя какво има... Въжето *се отвързало* на камбаната“ (Йовк.). В сх. действията могат да бъдат и моменти от свързан разказ (П има аористно или имперфектно значение): На саму бијелу недјељу *вратили се* из талијанског ропства: Тома... (47); *Слушао* он то и није веровао (46).

Редица примери свидетелствуват за преливност между описаните типове П или за разнообразни техни комбинации (П се противопоставя на едно действие и е база за друго, или е база и същевременно изненадва и пр.), напр.: „Искаше уж да спи, а пък *излязъл* и шушукаше си там с някого“ (Страшим.).

Освен сходните в общи линии типове П двата езика притежават и по няколко специфични типа: 1. В български две форми П, обикновено от един и същ глагол, изразяват примирение с неприятен факт: „*Смъкнал* ти две кожи вместо една — *смъкнал* ги...“ (Карасл.); „... всичко мине, кого *завлякло* — *завлякло* го, кого *ударило* — *ударило* го“ (там). 2. Два П от един и същ глагол, свързани от относително местоимение в служба на подлог или допълнение, изразяват примирение; те са последвани от сказуемо, изразяващо желание за смяна с друго действие: „*Било*, каквото *било*, от днес минавам само на боза“ (К. Ник.); „*Работила* що *работила* там, стига ѝ толков“ (Петр.). 3. Само в сх. П може да означава звено в развоја на разказ за миналото, придавайки му „едва уловимо ударение“ (39). Напр. изречението „Он се с М. измири, *поклонио* му овде неколико ари прљусе, кућиду му *направио*“ (38) означава, според И. Грицкат, „... поклонио му је, ето...“ (39). 4. Сх. П бележи начало на разказ или епизод от него, изразявайки новостта на съобщеното: Једнога јутра *пошао* ја на воденицу (35). 5. Рядко, като остатък от първия етап на възникването на сх. П, единствено основание за неговата употреба е „релатив

в тесен смисъл“ (по Белич), т. е. минало действие, ориентирано към минал момент: ... Зрна *се* по сандуку *разлетела, ударила...* (197).

Грамматичните условия, които И. Грицкат е установила като неблагоприятни за употреба на П, са такива и в български език. 1. П се среща само по изключение при отрицателна форма на глагола — в нашия материал само един пример: „Какъв хитрец е той... *Не тръгнал* да копае, *тръгнал* простотията да лъже!“ (Карасл.). За сърбохърватски това се обяснява със срещането на спомагателния глагол и отрицателната частица *не* (57). Но в български, където този фактор отсъства, причината (която впрочем действува и в сърбохърватски) трябва да се вижда в статалното значение на П, по-подходящо за положителна характеристика. 2. Огромното множество от форми се намира в независимо изречение: подчиненото изречение, което изразява свързаност със съдържанието на главното и поради това има „по-интелектуален“ характер, противоречи на изразявания от П ефект на новост и неочакваност (54). Все пак, това важи предимно за семантичните типове без известни формални признаци; в противен случай констатациите могат да представят и сложно-съставни изречения с П в подчиненото изречение, особено при липса на противопоставяне на сегашно действие. В български се срещат относителни, темпорални и каузални (обща със сх.), изяснителни и сравнителни изречения: „Каквото *прочел* — на практика го прилага“ (Гул.); „Хм... тук не си минавал цяла година го речи, чак сега като ти *дошъл* ножа до кокала, дай!“ (Даск.); „Грижа го е него, че Лило го *ударил* с десницата или с левицата...“ (Георг.); „Тогавя гледам, че *заборавил* писмото“ (Вазов); „... усеща, че му е жегя, като че *се припекъл* край самия огън!“ (Георг.).

И в двата езика П се образува предимно от свършени глаголи, но в сх. НВ е все пак възможен при всяка от категориите на П (57), докато в български се наблюдава само при някои от тях (обикновено при неутрализация на видовата опозиция). Напр.: „Сметки — усмихна се В. — Само че ги *правил* без кръчмаря“ (Карасл.); „Приказва момчето! ... На мозък *раснал*, не като тебе...“ (там); „Хората *постили* за пречест, а в селото да няма капка вино, колкото за комка!“ (Ел. Пел.).

Обща е по принцип употребата на П без стилистична мотивировка след нормален перфект — заради своеобразна икономия (по изрази на И. Грицкат, службата на спом. глагол се разширява върху повече изречения); при това са допустими и различни субекти на действията. И тук различията произтичат от по-широкото темпорално значение на сх. П: той стои и в основната линия на изказване в претеритамен план, и в неговата странична линия (т. е. с аористно и имперфектно значение), докато българският се намира само в контекста на С историческо. Срв.: „Там сега е пусто. Свинете *са изровили* хубавия калдъръм. Бивоците *пречутили* младите липи“ (Даск.); сх. Јелка *је запалила* фењер и *позвала* га у магазу. Он у магазу *нашао* неки рапав тачак (59); А ти си *трошио* за њега? — *Трошио, трошио, трошио* (60).

Тук нямаме възможност да се спираме на употребата на П в заглавия, надписи, пословици и поговорки, която също така показва много повече сходства, отколкото различия (срв. напр.: *Разкумил* кума си — *Препливала* Ламајш (66); *Превел* от немски Х. У. — *Скупио* и на свијет *издао...* (65); *Присмјала се* кука на кривата бука — *Изагнала* шуша рогушу (64).

И най-последно, двата езика се сходжат и в такива конструкции, които приличат на конструкции с П, но са нещо различно от тях: оптативното *Добре дошъл!* — сх. *Добро дошао* (145); концесивните конструкции с *макар* и *под*, в които темпоралното значение не винаги е минало: „Зер ти мислиш, че ще те оставя некому другиму да те вземе?... никой други, дорде е Дичовият Лило жив, па *бил*, кой да *бил* друг... и паща да е, па пак не давам“ (Георг.) — Море сваки затвор отпрети, ма *бил* как му драг вслик (148); темпоралните конструкции с няколко лексико-семантични варианта (непосредна предходност, частично застъпване, изпреварване спрямо минало действие): „Едва *заела* предно място и се чу пишяката на локомотив“ (Бел.); „Но още не *изтекъл* месецът и работата се обърна“ (там); „Че *минал* не *минал* още ядът му от Марина, замърморва се и Колчо“ (Церк.) — Шта си, од куда си? Ноџас *дошао*, хоџеш одмах да је водии (147). Специфична за сх. е конструкцията от л-причастие на *бити* и инфинитив за изразяване упрек за неизвършено действие: А он... *био седети* у својој земљи (146) и условната тясно диалектна конструкция: А он, игде икоју *знао*, заџи њеним пријама и конама (149).

И така, между българския и сърбохърватския съкратен перфект съществува голяма обща функционална близост, която се състои в неговата стилистично-експресивна маркираност в противопоставяне на нормалния перфект. Но в български сферата на приложението му е по-строго очертана, докато в сърбохърватски се наблюдават и случаи на слаба или неясна функционална мотивировка. Във връзка с това общата честота на сх. П е по-висока. Бълг. П има и по-голямо вътрешно граматично единство — неговото темпорално значение е еднородно: то е навсякъде специфичното перфектно значение, а контекстно обусловеният му вариант — почти навсякъде статален. С това е свързано и по-голямото еднообразие на темпорално-модалните контексти на бълг. П в сравнение със сх. П, особено в повествователната форма на функциониране на езика: той не стои в редицата на аористните форми, предаващи основната линия на разказа, ако сам не превежда разказа от претерителен план в плана на сегашно историческо време. В сърбохърватски резултативното значение може и да липсва (темпоралното значение да бъде и аористно) и П да се съчетава с всички повествователни глаголни форми, ограничавайки се в изразяване на „новост, задържане на разказа и психологически акцент“ (62). Синтактичното свързване на П с останалите глаголни форми в контекста при многото общи черти между двата езика, е, напротив, по-многообразно в български.

Обстоятелството, че в българския език съкратеният перфект е възникнал и стигнал до високо развитие при добре запазено темпорално перфектно значение, свидетелствува, че темпоралните условия, които според А. Белич и И. Грицкат са били необходими за семантично мотивирано изпадане на спомагателния глагол — обобщаването на значението му в чисто претеритно (175) — не са такива условия във всички славянски езици, че по принцип е възможна и пряка генетична връзка между старото и новото резултативно значение на перфекта. Но въпросите на историята на славянския съкратен перфект излизат от рамките на тази работа.

ПРОСТРАНСТВЕНИТЕ ЗНАЧЕНИЯ НА ПРЕДЛОГА *o* В БЪЛГАРСКИ СЪРБОХЪРВАТСКИ И СЛОВЕНСКИ ЕЗИК

Венче Попова

В предложната система на южнославянските езици предлогът *o* (*ob*) по своята семантика, употреба и развой заема по-особено място. Във всеки един от трите езика — български, сърбохърватски и словенски — той има различни особености в смисловата си структура, които определят различното му положение по отношение на другите предлози. От наблюденията върху съвременната му употреба и архаичните или редки случаи, в които се среща, може да се заключи, че предлогът *o* е имал твърде богата първоначална семантика, която днес не му е изцяло присъща. Несъмнено тази най-обща констатация не засяга а еднаква степен трите езика, тъй като във всеки един от тях предлогът е имал свой път на развитие и е запазил различни елементи от присъщите му първоначално значения, регистрирани доста добре в старобългарски език.

В настоящото проучване ще се занимаем със сходствата и различията само в пространствената семантика на предлога *o* в трите южнославянски езика — български, сърбохърватски и словенски, като вземем под внимание и положението в старобългарския език, отразяващо едно по-старо състояние от развоя на славянските езици.

*

Предлогът *o* се явява в два фонетични облика — *o* и *ob*, като се присма¹, че обликът *o* е възникнал още в праславянски вследствие на отпадането на консонантния елемент *b* пред дума, която започва със съгласна (срв. напр. в руски *o* том, но *ob* этом), освен пред *v*, пред която *b* се е запазвало, а *v* е изчезвало.

Изтъква се, че в съвременните славянски езици отношението между *o* и *ob* не е съвсем ясно, но двата облика се конкурират като синоними². В същност отношението между *o* и *ob* в отделните славянски езици не е толкова неясно, колкото недоизяснено и необобщено.

Специално ще се отнася до отношението между двете форми (*o* и *ob*) в български, сърбохърватски и словенски, основното положение се

¹ Срв. V. Machek, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského, Praha, 1957, стр. 330.

² Ст. Геродес, Старославянские предлоги, сб. Исследования по синтаксису старославянского языка, Прага, 1968, стр. 344.

свежда до следното: в български този предлог е познат само с форма *о*. В съвременната практика на сърбохърватски език е установена също така само форма *о* (и при вин., и при мест. падеж), като в стари паметници и у по-стари книжовници се среща и облик *об* („Едан од нас да му об десну / А об лиеву другий седе“, Љ. Палмотић; „Бискупи му сви об десну / А войводе седе с лива“, И. Гундулић)¹. От най-старите авторитетни изследвачи на сърбохърватски език се подчертава, че обликът *об* се „находи још само у књигама“ (Љ. Даничић) и по значење напълно се покрива с облика *о*, установен в съвременния сърбохърватски език.

Съвременният словенски език обаче не само че е запазил двете форми на предлога — *о* и *об*, но за разлика от всички останали славянски езици той ги разграничава семантично, без да ги диференцира като две различни лексикални единици. С други думи казано, при едни случаи на употреба на предлога, като напр. за означаване на темпорални отношения, разкриващи, че действието се извършва изцяло, напълно, в даден „отрязък“ от време, се употребява само формата *об*: „Često ob poč in podnevi je kolcanje trapilo bolne“ (F. Lucretius, A. Sovre); „Ob prvem hipu sem šutil“ (Iv. Sankar); *ob* leto; *ob* zori; *ob* poč, и пр., а при други, напр. модални — целени, причинни — се употребява форма *о*.

Несъмнена е обаче необходимостта от едно проучване за двата облика на предлога *о* в съвременните славянски езици, включително и в диалектите, което би уяснило напълно отношението между двете форми.

*

Трябва да се приеме, че в предложната система на южнославянските и изобщо на славянските езици предлогът *о* по своето основно значение е бил пространствен предлог, както повечето стари предлози. От пространствените му значения са се развили всички останали производни значения, едни от които са живи и днес в семантиката на предлога в отделните славянски езици, а други принадлежат на архаичната или рядко срещана употреба.

Изконното конкретно пространствено значение на предлога *о* (*об*) е 'около, наоколо, от всички страни' (вж. V. Mašek, Etymologický slovník, стр. 330). С това значение той се среща в старобългарските паметници, макар и в отделни случаи: *слънце о нѣхъ вѣсна тѣпло* (около тях почна да грее топло слънце); *сѣбраша са о нѣмь* (сѣбраха се около него)².

В съвременния български език предлогът *о* със значение 'около', което отговаря на изконното значение на стария предлог *о*, не се среща. Първоначалното, чисто обхватно пространствено значение на предлога се е видоизменило, придобивайки нова отсянка — 'прикрепване към предмета'. В случаи като: *змията се е увила о дънера на дървото*, в които значението на *о* е най-близко до неговото първоначално обхватно значение, можем да говорим за отношение, при което имаме не само обхващане, обграждане на предмета от всички страни, но и прикрепване към него. В този смисъл това значение на предлога *о* може да се уточни

¹ Примерите се привеждат по Љ. Даничић, Србска синтакса, Београд, 1858, стр. 519.

² Примерите и тълкуването на значението на предлог *о* в старобългарски се привеждат по Ст. Стоянов и М. Янакиев, Старобългарски език. Текстове и речник, София, 1965, стр. 157—158.

като обхватно-прикрепно значение¹. То изпъква най-добре при свързването на предлога с глаголи като: *вия се, увия се, обвия се, омотая се, обвързвам, вързвам, завързвам*, и др., напр.: „И мислите им все околонея /се виеха, кат сърмений колан/ о кръшната ѝ тънка половина...“ (П. П. Славейков); „Овила се кат змия о процеп“ (П. Р. Славейков); „В вид на ръце о своите гърди /Овнваше зверът позете предни“ (К. Величков); „За да не избяга, завързал ги с вериги о високите дървета“ (Рап Босилек), и др.²

Можем да смятаме, че същото положение съществува в сърбохърватски и словенски език, където предлогът *о*, в случай като следните, означава, че предметът не само се обхваща от дадено действие, но се и прикрепва посредством него към друг предмет: србх.: Кои бы... дошао суду са обшеним каменом *о* врату (= с обвесен камък *около* (на) врата) (Законик Даниїла Првог, Нови Сад, 1865, 23); „Каменје о грлу ношаху (= камъни *около* (на) врата си носех); слов.): *ob vrtu je posila vcrizico*³ (= *около* (на) врата си носеше ланец), и др.

Макар че в тези примери, както и в аналогични случаи в български език, предлогът *о* може да се замени с предлога *около* (србх. *около*, слон. *okoli*), очевидно е, че значението му не е адекватно на значението му в старобългарските примери от типа *слънце о нѣхъ въсна топло*, където предлогът *о* означава, че действието се извършва *около* предмета, обхваща го от всички страни, но отсъства контактът и прикрепването за (към) предмета.

Чисто обхватното пространствено значение на предлога *о*, най-близо до изконното, би могло да се открие в някои случаи от чешки език, като напр. *posaditi hosti o stůl* (= *около* масата), но не и в примера *nit o prst oviti*, посочен от Байец (стр. 89), успоредно с първия. При *nit o prst oviti* предлогът *о* означава не само обхватно, но и контактно отношение (увиване на конец *около* (на) пръста).

Несъмнено е, че в съвременните славянски езици случаи от двата типа се разграничават твърде трудно и това именно свидетелства, че изконната семантика на *о* в нейния чист първоначален вид е напълно или почти напълно загубена.

Причината за заличаването на първоначалното значение на предлога *о* в неговата съвременна употреба може да се търси в един доста разпространен езиков процес, а именно: изконните предлози да се свързват със съществителни, които конкретизират и подсилват първоначалните значения на предлозите. Първоначално този процес води до създаване на наречия, а от наречията се образуват предлози, сложни по своята структура и прости по семантика. Обикновено такива предлози имат само едно

¹ Някои наши тълковни речници отбелязват в семантиката на предлога елемента 'прикрепване', без да го обособяват като самостоятелно значение и без да го свързват с обхватността. Напр. *о* означава 'прикрепване, обхващане, увиване около предмета'. Вързаконя *о* кола. Държи се *о* мене като слепец *о* тояга (БТР).

² Част от българските примери тук и по-нататък са от Речниковия архив на Института за български език, а част от сърбохърватските и словенските примери — от Речниковите архиви на Института за сърбохърватски език в Белград и Института за словенски език в Люблина. Изказвам тук благодарност на ръководителите на трите института за предоставената ми възможност да използвам речниковите архиви.

³ Последните два примера се привеждат по А. Вајс, *Besedotvorje slovenskega jezika*, IV. Predlogi in predpone, Ljubljana, 1959, стр. 89

значение — изконното значение на предлога, който е влязъл като съставен елемент в структурата *тм* и разширява своята употреба за сметка на стария едпосъставен предлог. Новообразуваните сложни предлози, които са идентифицирали своето значение с изконното значение на предлога *о*, са *около* (*о* + *коло*) и *окръстъ*, *окръстъ* (*о* + *кръстъ*), засвидетелствувани в старобългарските паметници¹. Поради това днес в съвременните южнославянски езици в случаите, където трябва да се изрази пространствено-обхватно отношение, най-често се явява предлогът *около*.

*

Навярно още преди загубата на своето първоначално значение предлогът *о* е развил една сравнително богата система от вторични пространствени значения. Едни от тях днес представят актуалната страна на семантиката му, други са оставили следи в архаични или рядко срещани случаи, а трети са се загубили напълно.

Въз основа на първоначалното значение на предлога *о* са се развили и следните вторични пространствени значения: 1. 'Засягане на повърхността на предмета от някакво действие или влизане в досег, контакт с него'. Това значение се развива в резултат на избледняване на обхватността и изпъкване на елемента контактност. То може да се илюстрира в старобългарски език с примери като *ногъма прѣднѣма опъръ са о стаълъ*; *развѣтъ · мааденѣца твѣа о камень* (Геродес, Старославянские предлоги, стр. 345). 2. 'Установяване на близост, на контакт с предмета от една негова страна (в резултат на ограничаване на обхватното значение и свеждането му до елемента близост)'. Това значение може да се илюстрира в старобългарски с примерите: *о дяснѣж мене* (в дясно от мене, от („около“) дясната ми страна); *да еднѣ о дяснѣж твѣ еднѣ о лѣвѣж твѣ садѣтъ* (Геродес, 345). То има близост с първото, контактното значение, но за възможността му да се оформи като самостоятелно в семантичната система на предлога играе роля не представата за контакт с предмета, а местоположението спрямо предмета. 3. Сродно на второто се среща само в съчетанието в старобългарски език *об онъ полъ нрѣдана*; *стѣхъ об онъ полъ моръ* (Геродес, 345) ('на отсрещната страна', 'отвъд').

1. От тези три пространствени значения, засвидетелствувани в старобългарски език, днес в южнославянските езици е живо и стабилно само първото — 'засягане на повърхността на предмета от някакво действие, или влизане в досег, контакт с него'.

В граматиките и речниците на български език това значение се изтъква обикновено като първо, основно значение на предлога *о*. За пръв път то е формулирано ясно от Л. Андрейчин: „Предлогът *о*, рядко срещан, означава: а) Досягане до повърхността на предмета, напр. *опрях о камък*,

¹ За замяната на предлог *о* с други, по-нови предлози, говори и А. Т.-Балан: „Поради признак 'около' в значението му *о* бива в старобългарски език изместян от предлози *около*, *окръстъ*, *окожъ* (рус. *вокруг*). *тѣштатъ са о столъ* = тискат се, натискат се около стола...“, Нова българска граматика за всякого, св. IV, София, 1961, стр. 470. Той обаче, отбелязвайки това положение, не анализира пачина на образуването на вторичните предлози.

удрям о земята, облягам се о стената, залепнал о кожата. б) Обхващане с цел задържане, напр. връзвам коня о дървото, бръшлянт се увил о дървото, държи се о някого¹.

По-обобщено, но пак в основата си до извеждането на тази семантика, води и казаното от А. Теодоров-Балан във връзка с предлозите о и около: „Основни признак им е място като средище за относба към него в покой или в движение: удари коса о камък; държи се о мене като слепец о тояга... Предлогът о показва самото средище като място за относба; той сочи към значение на представката об- в производствата като об-гърна, об-тока. Употребява се твърде рядко, и то в постоянни изрази: разби глава о стената, о камък...“²

В последно време се появи специална статия от Р. Русинов³, посветена на семантико-синтактичните функции на предлога о, в която се дава изчерпателен материал за глаголите, с които предлогът се свързва, но не се разкрива отношението, което се създава между семантиката на предлога и семантиката на глаголите.

Досега най-пълна представа за семантиката на предлога о в съвременния български език дава Речник на съвременния български книжовен език (София, 1957, т. II), където се отбелязва, че предлогът о означава: '1. място, гдето нещо се удря, блъска, // място, до което нещо се доира, трие, гладн и под., // място, към което нещо плътно се прикрепва, притиска. 2. място, гдето се хваща, връзва, скачва едно нещо за друго...'

Тук бихме се опитали да представим по-обобщено, но не по-малко точно пространствените значения на предлога о, излизайки от семантиката на глаголите, с които той се свързва, и типовете контексти, в които се намира, тъй като основно и известно положение е, че всеки предлог има определена семантика, която се съгласува със семантиката на глаголите, които го изискват. От друга страна, по-обобщената формулировка на пространствените значения на предлога позволява да се оперира по-леко при изложението и разглеждането на материала в сравнителен аспект.

Очевидно е, че пространствените значения на предлога о, така, както са представени в РСБКЕ, възхождат към най-общото значение 'досягане на повърхността на предмета'. Това значение наричаме тук контактно, тъй като главното и съществено, на което почива то, е отношение на контакт, допир, връзка. То може да бъде диференцирано като: контактно-двустранно и контактно-едностранно в зависимост от характера на контакта, който се създава между два предмета, или между предмета и действието.

1. Контактнo-двустранното значение в семантиката на предлога о характеризира отношението между два предмета, при които има взаимно засягане, двустранен контакт, или допир. Характерен елемент при изразяването на това отношение се явява словосъчетанието *един о друг*, или някакъв друг подобен контекст, напр.: „Хайде сега по-скоричко, дръжте се *един о друг*, да не паднете през мостчето“ (И. Стоянов); „Те се притискаха *един о други*, като две подгонени животни, търсещи

¹ Л. Андрейчиц, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 382.

² А. Теодоров-Балан, Нова българска граматика за всякого, св. IV, стр. 469.

³ Р. Русинов, Семантико-синтактични функции на предлога о в съвременния български език, Български език, 1969, кн. 4, стр. 295—304.

помощ и спасение" (Г. Райчев); „— Ще старая, господин генерал! — изпъчи гърди Казански и удари крак о крак, като че ли генералът беше пред него" (Д. Ангелов), и др. Тук могат да се отнесат и случаи като бие (пляска) длан о длан, удря ток о ток, прилепи гръб о гръб, и др.

Контактно-двустранното значение е характерно за семантиката на предлога *о* и в съвременния сърбохърватски напр.: *лупи длан о длан, ударе руку о руку*; „Dok bi đlan o đlan udario" (Broz); „Rukom o ruku išli smo k sreći" (D. Domjanić); „У доба препорода насланјало се Хрват о Срба и Срб о Хрвата" (Бршљан, Ф. Радић, г. I. 88), и др.

2. Пространственото значение на предлога *о*, което е свързано с най-типичната му и разпространена употреба в трите южнославянски езика, е контактно-едностранно то. То се проявява при свързването на предлога *о* с глаголи, чиято семантика изразява възможност за някакъв контакт, допир, свързване, сблъскване с предмета, напр.: *закача, закова, прикова, придържа, държа се, прилепя, залепя, долепя, опра, облегна, хвана, прихвана, уловя, стисна, отрия, докосна, ударя, блъсна, разбия, претъгна, ожуля, отъркам*, и др.

При свързването на тези глаголи с предлог *о* се изразява отношение на едностранен контакт, т. е. даден предмет или лице се засяга от дадено действие или друг предмет, като засегнатият предмет представя опорна точка за извършване на действието, или преграда, препятствие, граница, до която действието достига, но не я преминава. В този смисъл контактът, който се създава, е едностранен — действието се насочва към предмета с цел да го обхване, докосне или достигне, но предметът, към който то е насочено, остава пасивен. Той само възприема действието или го задържа.

В зависимост от семантиката на глаголите, с които се свързва предлогът *о*, бихме могли да разграничим три вида едностранно-контактни отношения:

а) Предлогът *о* означава, че предметът, засегнат от действието, представя опорна точка за извършване на действието, или място, о което нещо се прикрепва, захваща, опира, напр.: „Един вътрешен човек се пробуди в него и му крещеше, и го съдеше, и го приковаваше о земята" (Вазов); „И добре, че падна, а не закачи крак о стремето" (Т. Харманджиев); „Чернявски и Райчо се държаха яко о нея" (Дора Габел); „Ще притисне Никола о стената, ще го обърне в свой слуга" (Е. Станев), и др.

б) Предлогът *о* означава, че предметът, който се засяга от действието, представя преграда или непреодолимо препятствие за действието, поради което то, обхващайки предмета, в известен смисъл се и преустановява. Глаголите, които се свързват с предлог *о*, изразяват това отношение, съдържат в семантиката си елемент удар, сблъскване, счупване, разбиване, спъване, и пр., напр.: „То [стъклото] се счупи о пода" (Н. Райнов); „Рояци вълни налитат към брега и се разбиват о пясъка" (в. Нар. култ., 1958, бр. 2); „Ох, какво ми дойде на главата, майчице-е... — блъскаше тя ръце о бедрата си" (П. Славински); „Та занях буйните талази, Как се пенят и о скали пръскат" (П. Р. Славейков), и др.

в) Предлогът *о* се свързва с определена група глаголи, които означават някакъв звуков ефект, като *звънна, чукна, тракна, чатна, трясна, тупна* и пр. При тях отношението между действие и предмет, изразявано от предлога, не се отклонява от основната му семантика — досягане или облъскване с повърхността на предмета — но на преден план изпъква не самият контакт с предмета, а звуковият ефект, който се получава при контакта. С други думи казано, в тези случаи предлогът *о* означава по пътя на метонимията контактното отношение, без тази метонимия да променя присъщата му пространствена семантика, напр.: „Аз пък нямаше да разбера нищо, ама като чатна калъчката *о* камъните — ча-ат! — и искри изсочиха“ (Ст. Чилингиров); „Пушката му изтраква *о* камънака и той безпомощно вдигна окървавените си ръце“ (Н. Хайтов); „Цели три дни бляскаха на слънцето кирките и звънята *о* камъните лопатите“ (Цв. Ангелов); „И саби, мечове *о* плочите дрънчат“ (Вазов), и др.

В сърбохърватски и словенски език контактното-едностранното значение на предлога *о* се представя по същия начин, по който и в съвременния български език. В това отношение между трите южнославянски езика съществува ярко изразена общност.

В проучванията на сърбохърватски език контактното-едностранното значение на предлога *о*, без да се формулира като контактното или вид контактното значение, по същество се изяснява като контактното: „Doticanje imamo s riječlozima *о, ро, за*; objesi pušku *о* klin; *о* zemlјici razbio sam glavu; te ga udori *о* jelu zelenu¹. Най-близко до нашето схващане за контактното значение на предлога *о* е тълкуването на Дж. Даничић, в което напълно определено се говори, че предлогът *о* изразява отношение на прикрепване, задържане на един предмет към друг в неговата горна част: „С овим предлогом реч у седмом падежу [местен; б. м.] показује да је она што сама значи место на коме се што тако бави да се обузимаю и га горњим делом своим држи да не падне: Ново ситу *о* клину виси, посл.; У свакога *о* зиду виси дуга пушка, В. С. Карађић; Обојицу хоћу објесити/ *О* вратима Вучитрна, нар. пјес.; Обесио пушку *о* рамену, П. Петровић...“²

Тълкуването на стария сръбски лингвист може да бъде коригирано само по отношение на твърдението, че контактът се осъществява чрез прикрепване на горната част на предмета, тъй като то води към твърдетяство и едностранчиво разбиране на контактното отношение. В действителност контактното значение на предлога *о* в сърбохърватски може и трябва да се разбира по-широко и обобщено, вземайки пред вид контакта с повърхността на предмета изобщо (както и в български език).

В сърбохърватски език глаголите, с които се свързва предлогът *о*, за да изрази контактното-едностранно отношение, съответствуват по своята семантика на българските глаголи и като тях могат да се разграничат на две основни групи глаголи: глаголи, с които предлогът *о* означава 'прикрепване', 'привързване', 'допирание' към нешо (*држати, обесити, везивати, висити, отирати, прилепливати*, и др.), и глаголи, с които пред-

¹ Т. Марећић, Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika, Zagreb, 1931, стр. 505.

² Ђ. Даничић, цит. съч., стр. 620.

логът *o* означава, че мястото, обхванато от действието, се явява и граница и препятствие за действието, пред което то в известен смисъл се преустановява (*разбити, полупати, ударити, треснути*, и др.), напр.: „Тако му приятелъ обеси *o* нос његову ругобу и женину невољу“ (Ст. Сремац, Настрадаи-Хођа); „Онда човек, ако хоће на томе да гледа, немора *o* прозору да виси“ (Ј. Драгашевић, Истинске приче); „Да не би воз треснуо *o* обалу“ (Правила понтоинирске службе), и др.

В словенски език предлогът *o* при изразяване на контактно-едностранното значение проявява пълна аналогия с български и сърбохърватски език. Ще подкрепим това твърдение само с няколко примера: „*ob bedro visi meč*“; „*so se spotaknili ob ta kamen*“; „*ob tla treščiti*“ (Вајес, стр. 89); „*ob tizo udariti*“, и др.

Що се отнася до останалите две пространствени значения на стария предлог *o*, то тяхната съдба в южнославянските езици е незавидна.

II. Значението на старобългарския предлог *o*, което отбелязахме като 'близост от една страна' (*o деснѣжъ мене*) е запазено като архаично само у някои стари автори в сърбохърватската книжнина. Най-многобројни примери за тази старинна употреба на предлога *o* привежда сръбският лингвист от миналият век Дж. Даничич, отбелязвайки специално, че тези случаи са присъщи предимно на старата книжнина. Ето още някои от тях (освен дадените на стр. 856): „Сиеди *ob* деснѣ Бога оца“, М. Дивкович; „Да ова моя два сина сиде едан *ob* десну а другий *ob* ливу твою у кралевству твою“, М. А. Рељкович, и др. (Србска синтакса, 519).

В останалите два южнославянски езика — български и словенски — употребата на предлога *o* с това значение не е засвидетелствувана.

III. Третото от пространствените значения на старобългарския предлог *o*, което може да бъде наречено фразеологично (*ob onъ полъ*, вж. погоре) не е запазено в семантичната система на предлога в нито един от южнославянските езици. Данните от речниците и граматиките на останалите славянски езици свидетелствуват, че то не е актуално за семантиката на предлога и в западнославянската, и в източнославянската езикова група. Изгубването на това значение в по-нататъшното семантично развитие на предлога може да се дължи на контекстуалната му ограниченост и малка фреквентност. Изобщо, като се има пред вид, че предлогът *o* твърде рано изгубва своето изконно, първоначално пространствено значение, на което се основават всички вторично развити значения, то несъмнено е, че неговите вторични значения се отличават с по-голяма лабилност от вторичните значения на предлозите, запазили изконното си значение. Поради това и онези от значенията, които са най-отдалечени от първоначалното, или които имат по-ограничена употреба (контекстуална или фреквентно ограничена), имат слаба опора и лесно могат да се изгубят, оставяйки следи само в някои единични употреби, или пък не оставяйки изобщо никакви следи.

От разглеждането на пространствените значения на предлога *o* в съвременното състояние на трите южнославянски езика може да се направи изводът, че този стар славянски предлог в областта на пространствената си семантика е имал почти еднакъв път на развитие в южнославянските езици, поради което се откриват ярко изразени аналогии при употребата му в български, сърбохърватски и словенски. Различията засягат само някои архаични употреби.

ЕДИН НЕПОЗНАТ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЕН ТИП В БЪЛГАРСКИ: ЖИТЕЛСКИ ИМЕНА НА -АР

(С УСПОРЕДИЦИ ОТ ДРУГИТЕ ЮЖНОСЛАВЯНСКИ ЕЗИЦИ)

Иван Дуриданов

Жителските имена (чеш. *jména obyvatelská*) в българския език досега не са били предмет на специално проучване. Известни са следните типични суфикси за тяхното образуване¹:

1. *-анин* (от стбълг. *-ѣнинъ, -ѣнинъ*) от общославянски произход, срв. напр.: *врачанин*, мн. ч. *врачани* (от *Враца* < **Вратъца*), *скопянин* (от *Скопие*), *ловчанин* (от *Ловец*), *римлянин*, стбълг. *римлянинъ*, мн. ч. *римляне* и пр. Този тип днес е непродуктивен, но е застъпен широко в селищни названия, срв. напр.: *Брежани* (Благоевградско), *Габрене* (Петричко) с *-ене* от *-ѣне*, *Гложене* (Ореховско), *Поляне* (Смолянско) и пр. Много по-чест е разширеният суфикс *-чанин*, получен чрез декомпозиция на *-ч-* в съществителни като *врачанин* (първоначално *враччанин*), *ловчанин* (първоначално *ловччанин*) и пр., срв. напр.: *пловдивчанин*, *търнчанин* и пр.

2. *-ец* (стбълг. *-ѣць*), който е сравнително рядък и който се среща и в разширената форма *-анец, -енец*, получен от съчетанието на два суфикса — стбълг. *-ѣн-* (resp. *-ѣн-*) и *-ѣць*, срв. напр.: *габровец* (от *Габрово*), *варненец* (от *Варна*), *врачанец* (от *Враца*).

Покрай тези образувания в българските говори се явява още един тип жителски имена, останал досега незабелязан от изследвачите на български². Касае се за имена на *-ар*, които са производни предимно от географски термини или ботанични названия, т. е. от такива съществителни, които означават вида на географския обект или някакъв негов характерен признак. Сведення за семантиката на този тип имена намираме в географските трудове на Йордан Захариев върху Кюстендилско краище и Пиянец. Така при изброяването на махалите, които принадлежат към с. Чешлянци, Кюстендилско, той посочва две особени по структура се-

¹ Вж. кратка характеристика на тия словообразователни типове у Л. Андрейчиц, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 94 и сл.

² Не е споменат и от Й. Займов в проучването му на жителските имена в българската топонимия „Заселване на българските славяни на Балканския полуостров“, София, 1967.

лицни имена — *Ясикаре* и *Папратаре*, като дава следното описание: „Ясикаре. Махалата е разположена по двете страни на долината, която се намира между Каменита чука и Криволяк. Брой три, далеч разположени едно от друго домакинства. Всички носят име *Ясикаре*, макар че това име да се пада само на едното домакинство, до което има ясикови дървета. Другите две къщи носят още име *Папратаре*, защото мястото, дето са разположени те, е обрасло с папрат“ (СБНУ, XXXII, стр. 468)¹. Към *Долинаре*, махала към с. Долня Любата (също в Кюстендилско Краище) авторът е отбелязал: „Долинаре, махала от 7 къщи, сгъсени в недълбок дол, който се спуска откъм Лисински пресълп“ (пак там, стр. 337). По-нататък в труда на Йордан Захариев „Пиянец“ (София, 1949) се споменава селищното название *Ясикаре*, както се нарича махала от 8 къщи към с. Еремия, Кюстендилско; за възникването ѝ се съобщава следното: „Пръв се заселил в махалата Васе Ясикаро Ропано от близкото Пелатниково, а после дошел при него Мите Марин от с. Тишаново“ (СБНУ, XLV, стр. 304). От тази податка можем да съдим как е гласяла формата за ед. число на подобни съществителни: прякорът *Ясикаро* тук представлява членувана форма на -о от първоначално нарицателно *ясикар*, което ще е означавало 'живеец в местност, където растат ясики', 'ясичанин'.

Въпреки оскъдните данни, не остава съмнение, че в разгледаните случаи имаме работа с жителски имена, които означават 'обитаващи местност', чийто вид или характерен признак се определя чрез съответната основа (*долина*, *ясика*, *папрат*). Към тоя тип имена се отнася безспорно едно нарицателно, което е засвидетелствувано у Н. Геров (Речник на българския език, II, стр. 389) със съответно значение: *колибар*, мн. ч. *-аре* и *колибарковици* 'жител от колиби', а *колиби* (мн. ч.) са 'малки селца, пръснати на махали из плавина около някое по-голямо село'; срв. и селищното име *Колибари* в Кичевско, Македония. Други данни за жителски имена на *-ар* се откриват в топонимията. Тук ще се задоволим да приведем няколко местни (предимно селищни) имена от основи на *-ар* със същата функция:

Брегаре — село в Ореховско, разположено на левия бряг на р. Искър. Името е засвидетелствувано в турски документи от 1617 г. като *Бирагар* (*Бргар*), от 1673 г. като *Бирегар*². Крайното *-е* поради неудареност е могло да отпадне в турски. — От *брегар*, мн. ч. *брегаре* 'живеец край бряг'.

Брочаре — три къщи към Венчинска махала на с. Горня Лисина, Кюстендилско (СБНУ, XXXII, стр. 302). — От *брочар*, мн. ч. *-аре* 'живеец в местност, където расте броч', а *броч* е 'растение броч, *Rubia tinctorum* или 'бяло енювче, *Galium mollugo* L.' (Панчев 35; МБР 332)³.

Букарите — махала към с. Острец, Троянско (ТА). — От *букар* 'живеец в местност, където расте бук'. Познатото от западни български

¹ И двете названия са преминали върху съответните местности, така че днес *Есикаре* (така записано в по-ново време, = *Ясикаре*) означава гора северно на 4 км от с. Чешлянци, а *Папратаре* — дол и ливади недалеч от Есикаре (ТА).

² Р. Стойков, Наименования на български селища в турски документи на Ориенталския отдел на Народна библиотека „В. Коларев“ от XV, XVI, XVII и XVIII век, Известия на Нар. библиотека „В. Коларев“ и библиотеката при Софийския държ. университет за 1959 г., т. I (VII), София, 1961, стр. 377.

³ За етимологията му вж. Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Занмов, Ст. Илчев, Български етимологичен речник, стр. 81.

говори съществително *букар* 'букова гора'¹ не би подхождало във формата за мн. число за название на една махала.

Доларé (и: *Доларска махала*) — пет къщи, разположени в местността Угарта, при с. Дождевница, Кюстендилско (СБНУ, XL, стр. 341). — Името означава 'живеещи в дол или край дол' и е синоним на жителското име *доляне* (респ. *-яни*), срв. *Доляни*, села в Щипско и Берско, Македония.

Дреняре — махала към с. Лечевци, Кюстендилско (ТА). — От първоначално **Дренаре²* = **дренаре* 'живеещи в местност, където расте дрян'.

Мрътвичарé — две къщи в землището на с. Плоча в Кюстендилско Краище: „Сурлева махала... Махалата сега брои 11 домакинства, от които две са по-настрана и се наричат *Мрътвичаре*“ (СБНУ, XXXII, стр. 350). — От **мрътвичаре* 'живеещи в мрътвица или край мрътвица', а *мрътвица* е според Н. Геров (Речник, III, стр. 89) 'място, дето не хваща или малко хваща слънце, усое' или 'вода, що не тече, застоела се вода като в блато; блатливо място'.

Осенарите — колиби към община Въгленци, В. Търновско (Списък 34). — От **осенари* 'живеещи в местност, където расте осен', а *осен* е 'ясен, черен или бял ясен' (МБР 470; БД, III, стр. 127).

Осоярска — махала към с. Железница, Благоевградско (Списък 37). — Производно от **осояр* 'живеещ в осое, усойно място'.

Поточарка (наричано и *Адацбайлъ*) — село в Крумовградско (Списък 51). — Производно от **поточар* 'живеещ в местност край поток'.

Рекарци — махала към с. Габрово, Благоевградско; *Рекарска* — махали към с. Лешко, Благоевградско, и към с. Врания стена, Радомирско (Списък 37, 42). — Имената са производни от **рекар* (респ. **рекарец*) 'обитател на място край река' (срв. по-долу сръб. *Rekarci*). Обяснението от предполагаемо местно име **Рекар*, което на свой ред се извежда от **рекар* със значение 'голяма река'³ е пресилено и трудно приемливо. По начин на образуване *Рекарци* се намира в същото отношение към жителското име **рекари (-аре)*, както бълг. *Говедарци* (с. в Самоковско) към *Говедаре* (с. в Пазарджишко).

Скалари (тур. *Каяджилер*) — махала към с. Татул, Крумовградско (Списък 51). — Името означава 'живеещи в скалиста или камениста местност' (турското име вероятно е превод на българското).

Възможно е при бъдещите проучвания да се открият още примери за жителски имена на *-ар*. Примерите, които приведохме, все пак ясно показват, че се касае за един непродуктивен словообразователен модел в български. От данните на топонимията може да се заключи, че той не е ограничен в пределите на един диалект, ареалът му обхваща различни райони на Северна и Южна България, като известна концентрация се наблюдава в Кюстендилска област. Забележително е, че същият модел не е чужд на другите южнославянски езици. Така на бълг. *Долинаре* отговаря точно местното име *Долинари* от с. Миоляче в Херцеговина (СЕЗ, XII, стр. 197), от сръб. *долина*; формата за мн. число издава, че тук се касае за първоначално жителско име, пренесено върху местността. Особено ценни са в тоя случай податките, които намираме в издавания от

¹ Вж. Й. Займов, *Onomastica*, X, 1965, 1—2, стр. 86.

² С вторично палатализиране на *-н*.

³ Тъй у Й. Займов, *Заселване на българските славяни ...*, стр. 209.

Загребската академия на науките речник на хърватски или сръбски език. Така от *drāga* 'долина' е дадено производно *drāgār* m. с обяснение 'koji živi u drāzi' (ARj, II 746); от *jāma* — *jāmar* m. 'човек, който живее в яма' покрай 'който копае яма' (ARj, IV 447); от *planina* — *planinar* m., род. п. *planināra* 'pastir, koji čuva stoku u planini' (в Црна Гора), но в един пример и 'планинец, планински жител' (ARj, X 4); от *pōlje* — *poljar* в по-стари речници 'човек от полето, който живее в полето или на село' покрай 'полски пазач' (ARj, X 635). По същия начин могат да се образуват в сърбохърватски жителски имена, производни от географски, срв. напр.: *Gōmilār* m. 'човек от Гомила (в Рийека)' (ARj, III 265), *Pōnikvār* m. 'човек от Поникве' или 'който живее в Поникве', а Поникве е поле в Ужичка околия, така се наричат и села в Босна и Херцеговина (ARj, X 744). От говора на Кастав, който спада към чакавското наречие, са засвидетелствувани две жителски имена на *-ar*: *Prekcestari* 'kuće preko cestī' и *Smokvari* 'обитатели на т. нар. Smokvariija (:smokva)'.² В изследването на Фр. Гьорнер, посветено изцяло на сърбохърватските жителски имена, са регистрирани значителен брой образувания на *-ar* от географски (предимно селищни) имена, като напр.: *Hrženīčār* (от *Hrženica*), *Hūsinjār* (от *Hūsinja*), *Kamenīčār* (от *Kamenica*), *Sekūlār* (от *Sekule*), *Mlākvār* (от *Mlākva*), *Rūdār* (от *Rūde*), *Pūtvinār* (от *Pūtvine*) и мн. др.³ Авторът се е ограничил при разглеждането на този тип имена върху сърбохърватски, като е оставил без внимание фактите от другите южнославянски езици. Както личи от неговото изследване, жителските имена на *-ar* в сърбохърватски са една непродуктивна категория и далеч отстъпват по обхват на другите типове жителски имена. От данните на топонимията може да се съди, че образувания на *-ar* от разглеждания тип са били разпространени в миналото по цялата сърбохърватска територия. Срв. например:

Brezari — село в околия Ястребарско, Хърватско (Imenik 85). — Производно от схърв. *brēza*.

Dolari — селце в Дioniчка околия, Хърватско (ARj, II 604). — От схърв. *dō*, род. п. *dōla*. Срв. и бълг. *Доларе* (вж. по-горе).

Dragari — колиби в околия Лабин, Хърватско (Imenik 161). — Вж. по-горе *dragar*.

Lazari — селце в същата околия, Хърватско (ARj, V 932). — От схърв. *lāz* 'планинска нива; изкоренена площ в гора'.

Utari — селце в околия Пореч, Хърватско (Imenik 340). — От схърв. *ūt* f. и m. 'стръмна скала' (в Далмация и Црна Гора).

Lokvari — село в околия Баня Лука, Босна (ARj, VI 141). — От схърв. *lōkva*.

Lugare — село в околия Ябланица и колиби към Миросшевце, околия Лесковац, Сърбия (Imenik 348). — *Lugari* — село в Топлички окръг, Сърбия (ARj, VI 202). — От схърв. *lūg*, род. п. *lūga* 'горичка', с първоначално значение 'живеещи в горичка', различно от образуваното по същия

¹ В сърбохърватски иначе обикновено се употребява с това значение *planina*, род. п. *planinca*. Срв. и образуваното в ново време в български съществително *планинар* 'турист, който ходи по високите планини', чиято структура чувствуваме като архаична.

² W. Boguš, Rocznik Slawistyczny, XXIX, 1, стр. 60.

³ Fr. Gögner, Die Bildung der Ethnika von Ortsnamen im serbokroatischen Sprachraum, Wiesbaden, 1963, стр. 134 и сл.

начин хърв. *lugaŕ*, род. п. *lugára* 'горски пазач'; чийто ареал според Вук Ст. Караджич обхваща Далмация и Хърватско¹; срещу това в Сърбия е обичайно съществителното *štamār*.

Poljari — село и три махли в околия Бана Лука, Босна (ARj, X 635). — От схърв. *polje*.

Ponikvari — село в околия Вргинмост, Хърватско (Imenik 468). — От схърв. *ponikva* 'понор'. Срв. бълг. *пониква*, словен. *ponikva* 'същ.'

Potočari — 1. махала към с. Горни Лайковац, обл. Колубара (СЕЗ, VIII 743); 2. махала на с. Богошица, обл. Раджевина, Сърбия (СЕЗ, XX 712); 3. две махали в околия Рача, Сърбия (Imenik 473); 4. две села в окръг Тузла (ок. Бръчко и Сребреница) и три махали в различни окръзи в Босна (ARj, XI 164). — От схърв. *pòtok*.

Rekari — 1. махала на Големо село в околия Враня, Сърбия (СЕЗ, VI 142); 2. махала на с. Барје, същата околия (СЕЗ, VI 211). — От схърв. *reka*.

Rtari — с. в Драгачевска околия, Сърбия (Imenik 518). — От схърв. *rt* 'рѣт'.

Selari — махала на с. Осмача, околия Сребреница, Босна (ARj, XIV 817). — От схърв. *selo*.

Škuljari — селце в околия Бузет, Истрия (ARj, XVII 691). — От схърв. *škülja* (вар. на *skülja*) 'дупка, ров'².

Словообразователният тип на жителските имена на *-ar* в сърбохърватски е бил подложен на силното влияние на другите продуктивни типове на *-ac* (< *-ьсь*), *-anin* и пр., в резултат на което са възникнали сложни суфикси *-arac*, *-aranin*, срв. напр.: а) *Molvárac* (от *Mólve*), *Jānjarac* (от *Jānja*), *Močilárac* (от *Mòčila*); б) *Sinčaranin* (от *Šinac*), *Stanišćaranin* (от *Stanišće*) и пр.³ Следи на подобни процеси се откриват и в български, както може да се види от съществителното *колибарец* (от *-ар-ьць*), отбелязано от Н. Геров (Речник, II, стр. 389) като вариант на *колибар* без разлика в значението. Така намират естествено обяснение и някои селищни имена на *-арци* в български като посоченото погоре *Рекарци*; срв. още *Преодарци*, махала на с. Кресна в околия Сандански (Списък 43), очевидно от **пре(х)одарци* (ед. ч. *преходарец*), разширено от **пре(х)одар*, мн. ч. *-ари* 'живеещи на преход (превал) на планина', а не от **пре(х)одар* 'голям преход'⁴, което явно е пресилено (преходът не се означава нито като голям, нито като малък).

За разлика от български и сърбохърватски словообразователният модел на жителските имена на *-ar* се е оказал извънредно продуктивен в словенски. Тук почти от всеки земеписен термин може да се образува жителско име на *-ar*, както може да се види от обилния брой примери, събрани грижливо от словенския географ Р. Бадюра из народните говори. Срв. напр.:

¹ В. Ст. Караджич, Српски рјечник, III изд., Београд, 1898, стр. 346.

² Срв. словен. *škülja* 'дупка, яма', бълг. *скула* 'язва', чеш. *škula* 'цеснатина, пролука', с неясна етимология (вж. V. Mačhek, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského, Praha, 1957, стр. 450).

³ Fr. Gógl, цит. същ., стр. 138 и сл.

⁴ Тъя у Й. Займов, Заселването на българските славяни..., стр. 208.

breg: „prebivalci so Bregarji“, ед. ч. *Bregar* (Badjura 59, 303). Словенското жителско име *Bregarji* съответствуват точно на българското селищно име *Брегаре*.

dol: „Posestniki ob dolih in po dolih so Dóljari, v porečju Duljari“, ед. ч. *Dolar* (Badjura 205, 305). Срв. бълг. *Доларе* (вж. по-горе).

drága 'ров, овпар': „Posestnik ob dragi ali v dragi je Dragar“ (Badjura 208).

grič 'хълм': „Prebivalci pa so Gričarji“, ед. ч. *Gričar* (Badjura 115, 308).

hríb 'връх': „... prebivalci hribovec, Hribar, Hribnik“ (Badjura 116).

log 'горичка': *Lógar*, което означава не само 'горски пазач' (Waldhüter), но и 'prebivalec, kmetija (селско стопанство) v ali ob logu' (Badjura 210).

resék 'пясък': селищно име (от жителско) *Péskarji* (Badjura 158).

skala: *Skalar* 'Felsbewohner' (Badjura 138), идентично с бълг. *Скалари* (вж. по-горе); и мн. др.

Приведеният материал показва безспорно, че общославянският суфикс *-arъ*, който по начало е служел за образуване на деятелни имена с оглед на някакво трайно занятие¹, се е обогатил в южнославянските езици с една нова функция, непозната на останалите славянски езици. Изходна точка за развитието на тая функция ще са станали такива съществителни, които са загатвали в семантиката си за връзка с определено място, където се е упражнявало съответното занятие, като например стбълг. врътоградъ 'градинар' (от врътоградъ 'градина'), схърв. *šumār* 'лесничей, горски стражар' (от схърв. *šūta* 'гора'; лесничейте и горските пазачи живеят обикновено в къщи сред горите); срв. и споменатите по-горе схърв. *planinar* 'пастир на овце в планината' и 'планински жител', *poljar* 'полски пазач' и 'жител в полето', както и словен. *logar*, което означава не само 'горски стражар', но и изобщо 'горски обитател'. Генетичната връзка между южнославянските жителски имена на *-ar* и общославянските деятелни имена на *-arъ* е очевидна. Среду това опитът на П. Петров в една наскорошна статия² да изведе подобни образувания в български от латинския именен тип със суфикс *-arium* почива на едно недоразумение: авторът е смесил в случая лични съществителни (и то не само жителски имена на *-ar*, но и обикновени деятелни нарицателни във връзка с някакво занятие³) с нелични нарицателни, принадлежащи

¹ Срв. W. Vondrák, *Vergleichende slawische Grammatik*, I, 2. Auflage, Göttingen, 1924, стр. 558; Ив. Лекков, *Словообразователни склонности на славянските езици*, София, 1958, стр. 25.

² П. Петров, Един момент на битово-езиков контакт на южните славяни и романското предславянско население в западните български земи, *Известия на Етнографския институт и музей*, т. IX, 1966, стр. 75 и сл.

³ Така например той е включил в примерите на стр. 78 на статията си такива селищни имена като *Воденичарска*, *Конярска*, които са производни безспорно от личните деятелни съществителни *воденичар*, *коняр*. На стр. 76 са цитирани селищни имена като *Валявичарé* (махала към с. Треклина, Кюстендилско), което представлява мн. число (или събирателно) от *валявичар* 'който валя нещо на валявица, тепавичар' (Героз, *Речник*, т. I, стр. 104); *Мечкарé* (махалица към с. Божица, Кюстендилско), явно от прозвище, мн. число от *мечкар*. В последния случай авторът неоправдано е пренебрегнал тълкуването на името, дадено от Й. Захариев (СБНУ, XXXII, стр. 278): „Във Велкичева махала е и махалицата Мечкарé; носят прякора си от това, че мъжете от махалата имат много дълги косми по гърдите и веждите си — цели мечки“. Селищното име *Бакларé* (две къщи към

към различни семантични категории (като *чукар*, *букар* и пр.). Такова смесване е недопустимо от методологическа гледна точка.

Въпросът за хронологията на разглеждания словообразователен тип се натъква на мъчнотии поради липсата на ранни писмени сведения. Все пак може да се предполага, че подобни образувания поне в български са се появили доста рано, доколкото може да се съди от две славянски местни имена от Гърция и Албания. Така в областта Янина се среща местно име *Драгари*, което М. Фасмер извежда от южнослав. **dragarъ* (производно от *draga* 'долина'), без да определя значението му.¹ В същност касае се до жителско име, каквото е засвидетелствувано в съвременния словенски език. Другото име на *-ар* е от областта Малакастра, Южна Албания: *Кременаре*, което А. М. Селищев обяснява по следния начин: „Местностъ этого села гористая; почва ее представляет известняк, очень богатый роговым камнем и кремнем“ и по-нататък: „Село Кременаре находится в каменистой и кремнистой местности. В связи с такой почвой местности даво и соответствующее название поселению. Может быть, жители этой местности известны были особым умением тесать камни; суфикс *-ар* может указывать на такое занятие жителей“.² С последното предположение на автора е трудно да се съгласим. Името е жителско по начало и ще е означавало 'жители на местност с кремениста почва'. На Селищев явно не е била известна функцията на суфикса *-ар* за производство на жителски имена.

Съкращения

БД	= Българска диалектология. Проучвания и материали, т. I—IV, София, 1962—1968.
Геров, Речник	= Н. Геров, Речник на българския език, т. I—V, Пловдив, 1895—1904.
МБР	= Б. Давидов — А. Явашев, Материали за български ботаничен речник, София, 1939.
Панчев	= Т. Панчев, Допълнение към българския речник от Н. Геров, Пловдив, 1908.
СБНУ	= Сборник за народни умотворения.
СЕЗ	= Српски етнографски зборник (Београд).
Списък	= Списък на населените места в царството. Главна дирекция на статистиката, София, 1939.
ТА	= Материали към топонимичния архив при Катедрата по общо и индоевропейско езикознание към Софийския университет.
ARJ	= Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb, 1880 и сл.
Badjura	= R. Badjura, Ljudska geografija (Terensko izrazoslovje), Ljubljana, 1953.
Imenik	= Imenik naseljenih mesta u F. N. R. Jugoslaviji, Beograd, 1951.

Ябуче-макала, от с. Горня Лисина, Кюстендилско), което авторът (пак там, стр. 76) смята за невярно съществително, също представлява помен *agentis* и ще е означавало като нарицателно 'хора, които се занимават с отглеждане на бакла'.

¹ M. Vasmer, Die Slawen in Griechenland, Berlin, 1941, стр. 32.

² А. М. Селищев, Славянское население в Албании, София, 1931, стр. 207, 248.

ХАРАКТЕРИСТИКА НА НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКАТА ТЕРМИНОЛОГИЯ В ОБЛАСТТА НА ВЗАИМОЗАМЕНЯЕМОСТТА И ТЕХНИЧЕСКИТЕ ИЗМЕРВАНИЯ В БЪЛГАРСКОТО МАШИНОСТРОЕНЕ

(В СРАВНЕНИЕ С НЯКОИ СЛАВЯНСКИ ЕЗИЦИ)

Елка Балевска-Станкулова

Годините след Втората световна война и особено последните петнадесет години се характеризират със силно развитие на машиностроенето у нас. То се яви като предпоставка за преминаване не само към комплексна механизация и автоматизация на производствените процеси при обработването, но и към създаване на средства за автоматично сглобяване на детайлите. Ясно е, че „организирането на производство в такива мащаби и при такива изисквания е възможно единствено само на базата на взаимозаменяемостта, която е основата на съвременното машиностроене“¹.

Преди да пристъпим към целта на нашето изследване, бихме искали да изтъкнем някои основни положения, които са от значение при възникването на научно-техническата терминология и които важат и за изследваните термини. Както е известно, необходимостта от специална терминологична работа, която би подпомогнала и регулирала създаването на точна, правилна и стройна терминологична система, е изтъквана неведнъж в редица статии и изследвания². Това проличава още по-ясно като вземем пред вид факта, че в съвременната научно-техническа терминология съществуват недостатъци, които „затрудняват правилното мислене и общуване на хората в областта на техниката“³. Към тези недостатъци бихме могли да отнесем напр. твърде характерната и често срещаща се многозначност и дублетност на техническите термини. Многобройните изследвания в СССР върху възникването, характера и разви-

¹ Вж. Д. Д. Димитров, Взаимозаменяемост и технически измервания, Изд. Техника, София, 1962, стр. 3.

² Вж. Н. К. Сухов, Международная работа в области научно-технической терминологии, Вопросы языкознания, 1956, кн. 3, стр. 145—152; Э. К. Дрезен, Научно-технические термины и обозначения и их стандартизация, 3. изд., Москва, 1936; Е. Вюстер, Международная стандартизация языка в технике, Ленинград—Москва, 1935; E. Wüster, Technische Sprachplanung, Sprachforum, 1955, кн. 1; Т. Минчев, Назрела обществена необходимост, Български език, 1967, кн. 4, стр. 299—306, и др.

³ Вж. А. М. Терцигорев, Об упорядочении технической терминологии, Вопросы языкознания, 1953, кн. 1, стр. 71.

тието на техническата терминология показват, че в основата си термините се образуват по три пътя: 1. чрез създаването на описателни съчетания, производни думи или сложни думи на базата на речниковия състав на езика; 2. чрез промяна в значението на съществуващите думи и 3. по пътя на възприемането на чуждици. Тези положения ще бъдат взети под внимание при нашето изследване.

Преди да пристъпим към прегледа на характерните за изследваната терминология словообразователни модели, ще разгледаме някои от основните термини, част от които се срещат като термини и в други области на техниката. На първо място изпъква терминът *взаимозаменяемост* 'свойството на конструкцията да удовлетворява най-изгодните експлоатационни и производствени показатели, което се придава на конструкцията чрез изработване на съставните ѝ части в дадени допуски на геометричните, физическите и други параметри на качеството'¹. Той е руски по произход (р. *взаимозаменяемость*) и е образуван от сег. страдат. причастие *взаимозаменяем*. Образоването на отвлечени съществителни имена от сег. страдателни причастия, както ще видим по-нататък, е сравнително силно застъпено в нашата научно-техническа терминология.² Друг термин, който можем да считаме за един от основните термини, е *измерване* (и *измервателен*) (р. *измерение, измерительный*), образуван от несвършения вид на съответния глагол. Трябва да подчертам, че ориентирването към несвършени глаголни основи в нашата техническа терминология изобщо е характерно явление. Не случайно случаите с употребата на *измерителен* вм. *измервателен* все повече намаляват. Употребата на *измерване, измервателен* (от несв. вид на глагола) в областта на взаимозаменяемостта и техническите измервания трябва да се счита за правилна. Други, също често употребявани термини, са *допуск* и *контрол*. Първият е заимствуван от руски език (р. *допуск*) и означава 'разликата между най-големия и най-малък граничен размер, предназначен за дадения размер на детайла, за да се осигури взаимозаменяемостта'. В останалите славянски езици, както и в немски език, съответствията са от латински произход: ч. *tolerance*, п. *tolerancja*, сръб. *tolerancija*, нем. *Toleranz*. Като родово понятие при *допуск*, по подобие на руски език, се образуват гнезда от по-конкретни термини: *допуск на отвора, допуск на вала, допуск на хлабината, допуск на стегнатостта, допуск на сглобката* и др. Терминът *контрол* (от фр. *contrôle*) означава 'проверка; проверяване на нещо за установяване на неговата изправност'. В същия вид и със същото значение се среща и в останалите славянски езици: ч. *kontrola* (рядко *dozor*), п. *kontrola*, сръб. *kontrola*. Твърде рядко срещаме употребено *контролиране* вм. *контрол*, напр. *контролиране на просвет*³. Въпросът за употребата и разграничаването на термините *инструмент, уред, устройство, средство, приспособление* и *механизъм* в изследваната област в общи линии е разрешен правилно. Въпреки наличието на известна синонимия при някои от тях, която в някои други области на техниката поражда неяснота и обърканост при употребата

¹ Д. Д. Димитров, цит. съч., стр. 6.

² Вж. Е. Георгиева, Влияние на руската научно-техническа терминология върху българската, Български език, 1967, кн. 5, стр. 420.

³ Вж. Ст. Станкулов и Д. Хинков, Контролно-измервателни приспособления в машиностроенето, Изд. Техника, София, 1967, стр. 195.

на съответните термини, тук личи стремеж към избистряне на значението и разграничаване в употребата им. Една част от тях са от чужд произход: *механизъм* (от гр. *mēchanē* през нем. *Mechanismus*), *инструмент* (лат. *instrumentum*). Терминът *средство* е най-общото понятие. Той включва в себе си както *уред*, така и *устройство*, така и *инструмент*. Подобно явление се наблюдава и в руски език. *Уред* в изследваната терминология правилно се разграничава от *прибор*, който е термин от електротехниката. Това разграничение липсва в другите славянски езици; р. *прибор*, ч. *přístroj*, п. *przysząd*. Същото се отнася и до *измервателен уред*: р. *измерительный прибор*, ч. *měřický přístroj*, п. *przysząd mierniczy* (или *rotacyjny*). Под влиянието на руски език понякога се среща *приборостроене* (р. *приборостроение*) вм. правилното *уредостроене*. Правилно се употребява и терминът *устройство* (р. *устройство*, ч. *zařízení*, п. *urządzenie*) в значение на 'измервателен уред, който е вкаран в някаква система'. *Приспособление* е образуван по пътя на деривацията. При него наблюдаваме богато гнездо от по-конкретни, ограничаващи термини, с които се назовават видовете контролно-измервателни приспособления: *приспособление на пневматичен принцип*, *кондукторно контролно приспособление*, *многомерно измервателно приспособление*, *едномерно измервателно приспособление*, и др. Към групата на основните термини може да се включи и същ. *сглобка* 'понятие, което определя характера на съединението, т. е. възможността за по-голяма или по-малка свобода на относително преместване или степента на съпротивление срещу взаимно преместване на детайлите след сглобяването'¹ (р. *посадка*, ч. *uložení*), образувано по пътя на деривацията.

Според това дали общото значение на лексемата е неразложимо или як се състои от значенията на компонентите на наименованието, термините от изследваната област биват неразчленими и разчленими наименования. Към първите спадат наименования, които са заемки от литературния език и други езици (тях ще разгледаме отделно). Процесът на терминологизация на думите от литературния език протича по два пътя²: или като всяка дума се разчлени на диференциални признаци и се вземат няколко или дори един от тях, който влиза в основата на научното определение, или пък като се използва сходството на един предмет или явление с друго. (В този случай терминът се явява като метафора или метонимия по отношение на породилата го литературна дума)³ Тук бихме могли да посочим напр. *контрол* или пък термините *отклонение* (*гранично, средно, действително*), *брак* (омоним на лит. *брак*) и др. Към неразчленимите названия се отнасят и някои терминологични фразеологизми, които формално са разложими, а семантично — неделими съчетания. Този модел липсва в литературния език, напр. *Бурдонова тръба* (в пневматичните измервателни приспособления), *Йохансови плочки* и др. Подобен е напр. и терминът от областта на машинните елементи — *резба на Витворт*.

Групата на разчленимите или още описателни (свободни) съчетания е представена от значително по-голям брой термини, отколкото групата

¹ Вж. Д. Д. Димитров, цит. съч., стр. 13.

² Вж. Лексика современного русского литературного языка, Москва, 1968, стр. 152.

³ Пак там, стр. 153.

на неразчленимите названия. Това са преди всичко термини-гвезда, които се състоят от родоно понятие и по-конкретни термини: *качествен контрол, технически контрол, частичен контрол, активен (и пасивен) контрол, абсолютен метод на измерване, относителен метод на измерване, безконтактен метод на измерване, еталонен детайл, измервателна дюза, входна дюза, присъединителна повърхнина, измерена повърхнина, реална повърхнина, нониусна скала, спирална скала, действителен размер, номинален размер, средноаритметичен размер, контролно-измервателен елемент, предавателен елемент, случайна грешка на измерването, относителна грешка на измерването, пневматична скоба, триконтактна скоба, едностранна двугранична скоба, пневматична измервателна екалировка* и мн. др. Тъй като този модел е представен от огромно число примери, ще се задоволим само с цитираните по-горе. Необходимо е да се отбележи, че сравнението с техните руски съответствия доказва руския им произход. Разгледаните съчетания изцяло покриват понятийното поле на дадената система и по броя на натрупване на признаците могат да увеличават състава на компонентите си, напр. *плоскопаралелни гранични мерки, приспособление за измерване на несъосност* и др. Често пъти неудобството от дълги съчетания се компенсира от наличието на съкратени, по-опростени термини. Така напр. вм. цитираните по-горе съчетания срещаме *измервателни плочки и несъосмер*. Същия случай наблюдаваме напр. и при употребата на *ротаметър* вм. *ротаметрична тръба, междуцентромер* вм. *средство за измерване на разстояния между центри (оси)*. В някои случаи играе роля и използването на някои аглутинативни елементи (*микро-, макро-, мини-, контър-*): *микрометър, микролукс, микроиндикатор, миниметър, контрашаблон* и др. Тази тенденция е добре застъпена в изследваната категория. Има, разбира се, и съчетания, които не притежават съкратени съответствия: *контрол в процеса на обработването, контрол на средствата за производство* (и двата са форма на *активния контрол*). Интересни са и съчетанията от типа: *контрол на неравнинност* (среща се неправилно нечленувано вм. *контрол на неравнинността*), *контрол „на просвет“, метод „на петна“, метод „на трите плочи“, метод „на двете жички“, метод „на трите жички“* и др.

Сред термините от изследваната област се откроява една значителна група от чужди по произход названия (главно от латински, гръцки, френски, немски и английски произход), които означават вид уред, инструмент, мярка, елемент от уред или система, средство, *Nomina agentis* и др.: *ампула (надлъжна и напречна), лимб, компаратор, индикатор, микроиндикатор, микрокатор, оптикатор, микатор, проектор, милимес, ортотест, микроскоп (инструментален), микролукс, опототест, контролър, еталон, калибър* (представен с голямо число подвидове), *аретир, шублер* (с б, а не п!), *нониус* (от собств. име), *либела, дорник, шарнир, демпфер, стено*, и др. При някои термини съществува пълно съвпадение между българските названия и техните славянски съответствия, а в други случаи съвпаденето е непълно, срв. б. *калибър*, р. *калибр*, ч. *kalibr* (много рядко *měrka*), п. *kaliber*, србх. *kalibar*; б. *нониус*, р. *нониус*, ч. *ponius*, п. *poniusz*, србх. *ponijus*; б. *шаблон*, р. *шаблон*, ч. *šablona*, п. *szablon*, србх. *šablon*, или пък б. *индикатор*, р. *индикатор* (и *указатель*), ч. *indikátor* (и *ukazatel*), п. *szujnik* (и *wskaznik*), србх. *in-*

dikator; б. демпфер, р. демпфер (и гасителъ колебаний), ч. tlumič páragiž (и tlumič kmitá), п. tłumik, и др. Направеният преглед на всички славянски съответствия на изброените български термини (които съответствия поради липса на достатъчно място не можем да цитираме) показва най-близко сходство между български и руски език. Сравнително близко е то и между български и сърбохърватски език, по-далечно между български и чешки език, а най-далечно — между български и полски език. Голямата отдалеченост на български от полски се дължи на много по-силно застъпената в полски език тенденция към превеждане на чуждия термин и образуване на описателни названия.

Твърде разпространени в българската терминология от областта на взаимозаменяемостта и техническите измервания в машиностроенето, с които се назовават различни уреди и инструменти, са сложните термини. Една част от тях са образувани с помощта на българската съставка *-мер*, а други — със съставката *-метър* (от гр. μέτρον 'мярка'). Словообразователната основа при първите е българска, а при вторите — чужда: *ъгломер*, *дълбокомер*, *вътромер*, *разходомер*, *хлабиномер* (или *луфтомер*), *дебеломер*, *зъбомер* (с нонуус), *резбомер*, *несвосомер*, *стълкомер*; *оптиметър*, *ултраоптиметър*, *калиброметър*, *микрометър*, *милиметър*, *пасиметър*, *пасаметър*, *пневмопасаметър*, *ротаметър* и др. От цитирания материал личи тенденцията към чужда основа да се прибавя чужда съставка (*-метър*), а към българска основа — българската съставка *-мер*.¹ Изключение в това отношение правят *калибромер* 'шаблон, мярка за установяване на калибри при масово производство' (за разлика от *калиброметър* 'уред за измерване дебелината на жици, метални листове и др.'), *дюзомер* и *луфтомер* (по аналогия на калката *хлабиномер*). Свързането на *-мер* с чужди основи в български език е характерно в случаите, когато първата част съществува като отделна дума в езика ни и престава да се схваща като чужда (напр. *спиртомер*). Наличието на обратни случаи би трябвало да се избягва. Броят на калките, както видяхме по-горе, е твърде голям в изследваната терминология. Това важи особено много и за чешки и полски език, докато в руски език калките играят незначителна роля при образуването на нови термини.

Към сложните термини спадат и някои сложни прилагателни и съществителни имена, които съкращават до голяма степен сложното название, напр. *хлабиномерна* (*луфтомерна*) *пластина*, *износоустойчив* *накрайник*, *базоразстояние* и др. Сред сложните термини значително място заемат и сложните названия на инструменти, образувани без съединителна гласна, като напр. *калибър-пробка*, *калибър-пръстен* (= *калибър-гривна*, *калибър-штулка*, *калибър-шайба* — желателно е да се употребява само *калибър-пръстен*!), *калибър-скоба*, *калибър-аложка* (вид *калибър-пробка*) и др., които са преходни термини между описателните (свободни) съчетания и сложните термини.

Като междинен словообразователен модел на неразчленимите и разчленими названия се явяват термините, образувани по пътя на деривацията на базата на общонародни или по-рядко на заети морфемси, напр. *сглобка*, *пробка* и др.

¹ Същото мнение изказва и Й. Пенчев, За употребата на съставките *-метър* и *-мер* в сложни съществителни, Български език, 1966, кн. 3, стр. 261.

Значително място сред изследваните термини заемат описателните съчетания, които съдържат родово понятие и сегашни действителни причастия като негов видоопределител¹, напр. *показващ уред, контактуващи повърхнини, прилягащи повърхнини, увеличаваща предавка, самонагаждащ се крайник, отчитащ барабан, имитиращо базиране, направляващ шаблон*, и мн. др. В доста от случаите сегашните действителни причастия са две: *завъртащи се подвеждащи стойки, търкалящи се направляващи елементи* (понякога се среща употребено неправилно без възвратната частица *се* — *търкалящи направляващи елементи*!) и др. Интересно е да отбележим, че при съчетанията от сегашно деятелно причастие или прилагателно + сегашно деятелно причастие и термина *елемент (търкалящи се направляващи елементи, правоъгълни направляващи елементи)* последният изпада и съчетанията имат вид: *търкалящи се направляващи, правоъгълни направляващи, мембранни направляващи* и др.

Друг словообразователен модел са голям брой сегашни страдателни причастия (руски заемки), които са загубили значението си на страдателни причастия и се използват като прилагателни: *регулируеми калибър-пробки, нерегулируеми калибър-пробки* и др. Срещат се дори и съчетания от сегашно страдателно и сегашно деятелно причастие, като напр. *регулируеми направляващи*.

Сред изследваните термини се срещат и голям брой сложни названия, в чийто състав фигурират прилагателни на *-ъчен*, които, подобно на предходните словообразователни модели, можем да считаме за възприети от руски: *контролно-сортировъчни автомати, настройвъчен диаметър, установъчна мярка, установъчен пръстен (= установъчна гривна), установъчна втулка, установъчна база, проверочна линия*, и др. Срещат се и прилагателни на *-ен* и *-ичен*: *ножовиден* (измервателен крайник), *изпълнителни* (размери на калибрите) — *размери*, които се изискват при изработването на калибъра, *метрологичен, микронен, луфтомерни* (пластини), *ротаметрична* (тръба), и др. Като продуктивни суфикси за образуване на прилагателни имена се проявяват и *-ов*, *-ев*, *-ив* и *-ат*: *резбов калибър* (препоръчва се *резбен калибър*!), *шлицев калибър*, *допусково поле*, *доставка* предавка на уреда, *шпонков* (среща се и *шпо:нъчен*) калибър, *клинова* предавка на уреда, *образцов* детайл, *нишков* кръст, *злови* регулации, *износоустойчив* крайник, *кръстат* еластичен шарнир, и др.

Друг налагащ се словообразователен модел са названията на *-ост*, които в повечето случаи означават 'отклонение от правилната цилиндрична и равнинна повърхнина или грешки на разположението' (изключение правят *стегнатост, нестабилност*): *бъчвообразност, коничност, некръглост, грапавост, неправолинейност, неравнинност, несъосност, нецилиндричност, овалност, огънатост, ръбестост* (препоръчва се да се избягва *ръбоватост*), *седлообразност*, и др. С не по-малка продуктивност се проявява и суф. *-ка*, който образува названия на уреди, инструменти, действие, механизми и др.: *рулетка, пробка, настройка, поправка* (вм. *корекция, коригиране*), *предавка* и др.

¹ Приведените примери представляват словообразователен модел, възприет от руски език. Вж. Е. Георгиева, цит. съч., стр. 419.

И накрая ще споменем някои термини, образувани със суф. *-ник, -чик, -ец, -ач, -(а)тор*, които означават уреди, елементи от измервателната система, приспособление, мярка, действие и др.: (измервателен) *часовник*, (измервателен) *накрайник*, (електроконтактен) *датчик*, *показалец*, (еталонен) *образец*, *държач*, *компаратор*, *оптикатор*, *микатор*, *проектор*, *индикатор* и др. С по-малка продуктивност се проявяват суф. *-не* и *-ние*: (радиално, челно или осово) *биене*, *усредняване*, *тариране*, *установяване*, *показване* или *показание* (на уреда), и др.

Направеният преглед на термините в областта на взаимозаменяемостта и техническите измервания в българското машиностроене показва наличие на богата система от термини, при образуването на които се срещат твърде рядко и някои колебливи положения или неправилности. Доста ярко изпъква непосредственото влияние на руската терминология от изследваната област. Както видяхме, в някои случаи българските термини по произход и строеж са близки и с някои славянски съответствия. Това важи в по-голяма степен по отношение на сърбохърватски и чешки език, а по-малко за полски език. Създаването на нови български технически термини е трудна и отговорна задача. Изказваме пожелание към нашите специалисти в областта на взаимозаменяемостта и техническите измервания в машиностроенето и в бъдеще да се съобразяват с особеностите на българския език при създаването или възприемането на точни и правилни термини.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА БЪЛГАРСКИТЕ ЗАЕМКИ В ГРЪЦКИ ЕЗИК

Мария Филипова-Байрова

Известно е, че гръцкото влияние върху българския език се е упражнявало в течение на много векове. Обаче не може да се отрече и влиянието, което е упражнил и българският език върху гръцкия. Византийски автори признават, че от VI в. нататък многобройни групи славяни са нахлули и са заселвали почти всички области на днешна Гърция. Но както знаем, многобройното славянобългарско население в Гърция не можа да оцелее. То започнало да се елинизира още от рано, за което най-много е допринесло християнството, а така също непосредственият контакт на това население с градските гръцки среди и с управляващата класа. Но все пак славяните са оставили доста следи в гръцката лексика, които следи ни дават някои ценни сведения от езиково естество.¹

Освен това има и някои остатъци от по-късни български заемки, и то в областите, където са ставали постоянни кръстосвания между българския и гръцкия език и където години наред е съществувал така нареченият билингвизъм у местното население, като например в днешна гръцка Тракия и Македония.²

Трябва да се отбележи, че влиянието на българския език върху гръцкия се ограничава изключително върху лексиката. Отбелязани бяха доскоро около 300 български думи в гръцки, които от към значение спадат към различни категории. Преобладават обаче имена на растения, на животни, на някои понятия от всекидневния живот и пр.

Напоследък при допълнителни издирвания се оказа, че това число не е окончателно, и че особено в северните гръцки говори се откриват и други български думи, повече от които са запазени и до днес.³

¹ Вж. D-r Fr. Miklosich, *Die slawischen Elemente im Neugriechischen*, Wien, 1870; M. Vasmer, *Die Slawen in Griechenland*, Berlin, 1945; Д. Матов, *Гръцко-български студии*, СБНУ, т. IX, стр. 21—84; G. Meyer, *Neugriechischen Studien II. Die slawischen, albanischen und rumänischen Lehnwörter im Neugriechischen*, Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, XXX Band, Wien, 1894; Вл. Георгиев, *Вокалната система в развоја на славянските езици*, София, 1964, и др.

² Вж. М. Филипова-Байрова, *Към въпроса за гръцко-българските езикови връзки*, *Български език*, XV, 1965, кн. 4—5, стр. 390—392; *Български думи в говора на с. Гермас (Лошница)*, Костурско, *Известия на Института за български език*, кн. XVIII, 1968, стр. 163—169.

³ Вж. М. Филипова-Байрова, *Думи от български произход в говора на с. Гермас (Лошница)*, Костурско, стр. 414—417.

Настоящата статия има за задача да проследи някои непроучени досега български думи, които се употребяват и днес в някои гръцки диалекти и са в повечето случаи синоними на отдавна съществуващите гръцки съответствия — плод на дълговековния непосредствен контакт на българите и гърци. По-голямата част от тях са извлечени от двутомния речник на Анагностопулос, издание на в. *Πρωτα*¹ (където са включени много думи от гръцката диалектна лексика), от еднотомния речник на Димитраку² и от голямата гръцка енциклопедия Пирсос³. За по-голяма прегледност думите са подредени в азбучен ред.

γλίντζα — *λίπαρος ούλος* 'мазна нечистотия, мръсотия'; (*Πρωτα*, т. I, стр. 645). Според Андриотис (*Ετυμολογικὸν λεξικὸν τῆς νέας ἑλληνικῆς*, изд. II, 1967, стр. 65) — от *ἀγκλίτσα*, умал. от прил. *ἀγκύλη* 'крив, извит'. Пò е вероятно думата да е от бълг. диал. *глинза* 'зелепясало върху застояла вода, жабуняк'; срв. *глен* 'водно растение, жабуняк', стб. *гльнъ* 'влага' (Симеонов сборник, 1073) (Български етимологичен речник, св. IV, стр. 249). Производни *γλιντζερός*, *γλιντζιάρικος* — *γελιάτος γλίντζα* 'пълнен с нечистотия, мръсотия' и *γλιντζιάρω* — *λερώρομαι* 'изцапвам се'; срв. и G. Meyer, *NGr. St.* II, стр. 31, у когото от бълг. *клитъ*.

γράνα — *αἶλαξ, τάφρος* 'ров, изкоп' (*Πρωτα*, т. I, стр. 664; *Πυρσός*, т. 8, стр. 695); — бълг. *грана* остар. 'стена на кристал', от праслав. **grānъ*, **grāna*; (Български етимологичен речник, св. IV, стр. 273—274); срв. и G. Meyer, *NGr. St.* II, стр. 24.

γρανίτσα — *τὸ δένδρον δρυὸς ἢ μαλλιῶν* 'дървото мъхест дъб'; (*Πρωτα*, т. I, стр. 664); думата е отбелязана и в *Πυρσός* (т. 8, стр. 698) със следните обяснения — *κοινὴ ὀνομασία πολλῶν τῆς Ἑλλάδος τοῦ δένδρου δρυὸς ἢ μαλλιῶν* (*Quercus lanuginosa*) 'народно наименование на много места в Гърция на дървото мъхест дъб'; — бълг. диал. *граница* 'дърво горун, дъб, горняк' (Н. Геров, т. I, стр. 245); срв. *granice*, от корен в *горя* (**gornica*); срв. и *горун* (Младенов, *Етим. речн.*, стр. 109).

γριμπός — *καμπουῆς* 'гърбав човек' (*Μ. Τριανταφυλλίδης, Νεοελληνικὴ γραμματικὴ*, т. I, стр. 539); — бълг. *гърбав*, от *гръб* 'задната част на тялото'; стб. *гръбавъство*; вж. и Български етимологичен речник, св. IV, стр. 287 под думата *гръб*, където е отбелязана също и гр. форма *γριμπός* (Тесалия).

ζάστανο — *καρ. κατοικία* 'главно жилище, дом'; думата е отбелязана у *Μ. Τριανταφυλλίδης* (*Νεοελληνικὴ γραμματικὴ*, т. I, стр. 539), който я дава от бълг. гл. *zastana* — *εἰσάθμινος* 'спрях се'. В *Πρωτα* (т. I, стр. 1090) се среща и глаголът от същия корен *ζαστανώνω* — *φέρω τινά εἰς δυσχέμεναι*, *ἰδία ἐπὶ θυρωρικῶν κωνῶν, ἐξαναγκάζω τὸ θῆραμα να σταματήσει* 'довеждам някого в затруднение, особено за ловджийско куче, гонче, принуждавам дивеча да спре'; от бълг. гл. *застана*, *заставам* 'стоя изправен пред някого; спирам се, запирам се'. Тук изглежда има смесване и със значението на глагола *заставям*, *заставя* 'карам някого насилда да извърши нещо; накарвам, принуждавам'.

¹ *Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἔκδοσις Πρωταί, τ. I, II, Ἀθήναι, 1933.*

² *Δ. Δημητριάδου Νέον Λεξικὸν βοθρογραφικὸν καὶ ἐρημνευτικὸν διτῆς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, Ἀθήναι, 1959.*

³ *Μεγάλη ἑλληνικὴ ἐγκυκλοπαιδεία — Πυρσός, 1926.*

κλαβανή γκλαβανή — *καταπαχή* 'капак, врата (на мазе)' (*Πρωτα*, т. I, стр. 1356); — от бълг. *глава* + гр. наст. за ж. р. *-αγή* (м. р. *-αγος*). Среща се в Епир, Цариград със значение 'вид врата', а също и в гръцкия говор на с. Гермас, Костурско (вж. М. Филипова, Думи от български произход в говора на с. Гермас..., стр. 115).

λιπύζομαι — *σφόδρα ἐπιθυμῶ, ὀρέγομαι τινός, κοιν. λαχταρῶ* 'силно желая, искам нещо, т. е. страстно желая' (*Πρωτα*, т. II, стр. 1498); в речника на *Δημητράκου* (стр. 781) срещаме и второ значение — *ερωτικός ποδῶ ἢ εὐδοκῶ εἰς τινὰ θέλημα* 'любовно, еротично желая (някако) или намирам прелест (у някоя), любовно влечение'. А в *Πυρρός* (т. 16, стр. 146) е отбелязан и примерът *δέ σέ λιπύζομαι* 'не те залюбих'. Според Андриотис думата е от гр. *λιβός = λαίμαργος* 'лаком'; — по мое мнение, от бълг. *любя*, диал. *либя*, от стб. *любъс* 'любов'; срв. *λιπέρομαι* (с. Гермас, Костурско; вж. М. Филипова, Думи от български произход в говора на с. Гермас..., стр. 115).

λίπα и **λιπά** — *τὸ φυτὸν φύλλα ἢ καιή λατ.* *Tilia* 'растението *φύλλα*, лат. *Tilia*' (*Πρωτα*, т. II, стр. 1499; *Πυρρός*, т. 16, стр. 160); а *φύλλα* (на стр. 2445) е изтълкувано с *ἕτερον δρομασία τοῦ δένδρου τιλία* 'друго наименование на дървото *липа*, лат. *Tilia*'. Думата е означена отпред с две кръстчета, което сочи, че е рядка, диалектна и чужда; — от бълг. *липа*, диал. *липа* 'широколистно дърво със сърцевидни, назъбени листа и ароматни цветове, които се употребяват за чай'. Думата се среща във всички славянски езици и според Младенов (Етим. речн., стр. 275) тя е от кор. и. е. **lei-*, **li-* 'леплив, мек' + наст. *-pa*.

νότζικα, **νότζικα νότζικα** — *εἶδος μεγάλης μαχαίρας χρησιμοποιουμένης ἀπὸ τῶν ναυτικῶν καὶ τῶν διπλῶν* 'вид голям нож, употребяван от моряците и от водолазите' (*Πρωτα*, т. II, стр. 1687; *Πυρρός*, т. 18, стр. 408) — бълг. разг. *ножка*, от *нож*, стб. *ножь* + наст. *-ка* (Младенов, Етим. речн., стр. 359)

ρονιά — *στάγων ὕδατος καὶ ἔδρα ἢ ἀπὸ τῆς στήνης τῶν οἰκῶν πίπτουσα (συνηθ. εἰς τὸ πλῆθ.)* 'капка вода, особено падаща от стреката на къщите (обикн. мн.); 2. *πρην. τὰ μάτια τῶν ἔτροχα* 'ρονιές — *ἐκλασε* 'очите й ронеха съзли — плачеше' (*Πρωτα*, т. II, стр. 2117). Думата е субстантивизирана от бълг. гл. *роня*, *роня се*, стб. *ρονити* 'правя да тече' и в съчет. *роня съзли* 'капят ми очите, плача' (Младенов, Етим. речн., стр. 563).

τάτας и **τατάς** — *πατήρ (λεξ. παιδική)* 'тато (в детската лексика), татко' (*Πρωτα*, т. II, стр. 2353); Андриотис (в *Ἑτυμολογικόν λεξικόν*, изд. II, стр. 360) отбелязва само като стара детска дума в много езици (*παλαιά ἑλληνική λέξη σὲ πολλὰς γλώσσας*); — Смятам, че това обръщение на децата към баща си е типичното бълг. разг. *тата*, от *тате*, *татко*, употребявано във много славянски езици, от кор. **ta*: **tata* (Младенов, Етим. речн., стр. 630; Трубачев, О. И., Терм. родства, 1953, стр. 23—24).

τσάσκα и **σάσκα** — (*ἀραβ.*) *κύπελλον, φυτζάνι*; || *τὸ περιεχόμενον κύπελλον*; *ἦμα μὴ τσάσκα γάλα* (араб.) 'чашка, филджан; съдържанието в чашка; *πὺх εἶνα чаша мляко*'; (*Πρωτα*, т. II, стр. 2435); — бълг. *чашка*: умал. от *чаша*, стб. *чаша* (Младенов, Етим. речн., стр. 680); срв. и G. Weigand, *Balkan*—Archiv, I, 4, стр. 33.

ταίτρος (*δ*) *ὁ μεγαλύτερος ἀδελφὸς τοῦ γαμβροῦ* 'по-големият брат на зетя' (*Πρωτα*, т. II, стр. 2440; *Πυρρός*, т. 23, стр. 464); — от бълг. *чичо*, *чича*

’лочетно название на по-стар, по-голям брат’. В *Πρωτα* (т. II, стр. 2435) е отбелязана и думата *ταύτα* (ή) — *θεία* ’деля’, може би от същия корен; срв. бълг. диал. *чича*, *чичина*, *чина* ’жена на чичо’. А според Андриотис (*Ἑτυμολογικὸν Λεξικόν*, изд. II, стр. 383) от *ταά* — *θεία* ’деля’, с удвоено *ταάτα* по *γαγά μαμα*, *μλάμλα* и пр.

τσούкνα — *εἶδος χοιροῦ μαλλίνου ἐφόδατος, ἀλλ. σαράκι* — ’вид дебел вълнен плат, т. е. шаяк’ (*Πρωτα*, т. II, стр. 2439, *Πυρρός*, т. 23, стр. 473); — бълг. *сукно*, стб. *соукно*, от кор. *сук-* ’суча’ (Младенов, Етим. речн., стр. 617). Думата се среща и в с. Гермас, Костурско, под формата *σ’α-ρού*; вж. М. Филипова, Думи от български произход в говора на с. Гермас, стр. 416.

τσουτσούλης (ὁ) — *ἀνθρώπος ἀνόητος* ’глупав човек’ (*Πρωτα*, т. II, стр. 2443; *Πυρρός*, т. 23, стр. 478). — бълг. *чучула*, *чучела* ’подобен на човек модел за обучение на войници; прен. бездеен, глупав; манекен; плашило на птици’ + гр. ок. *-ης*.

τσουτσουλ(ι)άνος (ὁ) — *τὸ πτηνὸν καρδαλιός, ὁ λοσιφοφόρος* ’птица, която е с качулка, качулата’ (*Πρωτα*, т. II, 2443; *Πυρρός*, т. 23, стр. 478); — бълг. *чючюлат* ’който е с чючюл, качул’ (*чючюлата* *кокошка*); Н. Герров, т. V, стр. 568 + гр. ок. *-(ι)άνος*; срв. и *чючюл* ’китка по-дълги пера на глава на птица’ (Н. Герров, т. V, стр. 568).

От разгледаните по-горе български думи в гръцки език се вижда, че повечето от тях са съществителни — *γλίτζα*, *γράνα*, *γρανίτσα*, *ζάτανα*, *κλαβανί*, *λίπα*, *ροτά*, *ταίσοжа*, *ταίσις* и пр. Има само едно прилагателно — *γριμλός*, и два глагола — *ζαπατώνω* и *λιπίζομαι*. Това, разбира се, е съвсем естествено, защото при непосредствен контакт на два или повече езика наименованията на дадени понятия се възприемат много по-лесно от един език в друг, отколкото всички останали части на речта. Освен това всички тези заемки принадлежат към народно-разговорната лексика, следователно те са влезли в гръцки по устен път вследствие непосредствения контакт на двата съседни народа — гърци и българи, и са в повечето случаи синоними на отдавна съществуващи гръцки наименования на дадени понятия (срв. *λίπα* вм. *φίλτρα*, *τίλια*; *ταίσοжа* вм. *λίπελον* и пр.).

Една част от тези заемки са народни наименования на растения, напр. *γρανίτσα* ’вид дъб’ — катар. *дрѳс*, *λίπα* ’липа’ — катар. *τίλια*.

Други са наименования на обикновени домашни и всекидневни понятия, като *ρότζεга* ’ножка’, *ταίσοжа* ’чашка’, *τσούкна* ’сукно’ и др.

На трето място това са наименования на лица по отношение на близките си роднини, като напр. *ταίσις* ’чичо’, *ταίσοжа* ’чича’ и пр.

На последно място има и някои всодобрителни епитети, като *τσουτσούλης* ’чучула’ и пр. Тук трябва да се отбележи, че както при гръцките заемки в български, така и при българските в гръцки думи с пейоративна отсенка се срещат често.

От друга страна някои от тези заемки са влезли в гръцките говори, без да претърпят фонетични или морфологични промени, напр. *γλίτζα*, бълг. *глинза*; *γρανίτσα*, бълг. *граница*; *λίπα*, бълг. *липа* (диал. *лѳпа*); *ταίсожа*, бълг. *чашка*, и пр.

Но има и таква думи, които при заемането им в гръцки са се подобили към фонетичните и морфологичните особености на гръцките говори, към които спадат.

Прилагателното *γομφός*, бълг. *гърбаа*, е нагодено към гръцките прилагателни от м. р. на -ος.

А двата глагола *ζαστακάνω* и *λιπίζομαι* са преминали в гръцки съответно към групата глаголи с окончания в димотики на -άνω и -ίζω (-ίζομαι).

В семантично отношение по-голямата част от заетите думи са запазили значенията, които са имали и в български, напр. *τσάσκα* 'чашка', *τσούκινα* 'сукно', *ταίτοης* 'тичо', *τοουτσούλης* 'чучула'. Изключение прави гл. *ζαστακάνω*, който е възприел в гръцки, по пътя на преносимостта, едно по-специфично значение, отнасящо се особено до ловджийско куче — 'принуждавам, заставям дивеч да спре', и същ. *ροσιά* 'капка вода; прен. сълза', от бълг. гл. *ромя*, по-старо *ρονити* 'правя да тече; падам на капки'; и в съчет. *ροня сълзи* 'капят ми сълзи от очите, плача'. Тук имаме, следователно, в гръцки пренесено значението на гл. *ромя (се)* 'падам на капки; плача', и върху самата капка, а така също и върху самата сълза.

ЗА ТУРСКОТО ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ СЕМАНТИЧНИЯ СПЕКТЪР НА БЪЛГАРСКИЯ ПРЕДЛОГ ОТ

Ангелина Минчева

Не може да се каже, че петте века турско владичество на Балканите са успели да доведат до някакви съществени преобразувания в граматичната система на българския език¹. Заключениеето на К. Зандфелд, че влиянието, упражнено от турски върху балканските езици извън областта на лексиката, е незначително², се потвърждава и от най-новите изследвания за ролята на тюркските езици в балканския езиков съюз³. Най-съществената структурна промяна, която българският език дължи — според преобладаващото мнение на изследвачите — на контакта с турски, е възникването на т. нар. преизказно наклонение⁴. Диалектно-разговорен характер има изграждането на конструкция за притежателност по турски модел (*на момчето майка му*)⁵, диалектна особеност са и отбелязаните у З. Голомб форми *татко-м-ува кукя, татко-м-уто йми*, обяснени от него също като резултат от турско влияние⁶. Може да се очаква, че едно по-внимателно проучване на народните говори в това отношение сигурно ще даде и други свидетелства за частични по-силни въздействия на турско-българския билингвизъм върху синтаксиса и морфологията на равнището на диалектите⁷.

¹ Вж. К. Мирчев, За съдбата на турцизмите в български език, ИИБЕ, кн. II, 1953, стр. 117—119; Историческа граматика на българския език, София, 1963, стр. 83—84.

² K. Sandfeld, Linguistique balkanique, Paris, 1930, стр. 159.

³ S. B. Bernstein, Les langues turques de la péninsule des Balkans et „L'Union des langues balkaniques“, Les problèmes fondamentaux de la linguistique balkanique, Sofia, 1966, стр. 82—91.

⁴ К. Мирчев, цит. съч.; Л. Андрейчин, Въпросът за националната самобитност на езика, ИИБЕ, кн. II, 1953, стр. 40. Вж. и Z. Goľab, The Influence of Turkish upon the Macedonian Slavonic Dialects, Folia Orientalia, т. I, 1959, стр. 34—40.

⁵ К. Мирчев, цит. съч. Казаното на стр. 118 (ИИБЕ, кн. II) неточно е изтъкнато като словореден модел, в който определеното стои пред определяемото у К. Попов, Съвременен български език, Синтаксис, София, 1962, стр. 230. Турското влияние се изразява в това, че съществителното получава едновременно две притежателни определения — със съществително име и с енклитика. Вж. и Z. Goľab, цит. съч., стр. 40—43.

⁶ Z. Goľab, цит. съч., стр. 42.

⁷ Вж. за фонетиката интересните наблюдения на Ив. Кочев, О балканском характере мягких согласных в позиции конца слова в болгарском языке, 1er Congrès international des études balkaniques et sud-est Européennes, Resumés des communications, Linguistique, Sofia, 1966, стр. 120—125. Не е лишено от основания предположението на Z. Goľab, че на турско влияние се дължи установяването на една форма за всички родове на трегодишното местоимение в дателен падеж (*му*) в говора на Кулакня и Лерин (цит. съч., стр. 42—43).

Нуждата от такива изследвания особено настоятелно беше изтъкната напоследък от В. Шаур в доклада му на Шестия славистичен конгрес¹. Същият автор за пръв път постави и въпроса за турското влияние върху моделирането на българската предложна система. Пълната липса на интерес към този аспект от историята на българските предлози в досегашните проучвания не е била оправдана, защото редица славянски говори, попаднали в условията на активни езикови контакти, показват, че функционирането на предложната система е една от сравнително леко проникваемите синтактични сфери. Това личи особено добре от промените, които констатира П. Ивић за говора на галиполските сърби², от наблюденията на Е. Петрович върху карашовенския говор³, както и от изследването на Ст. Стойков на говора на банатските българи⁴. Интересно е, че като неподатлив към балканските конвэргенции се очертава предлогът *отъ* (*од, ду, ут*).

Употребата на предлога *од* в говора на галиполските сърби показва силни следи от влияние на новогръцкия предлог *ἀπό*⁵, а в говора на банатските българи очевидно има наподобяване на румънски предложни модели с *de* (*despre*) (при означаване обект на разговор, съобщение и др.: *Какво знайми уд негу? Даскала пъта уд Ивана, оту ни йе на шкула*⁶; при целеви отношения — за означаване на предназначение на предмет: *казан' уд рик'ийа*; при означаване на възраст: *монче уд десет гуд'ини, пращѐ ут седѐм недел'*⁷). Освен в банатския говор, посесивни конструкции с *от* се срещат във влахо-българските грамоти и в някои други съвременни български говори пак под румънско (или гръцко) влияние⁸. От друга страна, семантичната структура на българския предлог *от* показва несъмнена общност със съответните предлози в румънски и гръцки (*de* и *ἀπό*)⁹. И предлогът *от*, както е станало при *de* и *ἀπό*, е развил широк диапазон от значения, в основата на които стои значението на отдалечаване, изходност¹⁰. Чрез изместянето на другите старобългарски предлози с отделителното значение (*съ* и *из*) и в качеството си на функционален приемник на родителния падеж предлогът *от* е получил ярко изразена аблативна семантика. Не е чудно, че в много отношения неговата дистрибуция се покрива с употребите на турския аблатив (изходен падеж, със суфикса *-dan, -den*)¹¹. При сравнение на българските предложни конструкции с *на, от, из* със състоянието в останалите славянски езици

¹ V. Šaur, K otázce ovlivnění dialektů jihoslovanských jazyků balkánskými konvergenčními, Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů, Praha, 1968, стр. 161—164.

² П. Ивић, О говору Галиполских срба, Београд, 1957, стр. 334—341, 349, 351 и др.

³ E. Petrović, Graiul Caraşovenilor, Bucureşti, 1935, стр. 218.

⁴ Ст. Стойков, Банатският говор, София, 1967, стр. 299. Вж. и материала на стр. 282, 301.

⁵ П. Ивић, цит. съч., стр. 334—341.

⁶ Ст. Стойков, цит. съч., стр. 282.

⁷ Пак там, стр. 301.

⁸ Пак там, стр. 299; К. Мирчев, Историческа граматика..., стр. 254.

⁹ П. Асенова, Предлогът „от“ в балканските езици, ИИБЕ, кн. XVI, 1968, стр. 157—161.

¹⁰ Пак там. Вж. и цитираната литература в заб. 6, стр. 157.

¹¹ Срв. описанието на функциите на аблатива в граматиката на J. De pu, Grammaire de la langue turque, Paris, 1921, стр. 185—193; А. Н. Кононов, Грамматика современного турецкого литературного языка, Москва—Ленинград, 1956, стр. 89—95.

се установяват значителни различия, и то точно там, където *от* показва функционално-семантична близост с турския аблативен формант. Върху този паралелизъм В. Шаур изгражда своята теза за активното участие на турския език в синтактичното моделиране на източнобългарските диалекти.

Картината на балканските конвергенции, която В. Шаур установява в системата на синтактичните средства, обслужващи името, има изключително типологична стойност, тъй като авторът е взел пред вид само съвременното състояние на диалектите¹. Твърде важно обстоятелство е това, че в контактите на балканските езици досегът с турския език идва последен по време и поради тези причини типологическият анализ трябва непременно да бъде допълнен и с данните за историята на българските предлози. Един съвсем спорен момент в аргументацията на В. Шаур е отнасянето на аблативната специализация в семантиката на *от* и неговото разширяване към по-ново време, което съвпада, според него, именно с епохата на турското владичество: „... na území, kde delší čas trvala turecká nadvláda a kde tedy můžeme předpokládat turecký bilingvismus, dochází k sémantické expanzi předložky *od*“². В. Шаур изхожда от следните разновидности в значението на *от*: 1. Предлог *от* поема върху себе си значенията на другите предлози за отделяне (нз, съ) и ги измества от основните им сфери на употреба: *да го почитат от страх, тъкан от коприна* и др.; 2. Предлог *от* може да има временно значение 'колко дълго': *познаваме се от две години*; 3. Предлог *от* може да означава проникване: *минете оттук*; 4. С предлог *от* на целия Балкански полуостров се изразява значение на притежание и принадлежност: *височина от десет метра, кожа от бивол, диал. господар од кук'а*³.

Всички тези употреби на *от* отличават българския език от останалите славянски езици и без съмнение са резултат от балкански конвергентни процеси. Обаче за повечето от посочените конструкции с *от* има сигурни писмени свидетелства преди епохата на турското робство, а най-важният процес — обобщаването на аблативното значение на *отъ* — е сериозно напреднал още в старобългарски. Един кратък преглед на развойните тенденции на старобългарския предлог *отъ* разкрива следното положение:

1. Спецификата в значението на *отъ*, която наистина съвпада с турския аблатив (значението на отделяне), показва стремеж към разширяване във всички старобългарски паметници. Предлозите *на* и *съ* със значение на 'отдалечаване и отделяне' са в явен упадък⁴. Наред с *н сънемъше съ дръва блаженнаго кодрата, въвр'гоша н въ темницѣ* Супр. 111. 3 (в гр. *ало*) се среща редовна употреба и на предлог *отъ*: *повеахъ андупатъ сънемъше н отъ сковадѣ. . . глаяжъ ѣмоу отъс'шти* Супр. 118.29 (без съответствие в гръцки). Срв. още: *поштаднтѣ н н въставнтѣ н отъ*

¹ В. Шаур, цит. съч., стр. 163—164.

² Пак там, стр. 162.

³ Пак там.

⁴ Ст. Геродес, Старославянские предлоги, Исследования по синтаксису старославянского языка, Прага, 1963.

дрѣва Супр. 101.6 (в гр. *ἀπό*), и съ многожъ ноуждѣжъ къставнежъ ѣжъ отъ зѣмьа . . . гла ни Супр. 517.11 (в гр. *ἐκ*), моштѣнъ во кѣтъ въставити ма изъ грѣва. Супр. 536. 14 (гр. оригиналъ неизвестен). Дистрибуцията на отъ и изъ не зависи отъ грѣцкия оригиналъ — отъ превежда и *ἀπό*, и *ἐκ* (последниятъ съответствува по основно значение на изъ): господи нсъ хсе изъавнѣжъ данниа изъ оустъ львовъ Супр. 226. 1, изъавнѣжъ данниа отъ оустъ львовъ Супр. 179.8 (в гр. *ἐκ*). Също и: н похвѣтнѣжша комнса отъ колесницѣ въврѣгоста и въ конѣвъ Супр. 234.20, отъ въсѣхъ прѣдѣлѣ тоа странѣ прѣгна Супр. 45.5 (в гр. *ἐκ*). Предлозите изъ и съ иматъ поздравна позиция при глаголи, съдържащи съответната представка, но и тукъ е нормално използването на отъ: съ многожъ страхомъ изъавъ отъ сквожнѣа кока нѣбаше Супр. 36.19 (в гр. *ἀπό*), нждѣни въсѣ сии отъ чловѣка сего Супр. 171.29 (*ἀπό*), нечестнѣ же доуши н отъ коумнѣрѣ нхъ изъгнани бѣвѣше Супр. 45.2 (*ἐκ*), ѣко не тѣ'нѣжъ отъ самѣхъ тѣхъ. а докъ ератъ. нъ н отъ рѣда огнѣнаго н мжѣ' нсхѣнтѣ чловѣка Супр. 514. 2 (*ἐκ*) н сътѣрѣмъ нго отъ зѣмь'а живнѣхъ Супр. 353.5 (*ἐκ*), свѣтѣе отъ конѣа поглѣумити са Супр. 146.12 (*ἀπό*), пошто радость отъ себе сътѣраете Супр. 324.20.

Това разширяване на отъ в старобългарски съвпада с подобно обобщаване на грѣцкия предлог *ἀπό*¹ и на латинския предлог *de*, много явно в романските области в периода IV–VIII в.² Съответно на грѣцки в старобългарски започва да се установява отъ в значение на 'материя, отъ която е направен предметът': самъ же нванъ нмѣаше рнзы своа ѿ власъ велѣвѣждъ Мт 3.4, гр. *τὸ ἔνδυμα αὐτοῦ ἀπὸ τριχώου καμήλου*. Характерна е конструкцията за производ; въ же фнлнпъ отъ вндсандѣ Йо 1.44, често разпространено е означаването на 'причина' с отъ: отъ страха къзынша Мт 14. 26, гр. *ἀπὸ τοῦ φόβου Ἰεροζολ.* Документирането на тези значения на отъ в по-късните паметници с народен характер (Троянската притча, влахо-българските грамоти) показва без съмнение, че тукъ не могатъ да се търсятъ книжовни калки отъ грѣцки, а се касае за жив старобългарски процес.

2. Въпреки че значение 'колко дълго' не е отбелязано в употребите на новозаветния предлог *ἀπό*³, в евангелския текстъ се сблъскваме с един

¹ F. Blass — A. Debrunner, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, 11 изд., Göttingen, 1961, стр. 135, § 209.

² Е. А. Реферовская, Развитие предложныхъ конструкций в латинскомъ языке позднего периода, Москва—Ленинград, 1964.

³ W. Bauer, *Wörterbuch zum Neuen Testament*, Berlin, 1963. Впрочемъ такова значение не е отделено и в описанията на значенията на турския аблативен суфикс (вж. J. Devy и А. Н. Кононов, цит. съч.).

любопитен пример: I жена сжштн къ точенн кръве, отъ дъвож на дъсате лѣтоу Лк 8.43, гр. *ἀπὸ τοῦ δόβου δόβου*. И в новобългарски стихът е преведен с *от*, а в останалите славянски езици (съвременните преводи на Новия завет) с конструкции, които недвусмислено показват, че се касае за период 12 години: чеш. *Jedna žena, jež byla nemocna krvotokem dvačáct let*, срв. и нем. *Und ein Weib hatte den Blutgang zwölf Jahre gehabt*.

Употреба на *от* вместо безпредложна конструкция намираме във влахо-българските грамоти (XV в.), в съчиненията на Евтимий Търновски: *ере ест наш чловекъ и сажна ест господствє мн ѿт много време* (XCVII, 123)¹; *понеже ево ѿт колнко време и годннн се вчннн зло въ рас* (CXXIII, 152); *имеше же бѣлмо на лѣвомъ ѿчєсн ѿт многъ лѣт* (стр. 96)²; *мжжъ же нѣкын доухомъ нечнстѣннм лѣтѣ от многъ лѣтѣ* (стр. 14). Новобългарският предлог *от* и новогръцкият *ἀπό* и тук се посрещат с румънския *de*³. Едва ли тези съвпадения са възникнали чак през епохата на гръцко-турския и турско-българския билингвизъм, а за румънски няма никакъв основания да се предполага, че конструкцията се дължи на турско влияние. От друга страна, контекстите, в които се установява *от* в значение 'колко дълго', говорят за такава семантична интерпретация на употребата на предлога, която е в пълна хармония с обобщаването на неговото отделително значение и употребата му за означаване на начална граница на определен период от време⁴: *съда че вѣтн пет годннє ѿт кжд(а) чкат тѣн дълг да мѣ се плашат* (CLXII, 197). Поради това и не е възможно да се употреби *от* в значение 'колко дълго' в съчетание с бъдеще, време. „Не съм те виждал от пет години“ означава 'не съм те виждал като се почне от началото на петте години, които са минали до сега'. На фона на силно развитата аблативна семантика на *отъ* още в старобългарски тази новобългарска употреба не се откроява като новост, която непременно трябва да има оправдание за възникването си в чужд модел. И в гръцки, и в турски използването на аблативната конструкция за означаване на период от време очевидно също става на базата на основното ѝ значение — отделяне от някаква граница, което може да бъде представено и като отсчитане.

3. Известни основания за турски модел съдържа посочената под т. 3 употреба на *от*: *минете от тук*. В Шаур смята, че тази конструкция е решаващото доказателство за наличието именно на турско влияние в значенията на предлога *от*, въпреки че възможността за романски и гръцки влияния не може да се изключи напълно⁵. Паралелът между турския аблатив и предложната рекция с *от* (*ἀπό, nga*) в новогръцки и албански при глагола *минавам* се посочва още от Кр. Зандфелд при описанието на съответствията между балканските езици извън областта

¹ По J. Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în sec. XV și XVI*, т. I, București, 1905.

² Но E. Kałużniacki, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius*, Wien, 1901.

³ И. Асенова, цит. съч., стр. 160.

⁴ К. Зандфелд смята, че конструкцията има значение 'отпреди' (depuis): Кр. Sandfeld, цит. съч., стр. 10. Срв. и A. Thumb, *Handbuch der neugriechischen Volkssprache*, Strassburg, 1910, стр. 96: *ἀπό* означава 'изходен пункт в пространството и времето'.

⁵ V. Şant, цит. съч., стр. 162.

на лексиката¹. Зандфелд не говори за специално значение на *от* и *на*, а само за употреба, тъй като е ясно, че свързването засяга само глагола *минавам*. Същото ограничение установява и П. Асенова². Според В. Шаур тук е налице отделно специално значение на *от*, което той нарича „значение на проникване“ (*vŭznam pponikánŭ*)³. Турският аблативен суфикс *den / dan* обхваща повече контексти: „исходний обстоятелственного дополнения места, собственно пути или пространства, по которому, через которое, при посредстве которого совершается действие“⁴. В повечето случаи в български не е възможна конструкция с *от* (напр. *deniz kenarından yürümeğe başladım* — *започнах да ходя по брега на морето*). Повече семантични нюанси съдържат употребите на *од* в говора на галиполските сърби: *просекутив (Цър се уплъшиво и узѣво да бѣ^н жи^н ду мрдевѣна = (по) лествицама)*; *'поред' (ѣе прѣжемо ду жи^нта)*; *'преко' (Дѣ две велике рѣ^нкѣ про^нждмо)*; *'кроз' (Тичѣ ду цѣ^нва вода)⁵*. Нито един подобен пример не е посочен за предлог *от* в българските говори в изследването на Т. Костова⁶. Целта на авторката е била да даде основните типови значения на *от*, които по всяка вероятност не изчерпват всички разновидности на свързванията с *от* в диалектите. На тази мисъл ни навежда между другото и обстоятелството, че Т. Костова (пак по същите причини) не е отделила внимание на една широко разпространена употреба на *от* при глаголите *излизам / влизам*, с която всъщност се означава 'през': *излизам / влизам от вратата, от прозореца*. В интересната статия на В. Шаур за предлога *из*⁷ се отбелязва, че в някои контексти той е имал значение 'през': *излизам из прозореца, из вратата*. Днешното значение на *из* се е развило от значението, близко до 'през', при което признакът за отделяне изчезва и „*из прозореца* означава не само 'през прозореца навън', но и 'през прозореца навътре'⁸. Като се има пред вид значителното навлизане на *отъ* в позициите на *из* още в старобългарски, твърде вероятно е, че *от* отдавна трябва да е съществувал и в контекстите на *из*, обуславящи значение 'през'. Като заместник на *съ* и *о* предлог *отъ* започва да се свързва и с глаголи, които не съдържат н значението си елемент на отделяне или отдалечаване: *къ سموже еше и ѿ десныѣ страны цѣрѣа вѣра сѣща (Рилска грамота)*; *а ѿтъ четвѣрътыж страны того стока стоаше ажгъ, ...*; *а ѿт другыж страны течаше рѣка (Троянска повест)*; *ѿт лѣвыѣ же грѣвь давнда пророка*; *ѿт лѣвыѣ же порфирѣ стазпы, надеже за выю свезанъ быкт[ь] христос (Евт. 133—134)*. При 'влизам от прозореца' предлог *от* означава също място на действието без информация за неговия изходен пункт.

¹ Кт. Sandfeld, цит. съч., стр. 160.

² П. Асенова, цит. съч., стр. 160.

³ V. Šaur, цит. съч., стр. 162.

⁴ А. Н. Кононов, цит. съч.

⁵ П. Ивѣн, цит. съч., стр. 337.

⁶ Т. Костова, Предлог *от* в българските диалекти, ИИБЕ, кн. XII, 1965, стр. 107—155.

⁷ В. Шаур, Няколко бележки за употребата на българския предлог *из*, Бълг. език, XIV, 1964, кн. 2—3, стр. 135—142.

⁸ Пак там, стр. 141—142.

Подобно на съчетанията *от едната страна, от лявата страна* и пр., които, както видяхме, са се оформили доста рано, и при *минавам от-тук* присъествува представа за съпоставяне: именно *оттук*, а не *оттам*. Употребата на *от* вместо *през (минах от София)* наемква за наличието и на някаква друга възможност, която не е била избрана. Много вероятно е за установяването на предложната рекция на глагола *минавам* да е допринесъл все пак турско-българският билингвизъм. Благоприятстващо условие за пренасянето на новия модел биха могли да бъдат посочените по-горе употреби на *от*, в които връзката с означаването на изходния пункт или границата на отделянето на действието е твърде бледа.

Развоят на предлога *от*, така както е документиран в старобългарските и среднобългарските писмени паметници до XV век, не подкрепя извода на В. Шаур, че семантичната специализация на предлога *от* в системата на източнобългарските диалекти (*от* е единственото средство за изразяване на отделяне)¹ се дължи на възприемането на турския аблативен модел. Семантичното покритие в основните употреби на *от*, *апо* и *де* очевидно е един от най-старите конвергентни процеси в предложните модели на балканските езици. При това общата основа и на трите предлога е домашна за всеки език. И в романските езици, и в гръцки, и в български (старобългарски) се „избира“ само един най-обобщен предлог със значение на 'отделяне' и 'отдалечаване'. Съвсем ясно е, че при латински (романски) и гръцки процесите са протекли независимо един от друг. По-сложно е положението на българския език, попаднал още с идването на славяните на Балканския полуостров между тези две зони с обобщени предложни аблативни модели. Не е изключено, във връзка с аналитичните процеси в българския синтаксис, едно предположение, че и тук предлог *от* е можел да бъде обобщен за сметка на *съ* и *из* и натоварен с нови значения също така по самостоятелен път, както е станало с *де* и *апо*. Но и такова становище не може да се възприеме без резерви. Съвременната типологична схема в дистрибуцията и семантичния спектър на предлозите *от* и *апо* разкрива такъв паралелизъм между български и новогръцки, който би могъл да има корени и в контактите на двата езика. В споменатия вече говор на галиполските сърби всички употреби на предлога *од*, които излизат извън сърбохърватските норми, съвпадат с новогръцки конструкции с *апо*². Въпреки значителните следи и от турско влияние в синтаксиса на говора, П. Ивич посочва паралела с турския аблатив само като условие, подпомагащо калкирането на употребите на *апо*³.

От друга страна, поне за българската историческа диалектология не може да остане без значение възможността за романско (румънско) въздействие върху предложната система на българските говори на север от Дунава, отразени във влахо-българските грамоти.

Изтъкнатите тук съображения ни карат да смятаме, че въпросът за структурното влияние на турската деклинационна система върху цялата славянска територия на Балканския полуостров⁴ си остава твърде спорен. В семантиката на балканския (и на българския) „аблатив“ се преплитат много повече конвергентни процеси, чието протичане по време и причини не може да бъде сведено само до въздействието на турския модел.

¹ V. Šauг, цит. съч., стр. 163.

² П. Ивич, цит. съч., стр. 337.

³ Пак там, стр. 339.

⁴ Срв. категоричното заключение на V. Šauг, цит. съч., стр. 164.

ЕДНА МОРФОЛОГИЧНА УСПОРЕДИЦА В БЪЛГАРСКИ И РУМЪНСКИ ЕЗИК

Максим Сл. Младенов

1. Заемките от турски език в българския книжовен език и особено в българските говори досега не са били предмет на специално проучване, а само в редица диалектоложки изследвания по различни поводи са били отбелязвани някои черти на турското влияние върху българския език¹. Цялостното разглеждане на това влияние, разгърнало се главно върху българските говори, от ясни методологически позиции² несъмнено би разкрило редица интересни диалектни черти, формирали се под силното и пряко въздействие на турския език в продължение на векове. Една от тези черти на българските говори се дължи на различната фонетично-морфологична характеристика на част заети от турски език съществителни имена от типа *дерѐ*, *пердѐ* и др. По тази черта българските говори са два основни типа³.

В една, по-голямата част от българските говори и в българския книжовен език съществителни имена от турски произход като *дерѐ*, *кюфтѐ*, *кюмбѐ*, *керестѐ*, *наржилѐ*, *нишестѐ*, *пердѐ*, *тенекѐ*, *тескерѐ*, *фидѐ*, *чекмеджѐ* и мн. др. са с окончание *-ѐ* и са от среден род, както голяма част от домашните по произход съществителни имена от среден род. Такива са западните български говори, по-голямата част от югоизточните говори, балканските говори и по-голямата част от мизийските говори.

В друга, по-малка част от българските говори този тип съществителни имена са от женски род. Такива са: подбалканският говор (в Сливенско, Казанлъшко, Старозагорско) — *пирд'а*, *чувр'а*, *тиник'а*, *йуст'а*⁴, родопските говори — *дер'ѐ*, *перд'ѐ*, *кав'ѐ*, *мешѐ*, *теп'ѐ* и др.;

¹ Вж. К. Мирчев, За съдбата на турцимите в българския език, Известия на Института за български език, кн. II, 1952, стр. 117—127.

² По този въпрос вж. повече у Ст. Стаховски, Заметки о методологии этимологических исследований турецких заимствований в сербско-хорватском языке, сб. Этимология 1964, Москва, 1965, стр. 56—61. Бележките на Ст. Стаховски важат и за проучване на влиянието на турски върху български.

³ Вж. Ст. Стойков, Българска диалектология, II изд., 1968, стр. 147—148.

⁴ Вж. П. Панајотов, Сливенският говор, СбНУ, кн. XVIII, 1901, стр. 516.

⁵ Вж. А. С. Марков, Две особености на ахъчелебийския говор, Родна реч, 1935, кн. 5, стр. 226—227; Ст. Кабасанов, Говорът на с. Момчиловци, Смолянско, Известия на Института за български език, кн. IV, 1956, стр. 34; Ст. Кабасанов, Един старинен български говор. Тихомирският говор, София, 1963, стр. 24; Ст. Кабасанов

гоцеделчевският (неврокопският) говор¹, шуменският говор² и т. н.

При разглеждането на тези имена в посочените диалектоложки трудове изрично се подчертава, че те са от женски род (за разлика от тяхната граматична характеристика в книжовния език), но само К. Мирчев прави опит да обясни причината за този вид адаптиране на тези заемки в неврокопския говор. Според него „крайният ударен вокал в турските думи *парчѐ, калѐ* се е схванал като произлязъл от ударено и прегласено вследствие на предходния мек консонант *-a* и затова горните две думи в нашия говор са от женски род... и по отношение горните факти нашият говор показва рупската си същност. Защото известно с, че въобще турските думи, окончаваша на *e* (*кафе, мижда, кюше*), в югоизточните говори често стават от женски род. Причините са същите, които посочих. Именно крайното турско *e* е било сближавано с *e* от 'а и *e* от 'ъ"³. Същото обяснение споделя и Ст. Стойков⁴.

Веднага трябва да се отбележи, че в сливения говор няма преглас *a > e* (*гим'а, гирм'а*), а съгласната пред *-a* е винаги мека. Същото е и в родопските говори: съгласната пред гласна *-ô* винаги е мека (*кафен'ô, рез'ô*). Тези особености са твърде съществени за разкриване механизма при възприемането на този тип турски заемки в нашите говори.

2. Интересно е да се отбележи, че в румънски език също има голям брой заемки от турски език, които обаче не са били нарочно изследвани, въпреки че още през миналия век А. Чихак им отделя място в своя етимологически речник⁵. В румънския книжовен език и в румънските говори са разпространени голям брой съществителни имена от турски произход, които са от женски род. Те окончават на *-ea* и винаги са с крайно ударение: *şchembea* 'шкембе', *sibea* 'кубе', *libadea* 'либаде', *fidea* 'фиде', *rendea* 'ренде', *perdea* 'перде', *ceştegea* 'чекмедже', *tenechea* 'тенеке', *lalea* 'лале', *narghilea* 'наржиле', *şişanea* 'шишане', *tescherea* 'тескере', *şosea* 'шоце', *chiuftea* 'кюфте', *testea* 'тесте', *nişastea* 'нишесте' и мн. др.⁶

Единствен Ал. Граур отбелязва, че тази голяма група думи заема особено положение в румънския език. Той изтъква, че те се различават съществено от съществителни имена с подобна структура, заети например от френски език. Дори очевидно нетурски думи като *cafea, canapea, rava* не могат да бъдат обяснени с френския си произход, а трябва да се търси посредството на някой от съседните езици, чрез които те са минали в румънски език.⁷ Ал. Граур установява, че това е станало през турския език. Той сравнява румънски думи като *beze*, *cafea, cana-*

За характера и за произхода на родопското широко *o* (*ô*), Известия на Института за български език, кн. XVI, 1968, стр. 434; Г. Христов, Местните имена в Мадаанско, София, 1964, стр. 64.

¹ Вж. К. Мирчев, Неврокопският говор, Годишник на Соф. университет. Историко-филологически факултет, кн. XXXII, 1936, стр. 29.

² Вж. Б. Цонев, Диалектни студии, История на български език, т. III, 1937, стр. 236.

³ Вж. К. Мирчев, пак там, стр. 29. Нарочно бе приведен по-долг откъс, за да проличи схващането на К. Мирчев, тъй като в него се съдържа същината на обяснението на явлениято.

⁴ Вж. Ст. Стойков, цит. съч., стр. 148.

⁵ Вж. A. de Cihac, Dictionnaire d'étymologie daco-romane. Eléments slaves, magyars, tures, grecs-modernes et albanais. Francfort s/M, 1879, стр. 541—631.

⁶ За повече примери вж. Dicţionar invers, 1957, стр. 14—24.

⁷ Вж. A. I. Graur, Etimologii româneştii, 1963, стр. 50.

ред, *равед* със съответните думи в българския език (разбира се в българския книжовен език) и изтъква, че в българския език те са от среден род, както са от среден род редица съществителни от френски произход като *пюрé*, *дражé*, *турнè* и др. (срв. румънските *pirèu*, *drajèu*, *turlèu* и др.). В румънските речници думи като *şoseà* 'шосе' и др. са били обяснявани като френски. Ал. Граур обаче нарочно изтъква, че съществителни от френски произход в румънски стават от среден род, окончават на *-eu*: *caféu* 'кафене'¹ (а миналата през турски дума *caféa* 'кафе' е от женски род) и т. и. Ето защо трябва да се мисли, че всички съществителни от женски род в румънски език, завършващи на *-ea* (независимо от произхода си) ще да са влезли през турски език (или евентуално през гръцки). Ал. Граур не мотивира по-обстойно това правилно по същината си схващане.

3. От прегледа на изложения по-горе материал се вижда, че в българския и в румънския език съществува една неотбелязана до сега морфологична успоредница, чиято същина се дължи на еднаквото възприемане на част от турската лексика и от еднаквото ѝ адаптиране към фонетично-морфологичните модели в двата езика.

Гласна *e*, на която завършват редица съществителни в турски, е в същност много отворен, широк вокал, пред който съгласната е мека². Някои автори дори го бележат с *-a*. М. Моллова отбелязва, че „*ä* (*e*) е особено ясно в крайна отворена сричка, където се реализира като *a* при някои турцизми в български“³. И между другите примери тя посочва такива като *гайла*, *меша*. За съжаление тя не се спира повече на въпроса за свособразното третиране на този турски вокал в отделни български говори, което се отразява върху различната морфологична адаптация на този тип турски думи в различните български говори.

4. Когато започва влиянието на турския език върху българския към края на XIV и началото на XV в., очевидно турският вокал *ä* (*e*) в крайна изгласна сричка е звучал еднакво или почти еднакво със старобългарския вокал *ъ* по свидетелството на Константин Костенечки⁴. И поради това в някои източни български говори, в които стб. *ъ* се развива в две посоки — като *'a* и като *e*, — то и турските съществителни, завършващи на *ä*, са били възприемани естествено като съществителни с окончание *'a* (*дер'ä*), което е присъщо на съществителни от женски род с домашен произход (тип *зем'ä*). В западните български говори и в други източни говори с екавско застъпване на стб. *ъ* в абсолютен изглас има естествено възприемане на този тип заемки от турски език като окончавачи на *-e* и са били приобщени към домашните съществителни от среден род (тип *полé*).

5. По-нататък е възможно и друго взаимодействие на разглежданите тук съществителни имена от турски произход с българските съществителни от женски род, завършващи на *я* (*'a*), като *земя*, *главня*, *свиция*.

¹ Вж. Ал. Граур, пак там, стр. 49—50.

² Вж. напр. М. Моллова, *Étude phonétique sur les turcismes en Bulgarie*, Балканско езикознание, т. XII, 1967, стр. 120.

³ Вж. М. Моллова, пак там, стр. 120.

⁴ Вж. К. Мирчев, *Историческата граматика на българския език*, София, 1958, стр. 108.

В съвременните източни български говори, както е добре известно, съществителните имена от женски род с окончания *ъ, ъ, ѓ* (*главн'ѓ, главн'е, главн'ѓ*) възхождат не към старобългарската именителна, а към старата винителна форма¹. Така в родопските говори, както вече бе посочено, има форми като *дер'ѓ, каф'ѓ, тен'ѓ* и др., които по фонетично-морфологичните си белези са напълно идентични със съответните домашни думи като *главн'ѓ, зем'ѓ* и др. В някои от източните ни говори турските имена, окончаваци на *е* (*ѓ*), също са се изравнили с домашните имена от *ја*-основи (тип *земя, главня*), съвпаднавши са по фонетичния си завършек с тях и са влезли в тяхната група, като по-нататък споделят с тях фонетичното и акцентното им развитие. Впрочем същото се е случило и с друга голяма група имена от турски произход, завършващи на *и*: те пък са се приобщили към групата на домашните имена от стари *а*-основи и споделят с тях всички фонетично-морфологични и акцентни особености, срв. *торбъ, торбѣта* (както *водѣ, водѣта* — в източните говори), *арпѓ, торбѓ, арпѣта, торбѣта* (както *водѓ, водѣта* — в родопските говори). Може да се предположи, че процесът на обобщаването на винителната форма като обща форма за имената от *а*-основи и *ја*-основи не ще да е бил завършен, когато са навлезали турските думи, за да може така адекватно да ги привлекат към себе си.

В родопските говори вокал *ѓ* в този тип домашни думи е застъпник на старобългарската гласна *ж, ѝ* от винителния падеж на старите *а*-основи и *ја*-основи. Следователно и тук турският вокал *ѓ* е съвпаднал със застъпника на стб. *ѝ*, а турският вокал *и* се е слял със застъпника на стб. *ж* от винителния падеж на съществителните имена тип *водѓ, земя*. Навярно тук е имало някаква междинна фаза на уеднаквяване преди развитието на вторичния *ъ*, в *ѓ*. Само с наличието на такъв вторичен *ъ* може да се обясни приобщаването на турските имена, завършващи на *и* в групата на имената от старите *а*-основи. Домашният акцентно-фонетично-морфологичен модел е привлякъл най-близките по фонетичен и акцентен облик съществителни имена от турски произход и ги е подчинил на своите закономерности.

Така навярно трябва да обясним разнообразието в адаптирането на турските съществителни (тип *дерѣ, тенѣ*) в българските говори.

6. По този начин трябва да се тълкува и възприемането на същата турска лексика и в румънския език. Трябва да се отбележи, че ударената крайна гласна *е* (*ѓ*) в турските съществителни имена се субституира в румънски език по същия начин, както се субституира и старобългарският вокал *ѝ*, т. е. с дифтонг *ea*² (гласна *а* с предходна мека съгласна): рум. *deal* < стб. *дѣлъ*, рум. *meajă* < стб. *мѣжа* ∞ рум. *perdeă* < тур. *perdē*, рум. *laleă* < тур. *lalē* и т. н.

Така и в румънския език фонетичните причини са предопределили начина на адаптиране на турските съществителни имена от женски род,

¹ Вж. Г. П. Клепикова, О происхождении casus generalis существительных женского рода единственного числа *а*-основ в болгарском языке. Статьи и материалы по болгарской диалектологии, вып. 9, Москва, 1959, стр. 91—126.

² Вж. К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, С., 1958, стр. 72; A. I. Rosetti, Istoria limbii române, vol. III, Ed. ũa a patra, București, 1962, стр. 59; Fl. Dimitrescu, Introducere în fonetica istorică a limbii române, București, 1967, стр. 69.

завършващи на гласна *-e*, в групата на съществителните имена от женски род. Дори нещо повече — този тип съществителни имена от турски език са съживили и оформили един продуктивен морфологичен тип в съвременния румънски език с акцентувано окончание *-ea* и с окончание за множествено число *-ele*. Така покрай *porumbă* 'трънка' (мн. *porumbăle*) *pepenă* 'вид детелина', *brumareă* 'цвете флокс', *peteă* 'венечно листче', *steă* 'звезда' има *perdeă* - *perdele*, *laleă*, *narghileă*, *mujdeă*, *iradeă*¹ и др.

7. От казаното дотук следователно произтича изводът, че еднаквите суперстратни турски елементи (взети от едни и същи турски диалекти) в част от българските говори (в които влиянието на турския език е най-оезателно) и в румънския език са създали една характерна морфологична успоредица. Трябва да се приеме, че тази типологична общност на два балкански ареала, които не са непосредствено географски свързани, се е формирала не по пътя на взаимно влияние или чрез пренасяне от един език в друг, а чрез идентично реагиране на един и същ суперстратен елемент, и то тогава, когато в основни линии балканският езиков съюз е бил вече създаден².

Установяването на горната типологична общност и близост между български и румънски език има съществено значение, защото тя свидетелствува не само за материална общност при инвентара на турските заемки в двата езика³, но и за моделна близост, която се дължи на еднакъв начин, по който се абсорбира известна група турски думи в двата езика. Еднаквият начин пък е обусловен от почти идентичните фонетични условия, в които попадат заетите турски съществителни имена.

Въпросите на турското въздействие върху балканските езици стават все по-често предмет на настойчиво изследване в балканистиката, защото се утвърждава между другото и схващането, че характерът, обемът и природата на турските елементи са един от съществените белези на балканския езиков съюз⁴.

¹ Вж. A. I. Graur, *La romanité du romain*, [Biblioteca historica romaniae, № 9], București, 1965, стр. 21.

² Вж. S. B. Bernstein, *Les langues turcs de la Peninsule des Balkans et „l'Union des langues balkaniques“* в *Les problemes fondamentaux de la linguistique balkanique*, Sofia, 1966, стр. 88.

³ Вж. S. B. Bernstein, *цит. съч.*, стр. 91.

⁴ Иак там.

КАЗАХСКИ И БЪЛГАРСКИ РЕЧНИКОВИ УСПОРЕДИЦИ

Емил Боев

I

Речникови успоредици в два езика са възможни в следните случаи:

1. Ако двата езика са родствени, сиреч ако произлизат от един и същ праезик, независимо от времето и разстоянието, които ги делят от него.

Казахският език като алтайски принадлежи към къпчашката група на тюркските езици, към която се отнасят и каракалпашкият, ногайският, татарският, башкирският, кримскотатарският, карачайският, балкарският, кумушкият и карайският език. Куманският език, който в миналото е бил разпространен на различни места по българската езикова територия, също принадлежи към къпчашката група. Казахският език притежава стройна фонетична и граматична система и типичен къпчашки речник. В своя развой той е изпитал по-чувствително само влиянието на монголския език, което още повече е подсилило неговия алтайски характер. Персийското и арабското влияние в миналото, а така също и руското влияние в по-ново време, са засегнали преди всичко речника, н то в много по-слаба степен, отколкото в другите тюркски езици, като турски, узбешки, тюркменски, азербайджански, карайски и др.

Българският език като индоевропейски принадлежи към южната група на славянските езици и има богати традиции.

Независимо от това, че казахският и българският език принадлежат към различни езикови семейства, те имат някои общи страни, които будят интерес. Една от тях са множеството речникови успоредици, част от които са предмет на тази студия.

2. Ако народите, носители на тези езици, в своя развой са погълнали известни народностни елементи, чието потекло е общо с това на другия народ.

Казахите са имали допир с различни народи и в една или друга степен са се смесвали и кръстосвали с тях, но на историята не е известен случай да са се ввели славяни в техния народностен състав. Това изключва възможността да се явят български успоредици в казахския език, които да се дължат на участие на сродни на съвременните българи-славяни народностни елементи във формирането на казахската народност.

Българският народ, който представлява резултат от смесването и кръстосването на траки, български славяни, прабългари, кумани и узи

(огузи), е унаследил от последните думи, които имат съответствия в казахския език, поради това, че казахският народ, както и нашите деди от прабългарско, кълчашко и огузко потекло са били кръвни родственици. Прабългарската група на тюркското езиково семейство показва голяма близост с езиците от кълчашката група. Вероятно това се дължи на общото потекло и на по-продължителното съжителство на прабългари и кълчаци, които по-късно в своя развой влизат в допир с други народи, като по този начин се засилва процесът на диференциация между кълчашките и прабългарските езици (дунавскопрабългарски, волжкопрабългарски, чувашки и хазарски). Някои от тюркските речникови успоредници в българския език са унаследени от тези тюрки, които са се втели в българската народност, напр.: бълг. *бъбрек* — каз. *бүйрек*, бълг. *шатър*, *шатра* — каз. *шатыр*, бълг. *тояга* — каз. *таяк*, бълг. диал. *баджо* 'баджанак' — каз. *бажа*, бълг. *шейна* — каз. *шана*, бълг. *крагуй* — каз. *кърый* 'нстрей' и др.

3. Ако върху един от двата езика или върху двата поотделно са оказали непосредствено влияние, например чрез общуване, език или езици, сродни на другия език, в който откриваме успоредниците.

Русизмите в казахския речник представят част от общите казахско-български успоредници, напр.: рус. *борозда* — каз. *боразда*, *боразна* — бълг. *бразда*, диал. *бразна*, рус. *граница* — каз. *киран* — бълг. *граница*, рус. *писарь* — каз. *писир* — бълг. *писар* и др.

Турцизмите в българския език в повечето случаи имат успоредници по гласеж и значение в казахския език, напр.; тур. *yorgan* — бълг. *юрган* — каз. *жорган*, тур. *ortak* — бълг. *ортак* 'съдружник' — каз. *ортак*, тур. *ördek* — бълг. *юрдечка* — каз. *үйрек* и др.

Част от общославянските турцизми вероятно се дължат на взаимно влияние между тюрки и славяни в една далечна епоха.

4. Ако в определен исторически период е имало непосредствено общуване между двата народа, носители на езиците, които сравняваме.

След оформянето на казахската и българската народност не е имало условия за непосредствено общуване на двата народа и за оказване на взаимно влияние върху техните езици.

5. Ако е имало косвен допир между двата народа и техните езици, напр. общуване чрез художествена, обществено-политическа, религиозна и друга книжнина, сиреч ако е имало общуване по книжен път.

Условия за такъв допир между казахския и българския език фактически не са съществували. През последните две десетилетия с посредничеството на руския език в българския език влязоха няколко думи, които са колкото казахски, толкова и общотюркски, напр.: бълг. *джигит* — каз. *жигит*, но и каракалп. *жигит*, карач., балк., *джигит*, хак. *чишт*, бълг. *аул* 'малко планинско село' — каз. *ауыл* 'село', но и каракалп. *ауыл*, ног., татар. *авыл* и др.

6. Когато успоредниците са звукоподражания, междуметия, думи от детския говор или техни производни. В такива случаи понякога може да се получи пълно съвпадение на успоредниците по гласеж и значение, напр.: каз. *А, солай ма?* — бълг. *А, така ли?*, каз. *ту* (*т* е меко) — бълг. *тю(х)*, каз. *па* — бълг. диал. *па*, каз. *китир-китир* — бълг. *кътър-кътър* 'хрус-хрус', каз. *пыр-пыр* 'подражание на шума от махане на крила на птица' — бълг. *пър-пър*, срв. детската игра *пър-пър вранке...*, каз. *дан*,

дама 'спор, врява' — бълг. разгов. *дандания*, *дандана* 'голям шум', 'вряна, глъчка' и др.

7. Когато възникнат съвсем самостоятелно, независимо от другия език думи, които случайно съвпадат по гласеж и значение. Макар и вероятността за такава случайност в два езика да е нищожна, въпреки всичко тя съществува теоретически и както показват оскъдните примери, това все пак се случва. Например в казахския език съществува дума *сыдыр-у* 'съдирам', 'дера', 'одирам', която има закономерни звукови съответствия в другите тюркски езици, напр. тур. *siyr-tak*, карач., балк., татар., кирг., тюркм. *сыдыр*, узб. *сидир*, хак. шор. *сызыр*, башк. *һызыр*. Очевидно е, че на съгласната *д*, която се намира между две гласни, съответствуват съгласните *-й-*, *-з-*, *-ж-*. Тюркското словообразуване не познава морфемата представка, откъдето следва, че *сы-*, *си-* и *һы-* влизат в корена на думата. Българската дума *дера*, от която произлиза *съдирам*, се свързва с индоевропейски корен, означаващ 'кожа', а *съ-* е представка.

II

Тук ще бъдат разгледани няколко български думи, които напомнят казахски думи и биха могли да бъдат от тюркски произход.

Каз. *сур* -- бълг. *сур*

8. каз. *сур* '1. сив 2. бледен'¹; *сур шинел* 'сив шинел', *сур бұлт* 'сив облак', *сур жылан* 'сива змия', прен. 'зъл', 'лют', 'вредител', 'коварен'² — бълг. *сур* '1. светлосив 2. с размесени тъмни и бели косми'; *сур елен*³, *сура лампа*⁴.

Основното значение на казахската дума *сур* съвпада напълно със значението на българската *сур*. Известна е по цялата казахска езикова територия и има много производни. В казахския език тя не е заёмка. Има закономерни застъпници в останалите тюркски езици.

В българския език думата *сур* битува много отдавна. Тя се среща както в старобългарския език, така и в живите народни говори (*соуръ*⁵ *сур*⁶), което говори за широката ѝ гражданственост в миналото. Среща се и в сърбохърватски език.

По произход думата е тюркска. Разпространението на *сур* и в тюркските езици е било известно на Ст. Младенов, поради което той е заключил, че коренът е арио-алтайски. Твърде често, когато дадена дума се среща и в индоевропейските езици, и в тюркските езици, Ст. Младенов стига до компромисното решение — корен арио-алтайски, което в случая не е правдоподобно. Той смята, че славянските *сив* и *серый*, както

¹ Казах, тилин, тцсидирме сөздігі, II, Алматы, стр. 285—286.

² Казахско-русский словарь, съст. X. Махмудов и Г. Мусабаев, Алма-Ата, 1954, стр. 322.

³ Български тълковен речник, София, 1955, стр. 837.

⁴ Пак там, стр. 341.

⁵ Fr. Miklosich, Lexicon palaeslovenico-graeco-latinum, Vindobonae, 1862—1865, стр. 904.

⁶ Македонско-русский словарь, съст. Д. Толовски и В. М. Илдия-Свѣтыч, Москва, 1963, стр. 490.

и *сѣра* са други глаголни степени на същата дума¹. Тюркската коренна дума *сур* в никакъв случай не може да бъде изведена от славянските корени *сив* и *сѣр-а*. Дали е възможно обратното, могат да преценят индоевропейците.

Интересно е съвпадението по значение на съчетанията каз. *сур жылан* 'зъл', букв. 'сива змия', 'змей' и бълг. *сура ламя* 'пакостно митическо същество', 'зъл змей' или букв. 'сив змей'. Би могло да се помисли и за произхода на *ламя*, за която се смята, че е гръцка заемка в българския език, тъй като тя има съответствия в алтайските езици и в китайския език.

В българския език думата *сур* би могла да бъде унаследена от прабългарите или от куманите. Напълно е изключено тя да бъде турска заемка, тъй като се среща в старобългарски паметници, създадени преди идването на турците, а освен това не е известна на турските говори в България и на турския книжовен език. *Сур* трябва да бъде отнесена към втория период на тюркско-българските езикови връзки². Наличието ѝ в сърбохърватския език показва колко силно е било влиянието на старобългарския, а може би и на прабългарския език върху него, което може да бъде подкрепено и с други примери, като *бубрег*, *шилъег* и др.

Каз. *быржыю* — бълг. *бърча се*, *мръщя се*

9. каз. *быржыю* 'мръщя се, набръчквам се'³

бълг. *бърча* 'свивам на бразди, на резки, най-вече на чело и лице на човек'⁴

бълг. *мръщя се* '1. бърча чело, събирам вежди като израз на гняв, недоволство; чумеря се, въся се, цупя се 2. за времето — заоблачава се, притъмнява, готви се да вали'⁵

Казахският глагол *быржыю* означава 'образуване на гънки по кожата, на бръчки по лицето'. По начало това действие ще да е било по-неограничено — 'образуване на гънки по гладка повърхност', 'нагъване', 'набръчкване'. Коренният глагол *быр*, който откриваме в казахския език в разновидността *бър(а)-у*, означава 'завивам', 'завъртвам', 'извивам'⁶, при което се получават бразди, гънки, чупки. Производният глагол *быржыю* е стеснил и уточнил значението на коренния глагол, който е общоалтайски. В казахския език от него има многобройни производни думи.

Българският глагол *бърча (се)* по значение напълно съвпада с *быржыю*. Близостта им по гласеж е също очевидна. Коренната гласна *ъ* вероятно произлиза от *у*, както е в казахския език и в другите тюркски езици, срв. тур. *bir-tak* 'въртя', 'завивам', също и *bir-uş-tak* 'набръчквам се'⁷. Замяната на закръглените гласни от първата сричка с незакръглени гласни, особено когато са в съседство с устнени съгласни, е много характерно явление за по-ранните тюрцизми в разговорния език. Поради малкия брой примери засега все още не може да се извлече някакво

¹ Ст. Младенов, Етимологичен и правописен речник на българския книжовен език, София, 1941, стр. 618.

² Е. Боев, За българско-тюркските езикови връзки, Известия на Института за български език, кн. XVI, София, 1968, стр. 178—180.

³ Казахско-русский словарь... , стр. 103.

⁴ Български тълковен речник... , стр. 53.

⁵ Пак там, стр. 398.

⁶ Казахско-русский словарь... , стр. 115—116.

⁷ М. А. Агак а у, Türkçe sözlük, Ankara, 1966, стр. 126, 127.

правило за тази промяна, срв. прабълг. **бѹбрѣк* > **бѹбрѣк* > бълг. *бѹбрѣк*, прабълг. **вѹпѹр* < **опѹр*, срв. каз. *опыр* и гаг. *обур* 'вампир', бълг. *въгърец* 'паразит по едрия добитък', срв. чув., съответно прабълг. *вѹкѹр* (чете се *вѹгър*) 'вол' и тур. *дѹкѹз* същ., но *Борис*, *Боян*, *Омуртаг*. Незакръглената гласна *ѹ* в *бѹрча* (*се*) изключва възможността тази дума да бъде турска заемка. Колкото до съгласката *ч*, трудно може да се каже, дали иде от прабългарски или кумански или на българска почва се е наложило тя да замести едно първоначално *ш*, за да се избегне създаването на синоним на глагола *бѹрша*. В новия Български етимологичен речник се отбелязва, че етимологията на думата е неясна, но се допуска връзка с *бѹрк*¹.

Основното и първоначално значение на българския глагол *мръщя се* 'бѹрча чело', 'чумеря се' трябва да се свърже със значението на същия тюркски корен *бур||бър* и със същата основа — каз. *бържыю* и бълг. *бѹрча*. Съгласно тюркските звукови закономерности *бърж-* и *бѹрч-* могат да дадат *жър(ъ)ш(ъ)* — *б||ж* и *ч||ш*, срв. тур. *başak* — каз. *масак*, 'клас', тур. *bişin* — каз. *мурин* 'нос', тур. *ben* — каз. *мен* 'аз' и тур. *ağaç* — каз. *агаш* 'дърво', тур. *ış* — каз. *иш* 'гри', тур. *çöl* — каз. *шдл* 'пустиня'. Ст. Младенов свързва *мръщя (се)* с *мрак*², което, струва ни се, е по-малко правдоподобно, отколкото тюркската етимология на думата.

Каз. *кыршу* — бълг. *кърша*

10. каз. *кыршу* 'отсичам', 'отхапвам'³

бълг. *кърша* '1. чупя, късам, насичам клони от дърво, храст или цветя и др. 2. вия, извивам, въртя, чупя снага при ходене, глас при пеене, хоро и т. н.'⁴

Казахският произведен глагол *кыршу*, чийто корен *кыр* е общотюркски, представя в определен аспект действието, носител на което е коренът със значение 'отделям от нещо', сиреч 'късам', 'отчупвам', 'чупя'. От него са се развили и много други значения, които понякога на пръв поглед стоят доста далече от основното, напр. 'унищожавам' и т. н. Наставката *-шы* стеснява и уточнява значението на корена *кыр*, като представя действието доведено докрай и съсредоточено върху определен обект. Наставката *-шы* не трябва да се смесва с морфемата, носител на залоговото значение, в случая на съвместен залог, тъй като съгласно звуковите закономерности на тур. *-ы* в казахски съответствува разновидността *-ыс*. Освен това *кыршу* е преходен глагол.

Глаголът *кърша* в българския език по значение и гласеж почти съпада с казахския глагол *кыршу*. От същия корен на тези два глагола в българския език се употребява и огузката (турска или гагаузка) заемка *кърдисвам* 'унищожавам, съсипвам'. Включването на тюркския глагол

¹ Български етимологичен речник, София, 1963, стр. 104.

² Ст. Младенов, цит. същ., стр. 307.

³ Казахско-руският словарь..., стр. 464.

⁴ Български тюрколен речник..., стр. 337.

кър-мак е станало с помощта на *-дис*, както и при другите по-късни тюркски заемки, срв. *къздисвам* от *къз-мак*, *уйдурдисвам* от *уйдурмак* и т. н. В по-ранните тюрцизми такава промяна с заетия глагол не се наблюдава, например *суркам*, срв. тур. *sürmek* 'влача', 'карам', бълг. *бъркам*; срв. каз. *бырыту* 'объркан съм' или каз. *бырык*, 'бъркотия' и др. Запазването на тюркската основа при *кърша* е доказателство за предтюркския характер на тази дума в българския език. Глаголът *кърша* е разпространен извънредно много по цялата българска езикова територия, което говори за широката му гражданственост в миналото, както и за дългия му живот сред българите. По произход *кърша* може да бъде и прабългарска, и куманска. Твърде вероятно е отначало тя да е дошла от езика на прабългарите, а по-късно да е била затвърдена от куманската ѝ съответка.

Във връзка със същия глагол е и бълг. *кръшен*.

Каз. *күшк* — бълг. *куче*

11. каз. *күшк* '1. малко на куче и на други хищни животни. 2. малко дете'¹

бълг. *куче* '1. домашно животно, което пази имота и лае; пес; псе 2. прен. зъл, зяядлив човек'²

В казахския език има две основни думи за понятието *куче* — *ит*, която е общотюркска и е широко разпространена в казахските народни говори и в книжовния език, и *күшк*, която има по-ограничена употреба и разпространение. В един от първите казахски речници намираме *күшк* представена от *кушук* *كوشوك* със значение 'кученце', 'куче'³. Обаче ако

се транслитерира точно *كوشوك*, ще се получи не *кушук*, както го е дал авторът на речника, а *кучук*. По гласеж тази форма е още по-близка до българската *куче*. Употребата на *күшк* в други звукови разновидности в казахските говори, както и в някои къпчашки езици, говори, че тя е била известна на казахите и изобщо на къпчачите и тюрките много отдавна. Посоченото в Казахския тълковен речник преносно значение на *күшк* вероятно е възникнало допълнително. Във всеки случай не е изключено това преносно значение да е било основно, от което по-късно да се е развило днешното първо значение на думата, срв. тур. *küçük* 'малък'. Преносното значение на *куче* в българския език, няма никакво съмнение, е възникнало допълнително. В казахския език съществува и произведен глагол от *күшк* — *күшктеу*, който означава 'размпожаване при кучето и при другите хищни животни'⁴ или точно съответствува на бълг. *куча (се)*, *окувам (се)*. Интересно е да се отбележи така също, че казахите викат кучето, независимо от това дали го наричат *ит* или *күшк* с междуметието *күш-күш*, което е свързано с логическото съдържание на думата *күшк*⁵. В българския език се употребяват други раз-

¹ Казах, тікiнiн, тiсiндiрме сөздiгi... стр. 332—333.

² Български тълковен речник... стр. 334.

³ Киргизско-русский словарь... стр. 283.

⁴ Казах, тікiнiн, тiсiндiрме сөздiгi... стр. 333.

⁵ Сопоставительная грамматика казахского и русского языков. Морфология, Алма-Ата, 1966, стр. 449.

новидности на същото междуметие — *куч(и)-куч(и)*, *кѣч(и)-кѣч(и)* или *кѣц(и)-кѣц(и)*. Каз. *кѣшик* и бълг. *куче* изглежда са тюркски по произход, без да се изключва вероятността да са ирански заемки. Независимо от това какъв е произходът на *кѣшик* и *куче*, можем да твърдим, че тази казахско-българска успоредница не е случайна и че и двете думи имат един и същ първоизточник. В българския език думата е била унаследена от езика на прабългарите или на куманите и е станала синоним на славянската *лсе*. Отпадането на краесловното *к* от *куче* ни кара да смятаме, че думата е дошла в българския език чрез посредничеството на прабългарите, срв. *шиле* > **шиллек*¹.

Каз. *обыр* · бълг. *вампир*

12. каз. *обыр* 'лаком, опасен човек'², 'вещица'³

бълг. *вампир* '1. според народните поверия — мъртвец, който пощем излиза от гроба си и смуче кръвта на хората. 2. прен. кръвопиец 3. зоол. подобно на прилеп ношно животно.'⁴

Думата *обыр* в казахския език е съществително име със съвсем ясно словообразуване и етимология — корен *об-* от глагола *об-у* 'изяждам (всичко); вулг. 'излапвам'⁵ и наставката *-ыр*. Казахският език е един от малкото живи тюркски езици, които са запазили коренния глагол *обу*, благодарение на което става ясно, че основното и първоначално значение на *обыр* е било 'лаком човек', 'човек, който направо гълта'. Известният казахски езиковед и етнограф С. Аманжолов, позовавайки се на един от най-старите речници на казахския език, дава и значението 'вещица'⁶. В гагаузките говори у нас *обур* означава също 'лаком човек' и 'вампир', 'вещица'. Значението 'вампир', 'вещица' е вторично, срв. бълг. *баба Гълта* 'вещица' от глагола *гълтам*.

Думата *вампир* в различни звукови разновидности е разпространена по цялата българска езикова територия и в славянските езици. Ст. Младенов я смята за славянска по произход и възстановява праславянската форма **отруг*, обаче като взема пред вид разпространението ѝ и в някои тюркски езици, заключава — „кор. ар. алт.“⁷. В новия Български етимологичен речник праславянската форма се представя като **opirь*⁸, която е по-близко до първоизвора. Пак там е отбелязано, че началното значение на думата не е напълно изяснено. В българския език *вампир* с всичките си разновидности е дума, унаследена от прабългарския език. Изхождайки от една звукова закономерност на прабългарската група, замената на общотюркските закръглени гласни в начална позиция с *въ-* или *ви-*, например *въгарец* 'паразит по едрия добитък', срв. чув. *вѣкѣр* и тур. *дѣй* 'вол', чув. *вѣрѣм* 'дълъг', срв. тур. *и вил* същ., чув. *вѣпѣр* 'вам-

¹ Е. Боев, За претюркското тюркско влияние на българския език — още няколко прабългарски думи, Български език, 1965, кн. 1, стр. 12.

² Казах, тилин, тусиндирме сөздігі..., стр. 170.

³ С. Аманжолов, Вопросы диалектологии и истории казахского языка, Алма-Ата, 1959, стр. 396.

⁴ Български тълковен речник..., стр. 56.

⁵ Казахско-русский словарь..., стр. 267.

⁶ С. Аманжолов, цит. съч., стр. 396.

⁷ Ст. Младенов, цит. съч., стр. 57.

⁸ Български етимологичен речник, София, 1963, стр. 117.

пир', срв. гаг. *обур* същ., чув. *вир* 'горе', 'нагоре', срв. каз. *Ѡр* същ., бълг. диал. *вирдечка* 'ордечка', срв. *ordek* можем да възстановим прабългарската **вѣлѣр* < **олѣр*, която напълно съвпада с чувашката *вѣлѣр* и с някои български диалектни форми. Другият вариант *вампир*, етимологически по-правилно *вѣмпир*, по всяка вероятност се е получил при предаването на прабългарското *ѣ* от **вѣлѣр* с носовката *ж*, която по-късно в различните български говори е дала *ѣм*, *ам* или *ѣ*. От своя страна *н* под влияние на съседната устнена съгласка *п* е преминала в *м*. Формите с начално *в-* са български, съответно прабългарски. Обаче не е изключено отделни славянски езици, както руския например, които са имали пряк контакт с други тюркски народи, да са заели от тях разновидността *упырѣ*.

РОДЪТ НА СЪЩЕСТВИТЕЛНОТО ИМЕ — ПРЕСЕЧНА ТОЧКА НА РАЗЛИЧНИ СТРУКТУРНИ НИВА

Жана Молхова

Проблемата за категорията „род“ има своя интересна история. Тя разкрива основната насоченост на интересите на лингвистите в различните периоди. Така, през 19 век и началото на 20 век лингвистите са се вълнували от въпроса за произхода на граматическите елементи, включително и на „рода“¹. Обяснения са се търсели извън езика, било в социалната среда, било в човешката психика (вж. цитираните вече автори, които не споделят напълно възгледите на 19 в. по въпроса). С появата на структурализма насоките на търсене се изменят. Най-характерното за всички изследвания от по-ново време е, че се търсят отговори на въпросите за езика, като се анализира самият език. Съществува разнообразие на позициите според основните философски схващания на авторите. Йелмслев² обяснява някои проблеми на „рода“ въз основа на взаиморотношенията на двата плана в езиковата структура: на изразяването и на съдържанието, но веднага трябва да се добави, че у този автор термините „изразяване“ и „съдържание“ имат пълнеж, различен от марксистическите „форма“ и „съдържание“. За Йелмслев и двата плана лежат в областта на чистите отношения, т. е. не са материални. Последователите на Пражката лингвистична школа разглеждат въпроса като отношение между лексическото значение на съществителното име и рода му³.

Една голяма част от авторите на граматика у нас и в чужбина⁴ изхождат от окончанието на съществителното име, като някои го свързват с лексическото значение, а други — с извънлингвистичния обект.

Напоследък се проявява особен интерес към моделирането на езика. Моделите са удобни и за типологически изследвания, които предползват

¹ В. В. Виноградов, *Русский язык*, Москва, 1947, стр. 58—92; O. Jespersen, *Language*, London, 1950, стр. 346—348, 391—395; O. Есперсен, *Философия грамматики*, Москва, 1958, стр. 263—284.

² L. Hjelmslev, *Animé et inanimé, personnel et non-personnel*, *Travaux de l'Institut de Linguistique*, I, Paris, 1956, стр. 155—199.

³ R. Jakobson, *The Gender Pattern of Russian*, *Studii și cercetări lingvistice*, 1960, стр. 542.

⁴ Л. Андрейчин, *Основна българска граматика*, София, 1944; Ст. Стоянов, *Грамматика на българския книжовен език*, Наука и изкуство, София, 1964; В. Исаченко, *Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким*, САН, Братислава, 1954.

изследването на повече от един обект на базата на общото и частното, на еднаквостта и различието. Приложението на тези принципи са дали интересни резултати предимно на руския език¹ и общо за славянските езици². Темата за „рода“ е подхваната от гледището на статистиката в студията на И. А. Мелчук³, а също и от гледището на математическата лингвистика от С. Маркус⁴.

Явно е, че въпросът за рода може да се разглежда от най-различни аспекти. Тази категория е сложна по характер и при анализирането ѝ трябва да се отчете този факт. Тази статия няма за цел да се занимава с историята на проблемата, а само да даде едно решение малко по-различно от това в цитираните по-горе трудове.

*

Следните принципи са изходна позиция в настоящата статия: 1. езикът е структура, т. е. състои се от множество елементи, които влизат в определени отношения, 2. езикът се състои от 3 дискретни нива: фонологично, граматично и лексикално, 3. трите нива имат своя специфична структура, но се намират в особени взаимоотношения.

Преди да преминем към конкретния анализ на съществителните имена в двата езика, ще трябва да се спрем накратко върху някои проблеми, свързани с понятието „ниво“, „граматическа категория“ и „лексическа категория“.

Съвременната лингвистика е модифицирала принципа за линейния характер на езика, издигнат от Ф. де Сосюр: „... Означавашото, поради звуковата си природа, се разгръща само във времето и придобива черти, които взема от времето: 1) представлява един континуум, 2) този континуум има само едно измерение: той е една линия...“⁵.

Рандолф Куърк, от британската лингвистична школа, пише: „... Независимо от привидно простата линейност езикът се състои от структурни пластове, наложени един върху друг...“⁶. Е. Бах⁷, от школата на Н. Чомски, също говори за „нива“, а Х. Л. Смит-младши⁸ е посветил цял труд на този въпрос. В съветското езиковедие немалко автори също се занимават с тази проблема⁹.

Трябва да се признае, че терминът „ниво“ не е най-подходящият, понеже предизвиква представи за еднолинейност. Много езиковеди под-

¹ Зализняк, К вопросу о грамматических категориях рода и одушевленности в современном русском языке, Вопросы языкознания, 1964, кн. 4.

² О. Г. Карпинская, Типология рода в славянских языках. Вопросы языкознания, 1964, кн. 6; J. Fodor, La typologie des langues slaves et le genre grammatical, сб. Славянска филология, т. III, София, 1963.

³ И. А. Мельчук, Статистика и зависимость рода французских существительных и окончаний, Вопросы статистики речи, стр. 112—130.

⁴ С. Маркус, Грамматический род и его логическая модель, сб. Математическая лингвистика, Москва, 1964, стр. 122—144.

⁵ F. de Saussure, Cours de linguistique générale, Payot, Paris, 1955, стр. 103.

⁶ R. Quirk, The Use of English, Longmans, London, 1964, стр. 179.

⁷ E. Bach, An Introduction to Transformational Grammar, USA, 1964.

⁸ H. L. Smith, Jr., Syntactic Analysis and the General Theory of Levels, сб. ed. by A. Hill, 1962, стр. 86—107.

⁹ М. М. Рухман, Грамматическая категория и структура парадигм, сб. Исследования по общей теории грамматики, Москва, 1968, стр. 120, 121, а също вж. и библиографията по въпроса, дадена в същата статия.

държат, че т. нар. „нива“ в езика са доста сложни структури¹. С право В. Н. Ярцева смята, че този термин не дава вярна представа за структурата на езика: „... мы считаем неверным изображение языка в виде восходящих „ярусов“ преемственно связанных по типу сложности и единиц. Скорее можно представить себе систему языка в виде замкнутой цепи, где пограничные звенья, сцепленные друг с другом, частично обладают общими элементами, входящими по одним признаком в одно звено, по другим — в другое, соседнее...“².

Не е необходимо да се спори как различните езиковеди си представят графично структурата на езика, дали като „нива“, като „верига“ или като нещо друго. Важното е, че както и да си я представят, те смятат, че тези „нива“ са независимо едно от друго и същевременно са взаимосвързани. Но това не е валидно за нивото като цяло, а само за някои негови елементи. Такива елементи трябва да се опишат като намиращи се на пресечката между две нива, или пък, както казва Ярцева, от една страна, свързани с едно ниво, а, от другата — с друго. Следователно, едно пълно и правилно описание на езиковите факти предполага анализ на нивата и на техните взаимоотношения. Интересен факт е, че напоследък представители на школата на Чомски излизат с трудове, в които се прави опит за цялостно описание на езика на базата на взаимоотношенията между трите му съставни нива³.

За целите на настоящото изследване може да се изключи фонологичното ниво и да се пристъпи към граматическото и лексическото.

Тук се изхожда от тезата, че граматическото ниво се състои от две поднива: морфологично и синтактично. Първото има коренни, словообразователни и формообразователни морфемни според терминологията на съветското езикознание⁴. Коренните морфемни са носители на лексическото значение, словообразователните са смесени (лексико-морфологични), а формообразователните са чисто граматични. Съчетанието на морфемите дава по-голяма морфологична единица — думата. Думите образуват класове, части на речта: „... которые объединяются семантически и характеризуются определенным значением, выражаемым совокупностью их грамматических свойств“⁵. От гледна точка на думата принадлежността ѝ към дадена част на речта има двойствен характер: от една страна, основното лексическо значение допринася лексемата да е съотнесена към даден клас, т. е. да притежава определено граматическо оформление, а, от друга — граматическото оформление допринася дадена дума да принадлежи към даден клас, част на речта.

Тъй като всяка дума се състои най-малко от коренна и формообразователна морфема, двете влизат в особени взаимоотношения. Тези могат да се характеризират като асиметричен дуализъм, но не в смисъла, в

¹ В. Г. Адмони, Основы теории грамматики, Москва, 1964.

² В. Н. Ярцева, Взаимоотношения грамматики и лексики в системе языка, сб. Исследования по общей теории грамматики, Москва, 1968, стр. 14.

³ I. J. Katz, P. Postal, An Integrated Theory of Linguistic Description the MIT Press, Mass. USA, 1967.

⁴ Подробно по въпроса за морфемите вж. А. И. Смирницкий, Лексикология английского языка, Москва, 1957.

⁵ О. С. Ахманова, Фонология, Морфонология, Морфология, изд. МГУ, 1966, стр. 88.

И така: а) Съществителни имена, чиято формообразователна морфема за единствено число е *o*, са предимно от мъжки род, и пр.

В българския език има съществителни имена, чиято формообразователна морфема за единствено число е *-a* или *-я*, но те не са от женски, а от мъжки род. Други съществителни имена пък с формообразователна морфема за единствено число *-o* или *-e*, като: *дядо, чичо, вуйчо* и пр. не са от среден, а от мъжки род. При тях очевидно се явява някакво противоречие между формата и значението им за род.

Освен чрез морфологични белези за някои граматически характеристики съдим и по синтактични белези. Така, съгласуването е много показателно за категории като лице и число (подлог-сказуемо), число и род (определител и определяемо) и пр. Зализняк изгражда своето изследване на принципа на съгласуването¹. В настоящата статия се прави опит да се вземат под внимание взаимоотношенията между морфологичното, синтактичното и семантичното ниво.

В българския език едно съществително име се съгласува по род и число с прилагателното, местоимението и пр., с които влиза в атрибутивно отношение: 1. *умен мъж, умна жена, умно дете*; 2. *умни мъже, умни жени, умни деца*; 3. *умен баща, умен съдия*; 4. *умни бащи, умни съдии*; 5. *умен вуйчо, учен дядо*; 6. *умни вуйчовци, умни дядовци*.

На пръв поглед цитираните по-горе дефиниции за рода на съществителните имена в българския език се потвърждават от тези 6 групи примери на синтактично ниво. Обаче как ще обясним следните конструкции със съществителни имена в множествено число:

Доволя съм от тези *мъже*, *всеки* от тях...

Доволя съм от тези *жени*, *всяка* от тях...

Доволя съм от тези *деца*, *всяко* от тях...²

В горните примери *всеки, всяка, всяко* корелира съответно с *мъже, жени, деца*. Обобщителното местоимение е съгласувано по род (макар и не по число) с *мъже, жени, деца*. Това ни дава основание да смятаме, че и формите за множествено число различават род. Тук трябва да се изтъкне, че при формообразователните морфемни за множествено число на съществителните имена се явява омонимия: *жена* — *жени* (ж. р.), *вълк* — *вълци* (м. р.) и пр. При тези случаи морфемата губи диференциращия белег за род. Остава само значението за число, резултат от противопоставянето на формите за единствено и за множествено число. Обаче формата за множествено число на съществителното име продължава да различава категорията род, както бе илюстрирано по-горе. Този факт показва, че в структурата на съществителното име трябва да има елемент, носител на значението род.

Примерите 3. и 5. по-горе изясняват, че съществителните имена като *баща, вуйчо* и пр. са от мъжки род. В такъв случай можем ли да смятаме, че морфемите *-a* и *-я* в тези съществителни имена са същите като при *жена* и *лилия*. При последните *-a* и *-я* имат следните значения: съществително име, женски род, единствено число. При *баща* и *съдия* морфемите *-a* и *-я* означават: съществително име, мъжки род.

¹ Зализняк, цит. съч., стр. 25.

² Използуван е моделът за руски език, даден от Зализняк в цитираната статия.

единствено число. Същият въпрос може да се зададе и за морфемите *-o* и *-e* при *хоро* и *дете*, от една страна, и *вуйчо* и *аташе* — от друга. При първите морфемите *-o* и *-e* са носители на следните значения: съществително име, среден род, единствено число, а при вторите — съществително име, мъжки род, единствено число. Тези факти могат да ни наведат на мисълта, че горепосочените морфемии не са вече носители на значението „род“. Такъв извод би могъл да се приеме, ако не бяха случаите с чуждите заемки в български език. Когато една заемка окончва на съгласна, тя следва модела на съществителните имена от мъжки род и тогава се смята, че тази форма има нулева морфема за единствено число. Ако заемката окончва на *-a* или *-я*, тя следва модела на съществителните имена от женски род и тогава тези окончания се превръщат във формообразователни морфемии. Ако заемката окончва на *-o* или *-e*, тогава тя следва модела на съществителните имена от среден род и тези окончания се превръщат във формообразователни морфемии: *гараж*, *футбол* и пр.; *монета*, *карета*, *философия*, *география* и пр.; *метро*, *кюспе* и пр.

Друг факт, който сочи същото, са имената на държавите. В българския език, в зависимост от окончанието (в широкия смисъл на думата), имената на държавите са от мъжки род — *Лаос*, *Тайланд* и пр., от женски род — *България*, *Румъния* и пр., от среден род — *Конго* и пр.

Щом като на синтактичното ниво съществителното име в единствено и в множествено число се съгласува по род със своето определение, то значи, че всички словоформи са носители на значението „род“.

В рамките на една и съща дума общите елементи са от два вида на плана на съдържанието: лексическо значение и граматическо значение. На плана на формата тези два вида значение имат за експоненти лексемата и словоформата или, по-скоро, съвкупността от словоформите на дадена дума. Вече се посочи, че на плана на съдържанието всички словоформи на едно съществително име са носители на значението „род“. Следователно, това значение е различно от значението на категорията „число“ например. Докато при последната в рамките на една и съща дума са противопоставени две словоформи, при рода такава противопоставяне в рамките на една и съща дума няма. Напротив, всички словоформи на дадено съществително име носят едно и също значение за „род“. Тук може да се възрази, като се дадат за пример имена от типа: *съпруг* — *съпруга*, *вълк* — *вълчица*, *лъв* — *лъвица*, *герой* — *героиня*, *актьор* — *актриса*, *учител* — *учителка*¹ и пр. Дали при тези двойки нямаме случай на суплетивност и, следователно, категорията „род“ да е граматическа? В рамките на парадигмата на съществителното име в българския език няма място за такава граматическа категория. Всяко съществително име от горните двойки поотделно има форма както за единствено, така и за множествено число: *съпрузи*, *съпруги*, *вълци*, *вълчици*, *лъвове*, *лъвици*, *герои*, *героини*, *актьори*, *актриси*, *учители*, *учителки* и пр. Следователно, тук не може да се говори за суплетивност.

Видяхме, че на плана на формата при някои съществителни имена има известни отклонения. Те сочат, ако можем така да се изразим, ня-

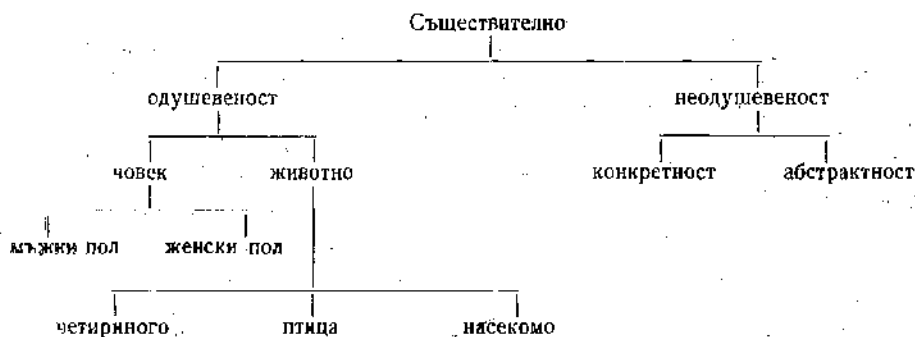
¹ Вж. подробно у В. В. Виноградов, цит. съч., стр. 61, 62; А. И. Смирницкая, Лексическо-граматическое в слове, сб. Вопросы грамматического строя, Москва, 1955, стр. 24—27.

каква слабост, пукнатина, през която „изтича“ материята, нарушава се формата. От гледището на структурата на съществителни имена като *баща, дядо* и пр. можем да кажем, че носител на значението „род“ не е формообразователната морфема. Това предположение се превръща в убеждение, когато анализираме случаите: *доктор, професор, доцент, асистент, нотариус, подлец, храбрец, мъдрец* и пр. Те се употребяват като съществителни от мъжки и от женски род¹, напр. *Той(тя) е доктор (професор, доцент, нотариус, подлец)* и пр. При тях очевидно формата (нулевата морфема) няма никакво значение относно рода. Точно по същия начин, както при съществителните имена от типа: *баща, дядо* и пр.

Във всички граматика и трудове по въпроса за „рода“, като се стигне до съществителните имена от типа: *професор* и пр., веднага се позовават на извънезиковата действителност².

Веднаж възприели тезата, че езикът е структура, дължни сме да търсим обяснения за строежа ѝ в нейните рамки, а не извън нея. От друга страна, винаги трябва да се помни, че всеки извънезиков факт намира отражение в структурата на езика. Щом като родът в съществителното име в българския език не е граматическа категория, очевидно тогава ще бъде семантична. Следователно, ще трябва да търсим елементите ѝ в семантичната структура на съществителното име.

Смирницки определя съществителното име като: „... лексико-грамматическият клас слов, имеющий общее категориальное значение предметности.“³ На нивото категория/част на речта се преплитат граматическото с лексическото. Тук става връзката между тях. Семантичната характеристика на едно съществително име ще съдържа в себе си елемента „предметност“, обаче неговите съставки няма да бъдат формите за число, възможността да бъде подлог, предикатив, допълнение или обстоятелствено пояснение в изречението. Ако приложим схемата на структурното дърво към структурата на семантиката на съществителното име в българския език, ще получим следната картина:

Тази схема може да се усложнява, като се включват и други семантични елементи, но в случая е важно, че в семантичната структура на

¹ Л. Андрейчин, На езиков пост, София, 1961, стр. 147. ✓

² А. В. Исаченко, цит. съч., стр. 95; О. Есперсен, цит. съч., стр. 265.

³ А. И. Смирницкий, Морфология английского языка, Москва, 1959, стр. 108.

съществителното име се намират такива елементи, като мъжки, женски пол и „не-пол“. Следователно, всяко съществително име непременно трябва да притежава едик от тези елементи. Не бива да се забравя, че това са структурни елементи на съществителното име. Възможно е тогава при някои случаи семантичният елемент да се противопостави на граматическия, на формалния. Точно такъв е случаят с: *баща, съдия* и пр.; *вуйчо, чичо* и пр. Друга възможност е обратната: граматическата форма да се наложи над семантичния елемент: *маса, кола, писалка, молив, стол* и пр. При тези имена, въпреки семантичния елемент „не-пол“, има превес граматическата форма и те следват моделите на мъжки или женски род. Трета възможност: равновесие между семантичния елемент и граматическия, или пълно покритие. Такъв е случаят с имена, които имат семантичен елемент „мъжки“ или „женски пол“ или „не-пол“ и следват съответно парадигмата за мъжки, женски или среден род: *мъж, студент, учител* и пр.; *жена, майка, учителка* и пр.; *копче, дръвче, бюро* и пр. Четвърта възможност е тази при съществителни имена, като: *момче, момиче* и пр., които съдържат семантичен елемент „мъжки“ или „женски пол“, а следват парадигмата за среден род. Пета възможност: съществителни имена като *професор* и пр. За тази последна група е характерно, че корелират с думи и от мъжки, и от женски род. На пръв поглед това може да ни доведе до извода, че тези имена изобщо не притежават семантичен елемент „мъжки“, „женски пол“ и „не-пол“. Това едва ли е възможно, тъй като и схемата ни показва, че когато има елемент „човек“, той предполага присъствието на един от двата елемента — „мъжки“ или „женски пол“. Тогава изводът ни за горните съществителни имена ще бъде, че във всяко от тях има и двата семантични елемента — „мъжки“ и „женски пол“, но те са в бинарна опозиция, т. е. взаимно се изключват (поне в единствено число): *Той е професор, Тя е професор, Тя и той са професори*. Но не е възможно: *Той и тя е (са) професор*.

Схема на стр. 915 илюстрира петте възможни случая на отношения между семантичния елемент „пол“ и формообразователната морфема при съществителните имена в българския език.

Съществителното име в английски език няма морфологични белези за род, с изключение на една група чужди заемки: *actor — actress, tiger — tigress* etc.; *executor — executrix, prosecutor — prosecutrix* etc. Паралелни формации на български са *съпруг — съпруга* и пр.¹

На синтактично ниво обаче се разкрива следното:

She is a pretty woman.
He is a handsome man.
He (she) is a lovely child.
The book is mine. It is...
The dog is barking. It is...

Тя е красива жена.
Той е красив мъж.
Той (тя) е мило дете.
Книгата е моя. Тя е...
Кучето лае. То е...

В английски език прилагателното няма категорията „род“, следователно само личното местоимение, трето лице, единствено число и съществителните собствени имена, които корелират със съществителното име, маркират неговия род.

¹ По този въпрос вж. казаното вече за тези съществителни в цитираната статия от А. И. Смирницкий.

Горните примери показват, че съществителните се групират по семантичен елемент „човек“ и „не-човек“. Както в български, така и в английски език основният елемент „човек“ предполага елемент мъжки или женски пол.

1/ а/ мъж, син и пр.
сем. ел. гр. ел.

м. пол	м. род
--------	--------

б/ жена, майка и пр.
сем. ел. гр. ел.

ж. пол	ж. род
--------	--------

в/ шише, писмо и пр.
сем. ел. гр. ел.

не-пол	ср. род
--------	---------

2/ а/ молив, чин и пр.
сем. ел. гр. ел.

не-пол	м. род
--------	--------

б/ маса, чаша и пр.
сем. ел. гр. ел.

не-пол	ж. род
--------	--------

3/

а/ баща, съдия и пр.
сем. ел. гр. ел.

м. пол	ж. род
--------	--------

б/ дяло, вуйчо и пр.
сем. ел. гр. ел.

м. пол	ср. род
--------	---------

4/ а/ момче и др.
сем. ел. гр. ел.

ж. пол	ср. род
--------	---------

б/ момиче и др.
сем. ел. гр. ел.

ж. пол	ср. род
--------	---------

5/ а/ професор, доцент и пр. — той
сем. ел. гр. ел.

м. пол	м. род
ж. пол	

б/ професор, доцент и пр. — тя
сем. ел. гр. ел.

м. пол	м. род
ж. пол	

1. Съществителни с елемент „човек“ се разделят на две групи:

1. съществителни имена само с един семантичен елемент за пол, мъжки или женски, който обуславя рода на думата: *man, father, boy* etc.; *woman, mother, girl* etc. (мъж, баща, момче и пр.; жена, майка, момиче и пр.).

2. съществителни имена с два семантични елемента за пол — мъжки и женски, които са в бинарна опозиция. Когато единият функционира, другият е пасивен, и обратното, в зависимост от това каква извънезикова действителност отразява. Тези имена в английски, както и на български означават професия или характеристика. Поради липса на характерни суфикси за женски род, тази група е многобройна в английски език: *professor, teacher, pupil, student, singer, director, clerk, stranger, charmer, owner* etc. (професор, учител, ученик, студент, певец, директор, чиновник, чужденец, чаровник, собственик и пр.). Заслужава да се отбележи, че при тези съществителни често се образуват композити, при

които един от елементите ярко изразява рода: *man-servant, lady-doctor* и пр. (мъж-прислужник, дама-лекар).

II. Съществителни с елемент „одушевеност“, но не „човек“, се разделят на три групи:

1. имена на животни с един семантичен елемент за пол, или мъжки, или женски, който обуславя рода на думата: *bull-cow, stallion-mare, ram-ewe, boar-sow, stag-doe, dog-bitch, fox-vixen, cock-hen, drake-duck* и др.) бик — крава, жеребец — кобила, овен — овца, елен — кошута, куче — кучка, лисан — лисица, петел — кокошка, паток — патица и пр.).

2. съществителни имена на животни с два семантични елемента за пол — мъжки и женски, в бинарна опозиция: *bear, wolf, rabbit* (мечка, вълк, заяк и пр.). Тук спадат съществителни имена, свързани с някои от горензброените двойки, като: *horse, sheep, pig, deer* etc. (кон, овца, свиня, елен и пр.). При тях, както и при съществителните за професия, често се прибъгва до образуване на композити, едната съставка на които ясно маркира рода на думата: *he-bear, she-bear, he-wolf, she-wolf, buck-rabbit, doe-rabbit, cock sparrow, hen sparrow* и др.) той — мечка, тя — мечка, той — вълк, тя — вълк, мъжки заяк, женски заяк, петел — врабче, кокошка — врабче и пр.).

3. съществителните имена на животни с двата семантични елемента за пол — мъжки и женски, в бинарна опозиция могат да се явят и в друг вариант — когато тези елементи не са активни, съществителните се смятат за среден род: *bear, elephant, dog, cat* (мечка, слон, куче, котка и пр.).

III. Съществителните имена с елемент „неодушевеност“, естествено, нямат елемент за пол и са от среден род: *table, chair, pencil, tree, flower* (маса, стол, молив, дърво, цвете и др.).

IV. В английски език родът е лексико-граматична (за нивото на част на речта) категория, за разлика от българския език, където е лексико-граматична (за нивото на част на речта и на морфологично ниво). Поради това много по-лесно се транспонира елементът „пол“ върху съществителни, които не притежават този елемент. Това е особено лесно по линията на „персонификацията“ и теоретически всяко съществително име, което няма ярко изразен елемент за пол, може да стане от мъжки или от женски род.

1. имена на държави, градове, институти.

2. имена на машини, кораби и пр. могат да бъдат от женски род¹.

3. под влияние на гръцката митология слънцето, океанът, времето и пр. могат да бъдат от мъжки род, също и съществителни като: *сърт, любов* и пр., а луната, нощта, земята — от женски род².

Следващата схема дава представа за рода на съществителните имена в английския език:

¹ R. W. Zandvoort, A Handbook of English Grammar, Longmans, London, 1963, стр. 130—133.

² Там там.

мъжки род

женски род

среден род

1. a/ man, bull
(мъж, бик)

б/ woman, cow
(жена, крава)

в/ table
(маса)

сем. ел.

сем. ел.

сем. ел.

м. пол

ж. пол

не-пол

2. a/ teacher, wolf /he/
(учител, вълк/ той)

б/ teacher, wolf /she/
(учител, вълк/ тя)

в/ wolf, horse
(вълк кон)

сем. ел.

сем. ел.

сем. ел.

м. пол

м. пол

м. пол

ж. пол

ж. пол

ж. пол

3. a/ love, sun etc.
(любов, слънце)

б/ moon, earth etc
(луна земя)

сем. ел.

сем. ел.

не-пол

+ м. пол

не-пол

+ ж. пол

Единственият случай в английски език, където има противоречие между семантичния елемент и граматическия, е при съществителните имена за животни, при които и двата елемента за пол са пасивни и тогава превес има граматическата категория — имената са от среден род.

ТРАКИЙСКИ ИЛИ ЛАТИНСКИ МЕСТНИ ИМЕНА?

Веселин Бешевлиев

В известния труд на W. Tomaschek, *Die alten Thraker. II. Die Sprachreste*, Wien, 1893—1894 (= Tomaschek), който представя първата пълна сбирка на всички известни дотогава тракийски глоси и местни и лични имена, се намират и немалко от чужд, нетракийски произход. Голяма част от тях са преминали механично и безкритично и в основния труд за тракийските езикови остатъци на D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, 1957 (= Detschew), който почива върху Томашековата сбирка. Същите имена, приети на доверие пак безкритично като безусловно истински тракийски езиков материал, са намерили място и в някой най-нови изследвания върху тракийския език, като напр. Ivan Duridanov, *Thrakisch-dakische Studien. I. Die thrakisch- und dakisch-baltischen Sprachbeziehungen* (Linguistique Balkanique XII, 2), Sofia, 1969.

Погрешната предпоставка, че всяко местно име, което е отбелязано в Мизия и Тракия, трябва да бъде безусловно от тракийски произход, е довела до своеволни и очевидно погрешни етимологии, както показват следните примери:

'*Agēva* (De aedif. ed. Naury 148, 7) е посочено като тракийско от Томашек (II 2, 53 и RE 2, 831) и Дечев (25). Според Дуриданов (17) името е „дакийско“ и съответствува на литовските речно име *Arina* и езерно име *Arinas*. Правилното обяснение на това местно название е дадено отдавна от Philippide (Orig. 436)¹ и P. Skok (RIEВ 52)², което нито Дечев, нито Дуриданов споменават. '*Agēva* представя гръцка транскрипция на добре известната латинска дума *arena* 'пясък', 'песъчлива почва', 'арена' в нейната простонародна форма. В тази дума гласната *z*, която е имала в латински, както е добре известно, затворен изговор³, се предава в простонародния латински език често с *i* вм. *z*, напр.: *Aurilius* (CIL 3, 2010; 7982) от *Aurelius*, *Adriāna* (Procop. De aedif. 124, 5), *citeras* (Jordan. Get. 132) от *cēteras*, *mīnses* (CIL 12, 2142) от *mēnses*, *rigno* (CIL 13, 2478) от *rēgnum*, *Vindimiola* (Procop. De aedif. 123, 49) от *vindemiola*, *Ῥυνοχάστειλλον* (122, 13) към *regīna* и т. н. Срв. оцѣтъ от **actum* <

¹ A. I. Philippide, *Originea rominilor*, т. I, Jasi, 1925.

² P. Skok, De l'importance des listes toponomastiques de Procope pour la connaissance de la latinité balkanique, *Revue internationale des études balkaniques*, Beograd, III année, t. I (5), стр. 47—58.

³ F. Sommer, *Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre*, Heidelberg, 1914, стр. 61.

acetum. Следователно повече от очевидно е, че *Ἀρέτινα* предава правилно една латинска протонародна форма *arina*. От същия произход е местното название *Arenier* във Франция¹. Крепостта се е намирала навярно при някакво песъчливо място.

Γράνδετον (De aedif. 122, 51) се привежда от Томашек (II 2, 89) и Дечев (108, без обяснение) като тракийско, което е възприето и от Дуриданов (25). Според този автор името е „дакийско“ и може да се сравни с литовското *Grandų kaimas*, *grandā* и лет. *Grūdās*, *Grūdi* и т. н. *Γράνδετον* е всъщност гръцка транскрипция на протонародната форма *grandetum* от *granditum*, при което се подразбира думата *castellum*, т. е. 'уголемената крепост'. *Granditum* е причастие от глагола *grandio* 'уголемявам', 'увеличавам'. Дългото латинско *i* се явява доста рано в надписи като *e^a*, напр.: *oreginem* (CIL 3, 781, 9) вм. *originem*, *peregrino* (CIL 5, 1676) вм. *perigrino*, *metes* (CIL 3, 105720) вм. *miles* и т. н. Тук би могло да се присме и едно четене *Γράνδε* = *grande* с излишно прибавена сричка *-τον*, срв. *mutatio Grande* в т. нар. Бурдигилски пътеводител (606, 7). Това обаче е малко вероятно. Предложеното от Philippide (Orig. 429) *granatum* > **granatetum* с право се отхвърля.

Carsaleon се дава като тракийско у Дечев, който предполага, че може би представя прилагателно от предполагаемо лично име *Carsalis* към личните имена *Καρτας*, *Καρτεϊς*, *Καρους* (232). Дуриданов заема тракийския произход от Дечев и предлага да се търси етимологията в балтийското *karsa* 'пещера' (37). *Carsaleon* представя класически пример за безкритично обявяване на всяко местно име, което се среща в изворите за тракийско, без оглед на това, дали името е правилно предадено или не. Това име в приведената форма се среща в т. нар. Равенски космограф в следния контекст: *Martianopolis*, *Pannusion*, *Scatras*, *Carsaleon*, *Aquis Calidis*. В *Tabula Peutingeriana* (—TP) е посочен път, който е започвал от Сиистра (*Durostero*) и е завършвал в Ерегли (*Heraclea*). Той е минавал през Марцианопол (дн. Девненски извори), откъдето са отбелязани следните станции до Анхиало: *Marcianopolis*, *Panisso*, *Scatras*, *Cazalet*, *Ancialis*. Както редът, така и имената, които се различават звуково малко едни от други, показват, че се касае за същия път и за същите станции. Дори една от тях — *Scatras* — гласи еднакво и в двата извора. Установено е, че Равенският космограф е използвал или друг препис на TP, или някоя карта, подобна на нея. Единствената разлика се състои в последната станция, която в TP е *Ancialis*, а в Равенския космограф — *Aquis Calidis*. Това са прочутите в древността Айтотски, сега Бургаски бани. Разликата обаче не е съществена, понеже двете селища не са били много далеч едно от друго. Според Йорданес (Get. 86, 109) и Теофилакт Симоката (I 4, 5) баните са се намирали близо до Анхиало. От съпоставянето на двата извора се вижда, че *Carsaleon* и *Cazalet* са били една и съща станция. Наличието на две форми показва, че едната от тях или и двете са погрешно предадени. Необходимо е, следователно, да се установи най-напред коя от двете е правилната и на какво се дължи тази разлика, преди да се направи опит за етимологизиране. Византийският историк Теофилакт Симоката споменава на два пъти местното име (*Σαβουλέντε*) *Καράλιον* във връзка

¹ A. L. Dauzat, Les noms de lieux, Paris, 1957, стр. 66.

² Somn er, цит. съч., стр. 63—64.

с аварските походи във Византия (II 11, 4 и VI 4, 7). Втория път той съобщава, че аварският хаган бил дошъл най-напред в (*Σαβουλέντε*) *Κανάλιον*, а след това в Анхиало (*γίνεται γοῦν ἡμέρα τρίτη εἰς τὸ λεγόμενον Σαβουλέντε Κανάλιον, εἰτά τῇ Ἀρχιάλῳ προσέμιξεν*)¹. Според TP последната станция на пътя Марцианопол за Анхиало пред този град се наричала *Cazalet*. Следователно станцията *Cazalet* е тъждествена с *Κανάλιον*, а понеже *Cazalet* е едно и също с *Carsaleon*, то *Κανάλιον*, от друга страна, е идентично с *Carsaleon*. Тази тъждественост на трите имена е била установена вече преди сто години от К. Иречек². Но това не е отбелязано от Дечев, поради което не е отбелязано и от Дуриданов. Теофилакт Симоката съобщава по-нататък, че *Σαβουλέντε Κανάλιον* се наричало така според *ἐπιχωρίῳ προσηγορίᾳ τινί*³. Отдавна е установено, че Теофилакт Симоката означава с *ἐπιχώριος* латински език⁴. Така според него римляните наричали обоза на *ἐπιχωρίῳ φωνῇ* тулдон:⁵ *τὴν... ἀποκλεῖν... ἢ συνήθως Ῥωμαῖοις τῇ ἐπιχωρίῳ φωνῇ τοῦλδον ἀποκαλεῖν*. Следователно местното название *Κανάλιον* представя гръцка транскрипция на латинското *Canalium*, което може да бъде или родителен падеж мн. число, или друга форма на *canalis*. Тази дума означава в късния латински език⁶ 'път', особено 'пряк път'. Затова *canalis* се среща като название на станция, напр. *ad Canalis* в TP⁷. Следователно правилната форма на горното местно име е гласяла *Canalium*, на което *Carsaleon* и *Cazalet* представят погрешно предаване. Появата на тези форми може да се обясни чисто палеографски по следния начин. В първообразите на TP и Равенския космограф въпросното име е било написано *Canaled* и *Canaleon*. По-късният преписвач е разчел погрешно буквата *N* като *RS* и като *Z*, понеже в ръкописите тези букви приличат доста една на друга, както се вижда от запазенния екземпляр на TP⁸. Освен това преписвачът на TP е направил още една грешка. Той е прочел погрешно съкратеното окончание *-ō* като *t*, понеже и двата знака могат лесно да бъдат смесени в ръкописите. Следователно крайно време е формите *Carsaleon* и *Cazalet* да се премахнат от списъците на старите местни имена от нашите земи. Горното обяснение беше предложено от мене вече в Сборник Кацаров⁹. Но понеже Дечев не го споменава, то не се споменава и от Дуриданов.

-κорта като втора съставна част се явява в следните три сложни имена на крепости у Прокопий: *Στενεκόρτα* (De aedif. 121, 27), *Λιωνκόρτα* (148, 42) и *Ζητυνοκόρτον* (130, 17). В последните две имена *-κорта* е изопачено от преписвачите на *-κόρτα*, и *-κόρτον*. Д. Дечев (254) свързва правилно *-κорта*, ако и с известно колебание, с простонародната латинска форма

¹ Th. Simocattae, Historiae ed. C. de Boor, Lipsiae, 1887, стр. 227, 26—28.

² С. Jireček, Die Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel, Prag, 1877, стр. 146, заб. 23.

³ Th. Simocattae, цит. съч., стр. 92, 1—2.

⁴ Г. Кόλιας, *Τόρτα* — ἐπιχώριος γλώσσα, 'Επετηρίς ἑταιρείας Βυζαντινῶν σπουδῶν 14, 1933, стр. 295—299; Срв. също В. Бешевлиев, Проучвания върху личните имена у траките, София, 1965, стр. 72 и сл.

⁵ Th. Simocattae, цит. съч., стр. 75, 18—20; 238, 23—24.

⁶ Thesaurus linguae latinae s. v. *canalis*.

⁷ Вж. RE III 1456.

⁸ K. Miller, Itineraria Romana, Stuttgart, 1916, LII.

⁹ В. Бешевлиев, Латвиските местни имена в Мизия и Тракия, Известия на Археологическия институт, т. XIX, 1955, стр. 293 и сл.

cortem на *cohortem*,¹ от което произлизат византийско-гръцкото *κόρτιν*², новгр. *кобѣга*³, рум. *curte*.⁴ С *corte* са образувани множество местни имена във Франция, напр.: *Aboncourt*, *Doncourt* или *Cortébert*, *Courtapon* и т. н.⁵ В документи се срещат изрази като *corte dominica*, *corte superiore* и пр. Според Дуриданов (42) в крепостното име *Κουρτουξοῦρα* (De aedif. 146, 20) се касае за същата съставна част, която той свързва със старопруското *korto* 'лес', 'дъбрана' и неговите производни. Като се остави настрана въпросът дали в посоченото крепостно име се касае за същата съставна част и дали *Κουρτουξοῦρα* не е едно и също с *Κουρτοῦσουρα* (121, 43), понеже и двете имена се отнасят, както изглежда, до една и съща област, заслужава да се отбележи, че Дуриданов нито оборва мнението на Дечев, нито го споменава.

Κρατίσκαρα (De aedif. 106, 19) е включено в списъка на тракийските местни имена от Дечев (266), който сближава първата част с гръцките лични имена *Κρατίας*, *Κράτης*, *Κράτιος*. От Дечев е минало това име и у Дуриданов (43), който обаче не е съгласен с неговото тълкуване. Той приема, че *Κρατίσκαρα* идва от по-старо **Kratiska *rava*. Първата част се сравнява по-нататък с литовското местно име *Kratishkiai*, а втората с литовското *ravà*, *rãvas* и т. н.

Вече К. Иречек⁶ отъждестви *Κρατίσκαρα* с името на станцията *Scretisca* в т. нар. Бурдигалски пътеводител (566, 12), с което се съгласиха Томашек (II 2, 83) и П. Делирадев.⁷ Че това отъждествяване е правилно, се вижда от контекста, в който се среща горното име: *ἀλλὰ καὶ Σαρδικῆς καὶ Ναισσοῦ πόλεως, ἔτι μέντοι Γερμανῆς τε καὶ Πανταλίας διεσσωγόντα τῷ χρόνῳ τὰ τεῖχη εἰρῶν ἀκροδομησάμενός τε ἔδν τῷ ἀσφαλεῖ ἀμαχα τοῖς πολεμίοις διεπράξατο εἶναι, καὶ πόλιν δὲ τούτων δὴ μεταξὺ ἔδειματο τρία, Κρατίσκαρά τε καὶ Κουμμεδαβα καὶ Ῥουμισιανῶν,*⁸ т. е. „Но, като намери, че и стените на Сердика и на Нaisополис (Ниш), както и на Гермае (=Германия) и на Панталия (=Пауталия), лежат в развалини от времето, построил ги здраво и ги направил да бъдат непревземаеми за неприятелите. А помежду тях съградил три градчета Кратискара, Куймедава (=Кумудева) и Румисиана (=Ремисиана).“ В приведения текст се казва, че трите градчета били построени „помежду тях“. Понеже тук се споменават четири града, може да става спор дали те са се ямирали между Германия и Пауталия, които стоят в текста най-близо до въпросните градчета, или между Сердика и Ниш, както и за техния географски ред. Спорът се разрешава в полза на последните два града, поради обстоятелството, че в TP, в т. нар. Пътеводител на императора Антонин и Бурдигалския пътеводител, а също и в Равенския космограф, като първа станция след Ниш на пътя за Сер-

¹ V. Väänänen, Introduction au latin vulgaire, Paris, 1963, стр. 36, стр. 45, стр. 113—114; H. Mihăescu, Limba latină în provinciile Dunărene ale imperiului Roman, București, 1960, стр. 69, стр. 85, стр. 200.

² St. Psaltes, Grammatik der Byzantinischen Chroniken, Göttingen, 1913, стр. 183.

³ K. Dieterich, Untersuchungen zur Geschichte der griechischen Sprache, Leipzig, 1898, стр. 17.

⁴ Mihăescu, цит. съч., стр. 69, стр. 200.

⁵ Dauzat, цит. съч., стр. 136.

⁶ С. Jireček, цит. съч., 24 App. 66, 63.

⁷ Старите пътища в Софийско, Списание на съюза на популярните банки, 1941, кн. 9, стр. 26—27.

⁸ Procopius, De aedificiis ed. J. Hauri 106, 15—20 (IV 1, 31—32).

дика е дадена *Romesiana*, *Remisiana* и *Romansiana*. Очевидно тази станция е една и съща с *Ρομιοτάρα* в текста на Прокопий. Следователно въпросните три градчета са се намирали между Сердика и Ниш и са лежали на пътя, който е свързвал тези два града, и то в същия ред, както са дадени у Прокопий, т. е. Кратискара се е намирала до Сердика, Румесиана — до Ниш, а Куймедава — по средата им. Че това е наистина така, се вижда от Бурдигалския пътеводител, в който пътните станции са посочени в следния ред: *civitas Naisso...*, *mansio Romansiana...*, *mutatio Scretisca*, *civitas Serdica*. Очевидно е, следователно, че *Κρατίσκαρα* и *Scretisca* са едно и също селище.

И тук, както при случая с *Carsaleon*, се поставя въпросът, коя от двете форми е правилна или заслужава по-голямо доверие. Обстоятелството, че някои от селищните имена в приведения по-горе текст на Прокопий съдържат грешки, напр.: *Παυταλεία* вм. *Παυταλεία*, *Κουμμέδαβα* вм. *Κουμυόδεβα*, дава основание да се предполага, че и *Κρατίσκαρα* не ще да е точно предадено. В ръкописите на Прокопий местното име в Нумидия *Σιάλας Βέντρος* (Procop. Bell. IV 17.3) се среща написано *καλασβατάρος*, *καλασβατάρος*, т. е. винаги без начално Σ-. Това изчезване на началното Σ- се дължи, както изглежда, не толкова на грешки на преписвачите, колкото на фонетични причини, понеже се явява и другаде при други думи, започващи със съчетанието *σκ-*, напр.: *κακούβλια* вм. *οκαποβλια* = *Scapulae*, *καρδιός* вм. *οκαρδιός*, *κονδριζόμενα* вм. *οκονδριζόμενα*, *κοβλία* вм. *οκοβλία*¹; също *Κουρίσκα* или *Καρίσκα* от *Securisca* у Теофилакт Симоката². В нашия случай би могло да се допусне и дисимилационно изчезване на Σ- поради сричката *-οκαρα*, което обаче е малко вероятно. Следователно началото на *Κρατίσκαρα* е гласяло първоначално *Σκρατι-*. Изхождайки от формата *Scretisca*, трябва да се приеме още, че последната сричка в *Κρατίσκαρα* не е принадлежала поначало към името, както е при *Βουρουκόβορε* (129, 1) и *Μεσιπόντεδε* (124, 23), които трябва да се четат очевидно *Βουρουκόβο* и *Μεσιπόντε*. И така, *Κρατίσκαρα* представя погрешно предадено едно първоначално **Σκρατίσκα*. По-труден е въпросът дали първата сричка е съдържала звука *ε* или *α* в оригиналната форма, понеже у Прокопий се срещат и други думи с *α* вм. очакваното *ε*, напр.: *καστάρα* (118, 8—9) вм. *καστέρα*, *Καστελλοβρέταρα* (120, 31) вм. *Καστελλοβέτερε*, *Κάρβερος* (147, 36) вм. *Κέρβερος* и т. н. Така или иначе формата *Κρατίσκαρα* трябва да се премахне от списъка на селищните имена в Тракия. Тя не може да служи като сигурна основа за езикови изследвания. Забележително е, че Дуриданов и тук е пропуснал да спомене мнението на Иречек и Томашек за идентичността на *Scretisca* с *Κρατίσκαρα*. Той разглежда на отделно място етимологията на *Scretisca* (166). Като отхвърля предположението на Б. Геров³, че това местно име може да бъде от келтски произход, той предлага да се свърже с литов. *Skretiške* и други сродни думи. Трябва обаче да се изтъкне, че докато предположението на Геров се основава на сигурни исторически и археологически данни за инфилтрация на келтски елементи в територията на Сердика⁴, то тълкуването

¹ St. Psaltes, цит. съч., стр. 85.

² Цит. съч., стр. 333.

³ Проучвания върху западнотракийските земи през римско време, II, Годишник на Софийския университет. Факултет по западни филологии, т. LXI, 1, 1967, стр. 55.

⁴ Проучвания... стр. 30—55 и В. Геров, Keltische Spuren im Westthracien, Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums, Budapest, 1968, стр. 349—355.

на Дуриданов се гради изключително на обикновено външно звуково съвпадение. Тук липсва най-важният сравнителен елемент, който би могъл да направи свързването възможно или вероятно: еднаквото или поне подобното значение на двете сравнявани местни названия. Значението на *Scretisca* е неизвестно. Колко е несигурен и водещ към заблуждение този метод, показват посочените по-горе сближавания на очевидно латински местни имена с балтийски, като първите се обявяват, поради външни съзвучия, за тракийски, съотв. „дакийски“ местни имена.

Мѣдежа (De aedif. 121, 19) принадлежи според Томашек (II 2, 66) и Дечев (291) към тракийските местни имена. Към това се присъединява и Дуриданов с тази разлика, че той го смята за „дакийско“ (46 и сл.). Според него то е тждествено с лит. *medekas* 'горичка'. Изхождайки от правилната предпоставка, че преди да се търси етимологията на дадено местно име, отбелязано в Мизия и Тракия, в езици извън Балканския полуостров, трябва да се види дали то не може да намери обяснение на местна почва. Philippide (Orig. 469) свърза *Мѣдежа* с латинското прилагателно *medicus* в простонародната му форма *medecus* с добре известния преход на краткото латинско *i* в *e*¹. В Извори за българската история, т. III, София, 1959, стр. 161, 4 заб., Дечев допусна възможността *Мѣдежа* да произлиза също от лат. *medicus* и изказа предположението, че така са били означавани Баните Вършец. И тук Дуриданов е пропуснал да отбележи латинското тълкуване на името.

Миллѣрежа (De aed 123, 10). За това местно име са били предлагани най-различни обяснения. За Томашек (II 2, 67), Дечев (305), Русу² и др. то е тракийско, а за Вл. Георгиев — славянско³ или дакийско⁴. В Извори, стр. 162, заб. 7, Дечев е наклонен да го свърже с латинското **miliaricus*. Не е рядко явление в топонимията на римските провинции известни места да се наричат според броя на римските мили. Напр. в Бурдигалския пътеводител: *mutatio ad Sextum* (564, 2), *mutatio ad Nonum* (564, 10), *mutatio ad Octavum* (565, 5), *mutatio ad Duodecimum* (604, 2), а също и без *mutatio*, напр. *Ad Quintodecimo*, *Ad Octavo*⁵, *Κλίντων* (De aedif. 120, 46) = *ad Quintum*, *φροφρόν τε ἄλλο διαφροφόντας ἐχούδν ἀνέστησε νέον, πόλεως Σκυυηδόρον ἐκτὸς μάλοια σημεῖος διέχον, ἄπερ Ὀκταβόν λόγῳ τῷ εἰκότι καλοῦσιν* (De aedif. 126, 9–11), срв. Теофилакт Симоката (VII 10, 1): *ἐν τῷ λεγομένῳ Ἐρδόμεν (τόπος δὲ οὗτος τοῦ ἄστεος ἀπὸ σημεῖον ἐπτά)*. Понякога към числото на милите е прибавена и думата *miliarium*, напр. (Jordan Get. 271) *defunctus est duodecimo urbis miliario*, *109 aquarum calidarum delectati lavacris, quae ad duodecimo miliario Anchialitanae civitatis sunt siti*, *148 ad pontem...*, *qui tertio miliario ab urbe aberat regia*. От такива названия са произлезли във Франция и Италия някои модерни местни имена, напр.: *Millas*, *Quartes*, *Uchaud*, *Quinto*⁶. Покрай формата *miliarium* среща се и формата *miliare*, *milliaris*, напр. в Бурдигалския пътеводител (564, 4) *mutatio Ad Sextum Miliarem*. Същият случай представя *Миллѣрежа*, което

¹ Väänänen, цит. съч., стр. 36–37.

² Anuarul Institutului de studii clasice, т. IV, 1944, 121 заб. 75 I. I. Russu, Limba traco-dacilor, București, 1939, стр. 71.

³ Въпроси на българската етимология, София, 1958, стр. 75.

⁴ Acta Antiqua, X, 1962, кн. 1–2, стр. 116.

⁵ Miller, пак там.

⁶ Dauzat, цит. съч., стр. 122.

трябва да се четe *Μιλλάρε κά*, т. е. *Milliare XXI = Millare*. Преходът на *-ia-* в *-a-* се среща често в простонародния латински език по надписи, напр.: *cararius* (CIL 3, 9525) = *cararius*, *cancellarius* (CIL 5, 9226) = *cancellarius*, *cenali* (CIL 10, 549) = *geniali*, *fila* (CIL 3, 5780) = *filia* и т. н.¹

Προΐδης (De aedif. 149, 12) е дадено у Томашек (II 2, 65) и Дечев (378) като тракийско местно име. Оттук то е взето и от Дуриданов (57). Докато Дечев се е въздържал от всякакви обяснения, Луриданов го обивава за „дакийско“ и го свързва с лет. *Priēdes*, *Priedes* и пр. към *priēde* 'бор'. В Сборник Кацаров, стр. 300,² аз посочих, че това име представя погрешна гръцка транскрипция на *praesidiis*. По-късно Русу³ предложи независимо от мене същото обяснение. Забележително е, че Дуриданов никъде не споменава това обяснение. Т. нар. *praesidia* са играли важна роля в укрепителната система на римляните. Те не са липсвали и по римските пътища. В два надписа от времето на Антонин Пий (138—161) се казва, че били построени *praesidia* в Тракия: *burgos et praesidia ob tutelam provinciae Thraciae fecit*.⁴ В един надпис от Фригия от 134 г. *Municipium Montanense* (дн. Михайловград) се нарича *Montanense Praesidium*.⁵ В друг един надпис от 184—185 г. се съобщава изрично за постройка на *praesidia* по Дунавския лимес: *... item praesidiis per loca opportuna ad clandestinos latruncolorum transitus oppositis munitis*.⁶ Вече Тацит (Annales II 67) говори за *praesidia Romana* в Тракия. Тъкмо в областта, където се е намирала крепостта *Προΐδης*, Птолемей (3, 11, 7) знае град на име *Πρασιδιον* = *Praesidium*, който е може би идентичен с крепостта *Προΐδης* у Прокопий (De aedif. 149, 22). За построяването на *praesidia* в същата област е съобщавал навярно и един много фрагментиран надпис от времето на Антонин Пий, който е имал същото съдържание както споменатите по-горе два строителни надписа от същия император, понеже запазената част завършва по същия начин: *Per fines civitat[is Marc]ianopolitan[orum] region[e] Gelegetio[rum] in p[ro]p[ri]o phruri p[ri]mo...*⁷. Следователно, от всичко изложено дотук се вижда, че вероятността *Προΐδης* да бъде предадено погрешно с изпуснато *-σ-*, за което не липсват примери у Прокопий (срв. *Ἀρωϊνον* 146, 43 вм. *Ἀρωϊνον*), е много голяма. Но тя става очевидна, ако се вземе под внимание, че крепостите *Προΐδης* и *Ἀρωϊνον* (149, 12—13), които в списъка са дадени една след друга, са повторени още веднъж в края на същия списък пак една след друга под формите *Προΐδης* и *Ἀρωϊνον* (149, 22—23).

Πάλματος (De aedif. 132, 16), *Palmatis* (TP 8, 3) се приема от Дуриданов за „дакийски“, като се отхвърля свързването с латинското *palmatus*, както предлага Дечев (354) и както ние приехме преди Дечев в Сборник Кацаров, стр. 292. И тук липсва необходимото библиографско посочване. В една бележка към моята статия J. Mogeau в *Rheinisches Museum N. F.* 100, 1957, стр. 198 и сл., като обръща внимание на об-

¹ Mihăescu, цит. съч., стр. 84.

² Вж. заб. 14.

³ Dacia, II, 1958, стр. 525; *Revue de Linguistique*, VIII, 1963, 1, стр. 132, Nr. 28.

⁴ В. Бешевлиев, Епиграфски приноси, София, 1952, стр. 33—36.

⁵ *Revue archéologique*, 1927, II, стр. 371, Nr. 95.

⁶ H. Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae* 8913.

⁷ М. Мирчев, Нови епиграфски паметници, Известия на Народния музей Варна, т. II (XVII), 1966, стр. 70 и сл., № 6.

стоятелството, че съседната на *Πάλματος* крепост се е наричала *Κούριους* (De aedif. 132, 14—15) = *Equestris* предлага *Πάλματος* = *Palmatis* (Abi. pl.) да се свърже с т. нар. *equi-curules*, т. е. конете за циркови състезания, между които една от най-прочутите раси са били *equi Palmatii*. Тези коне били наречени така според имението на някой си *Palmatus*. В Бурдигалския пътеводител (577, 6) е посочено: *ibi est villa Palmati* (рък. *Pamati*), *unde veniunt equi curules*.

Тълкуването на последните три местни имена от латински произход показва, че етимологията на дадено местно название не може да почива изключително върху сравнения с подобно звучащи думи от други езици и че не бива да се пренебрегва някогашната материална римска култура и бит в нашите земи. Такъв е случаят и с крепостните названия *Σκοπίες* (121, 52), *Σχοδιβρο* (123, 34), които представят гръцка транскрипция на латинските *Squamis* и *Scumbro*¹ въпреки произволните и недоказани семантично сближавания с подобно звучащи балтийски местни имена и неоснователните възражения на Дуриданов (65—66) за техния латински произход. Тук могат да се прибавят и други крепостни имена от списъците на Прокопий, които ние обаче разглеждаме другаде подробно.

¹ V. Beševliev, Tavernen als Kastellnamen bei Prokop, Балканско езиковедие, т. XII, 1967, стр. 105 и сл., стр. 109.

ОПИТ ЗА ПСИХОМЕТРИЧЕСКО ОБЯСНЕНИЕ НА ЕЗИКОВИЯ АНАЛИТИЗЪМ И СИНТЕТИЗЪМ

Николай В. Ставровски

В сравнителната граматика на славянските езици има един интересен факт. Докато всички те са запазили и досега системата на именното склонение, българският език я изостави и премина към предложната система на западноевропейските езици. Обяснението, което понякога се дава на това някак си неочаквано явление с действието в България на многобройни езикови влияния, според нас, е недостатъчно убедително.

Първо, трудно е да се докаже научно, че България е била повече под кръстосано влияние на различни езици, отколкото например Сърбия или Русия, която, според израза на летописеца, е лежала върху големия път от варягите към гърците.

Второ, то е съвсем общо и не уточнява нито непосредствените причини за преминаването от падежната система към предложната, нито, тъй да се каже, механизма на самото преминаване.

Това ни кара да потърсим в тази статия едно ново обяснение на това явление или, по-точно, да обърнем вниманието на специалистите върху един нов аспект на въпроса, който може би сочи една нова насока, в която ние можем да търсим решение на редица въпроси, свързани с историческия развой на езиците.

Нека да отбележим преди всичко, че трудно е да се разкрие причината (в точния смисъл на тази дума) на едно езиково явление вътре в самото това явление. Това е поиятно. Ако ние приемаме, че светът представлява единно цяло (основно положение на марксистката философия¹), то явленията в него от различен порядък трябва да бъдат най-тясно свързани и каузално обусловени. Наистина, например чисто физиологическото явление на нервната реакция се обяснява или с електромагнитни, или с химически явления (адреналинова реакция, химическа теория на нервната реакция); някои метеорологически явления — с астрономически явления, които изглеждат на пръв поглед незакономерни — с икономически процеси и т. н. Строгото ограничаване на каузално-експликационния анализ на едно явление с границите на това явление в наше

¹ Вж. М. Н. Леонков, Очерки диалектичeskото материализма, стр. 120 и сл.

време изглежда като не много продуктивно. Опасността от необосновани обобщения, от дилетантизма лежи в случая не в отклоняване от границите на явлениято, а в прекалено голямото отклонение от тях, в прибързаното насочване на изследването към търсене на първопричината, към отиване *ab ovo*. Това, което ние тук тезисно казахме за научното изследване на причините на явленията, напълно подхожда към езиковото явление. Оставайки в границите на езиковото явление, ние нищо, освен него, няма да получим. Ние можем да възхождаме до санскрита и нищо друго няма да получим, освен констатирани форми и емпирически установени закономерности, неясно защо възникнали. Езикът е очевидно твърде тясно свързан с психофизиологическата организация на човека, със социалната среда, с биологическите, а може би и физическите фактори, за да може да бъде откъснат от тях, когато ние обясняваме генезиса на едно или друго езиково явление. Но и тук задължителната последователност в мисленето изисква последователно провеждане на каузалния анализ от най-близките причини, от най-близките условия към по-далечните.

Спрямо езиковите явления най-близките явления са процесите на мисленето. Те несъмнено притежават редица особености, променящи се от индивид на индивид. Психометрията още в края на миналото столетие е установила такива индивидуални отклонения във времето на протичането на редица психически процеси — асоциациите, рефлексите, интензивността и обема на вниманието и т. н. Но за езиковедата изпъква един основен въпрос — дали не съществуват подобни отклонения между групи индивиди, принадлежащи към различни езикови колективи? Ако на него може да се отговори утвърдително, то такива отклонения-особености може би са свързани с особеностите на езиковата структура на тези колективи и могат да послужат за обяснение на първите¹.

Ако се вслушаме в разговора или четенето на един русин и българин, по слух ще констатираме, че русинът говори на своя матерен език, общо взето, по-бавно, отколкото българинът на своя. Един фаянлвдец говори по-бавно от русина, а французинът или испанецът по-бързо от русина и българина. Разбира се, такива измерително непроверени констатации са недостатъчни, за да се прави от тях един научно обоснован извод. Ето защо ние извършихме в Института за чуждестранни студенти в София със студенти от различни националности серия от психометрични опити². Опитът се състоеше в измерване на асоциативното време при различните индивиди, говорещи различни езици. Може да се възрази, че по-жив, по-реален би бил записът на магнитофон на „дочути“ разговори, като времето на изговаряне на отделни думи би могло да се изчисли по съответни сектори на лентата. Ние предпочетохме първия вариант не само защото той е технически по-лесен, но и по някои методологически съображения. В условията на една реална ситуация всяко наблюдавано яв-

¹ Нека веднага да отбележим, че такава постановка на въпроса няма нищо общо с расовата преди всичко, защото в случая за разграничителен белег се взима не антропологическото понятие *раса*, а понятието *езиков колектив*, чиято реалност и връзка със социалните и психологическите условия езиковедът и преди всичко езиковедът-марксист не може да отрича.

² Считаме за приятен дълг да изкажем по този повод нашата благодарност за оказаното съдействие на завеждащия катедрата по български език Б. Симеонов.

ление се оказва твърде усложнено от редица конкретни, индивидуални условия, които много трудно могат да се изключат, а понякога изобщо не могат да се изключат. Така в нашия случай времетраенето на разговора се оказва усложнено от неговата тема, от степента на неговата интересност, афективна обогрненост за един или друг от разговарящите, от смущаващи възприятия и пр. Едва ли различните науки щяха да достигнат съвременните си успехи, ако те веднага биха вземали индивидуалните от тях явления в цялата им реална сложност, а не биха се задоволили от техните *симптоми* — показателните явления. А именно едно такова симптоматично, показателно по отношение на явлениято *речев рефлекс* е явлениято — времето на асоциацията. Наистина времето на асоциацията — да го означим с T_a — в експеримента се получава от събирането на следните компоненти:

- t_1 — време на слухово дразнене при получаване на сигнал
- t_2 — време за подаване на отговора
- $t_1 + t_2$ — време на елементарен рефлекс
- t_3 — време на различаване
- t_3 — собствено чисто време на асоциацията
- t_4 — време за речевото оформяване на асоцииращото се понятие

Всички тези моменти не са нищо друго освен компоненти на това явление, което ние бихме нарекли речев рефлекс. Затова общото време на асоциацията може да се разглежда като репрезентативно, показателно по отношение на времето на речевия рефлекс.

Всички експериментирани бяха студенти на възраст от 20—30 години. На всеки от тях експериментаторът подаваше на матерния им език една дума, обозначаваща едно конкретно понятие. Изследваният отговаряше с дума, която му е дошла по реда на асоциацията. Времето се засичаше върху хронометър с прекъсвател с точност до 0,01 с/к. За всяко лице опитът се повтаряше три пъти. После лицата бяха обединени в национални групи, за всяка от които се изчисляваше средната аритметична. Резултатите от този опит са обединени в две таблици, които следват:

Таблица I

Езикова група	Граматически строй на езика	Общо време на асоциацията T_a
Българска	Аналитична	1,07
Френска	"	1,15
Испанска	"	0,95
Руска	Синтетична	1,50
Немска	"	1,33
Унгарска	"	1,30
Полска	"	1,28

От табл. I при вторична групировка може да се получи една производна, като T_a ще се изчисли средно за групите с аналитичен и синтетичен строеж. Привеждаме тази таблица (табл. II).

Както личи от тази таблица, бързината на речевия рефлекс при представителите на езиковите колективи с аналитически строй чувствително

Таблица II

Характер на езика	Средно T_d
Езици със синтетичен строеж	1,38
Езици с аналитичен строеж	1,06

възрастта, като вземем под внимание краткостта на основната единица (1 с/к). Някои технически несъвършенства на опита (малък брой на индивиди в някои езикови групи, недостатъци на хронометрически инструменти), както и недостатъчно отклонение на S от F , не ни позволяват да направим един категоричен извод. Но за нас все пак е важно, че още първият опит на инструменталната проверка на интересуващото ни явление е отразил по-голяма бързина на речевия рефлекс при индивиди, представляващи езикови групи с аналитичен граматически строеж. Този факт се нуждае от една задълбочена и всеотрасна проверка, но още сега може да бъде приет в качеството (както се изразяват юристите) на „начало на доказателства“, в качеството на положение, което може да обоснове хипотезата за причините на тежнението на едни езици към аналитичен строеж, а на други — към синтетичен. Преминаваме към изложението на тази хипотеза.

Как се отразява върху речевата дейност на човека ускоряването на речевия рефлекс? Може да се мисли, че двойко. От една страна се съкращава времето, необходимо за изговаряне на n -ото количество думи — дадена реплика, дадено изказване или прочитане на даден текст. От друга страна, тъй като това време не може значително да се съкращава, с изпускане на не твърде важни смислоразличителни елементи. Първият факт е очевиден. За потвърждаване на втория могат да послужат следните факти от историята на езика.

1. Така нареченият непълен (разговорен) стил се среща предимно в устни изказвания, произнесени сравнително бързо: ние, разбира се, разговаряме помежду си по-бързо, отколкото четем лекция или пишем.

2. В някои езици, например в руския, са се получили в числителните широко развили се, ставали задължителни изпускания и стягане на фонемите — *дцать* вм. *десять*, *пятидцатью* вм. *пятидесятью* и т. н. Същото е типично за руските „отчества“ — *Иваныч* вм. *Иванович* и т. н. Защо това явление се е развило именно в тези случаи? Защото в старо време, когато числителните са се оформяли и когато научното езиково общуване е било минимално и съвсем елементарно, те са били предимно пазарни думи, употребявали са се там, където речта върви особено бърже. „Отчества“-та пък се употребяват от русите много често, предимно в разговорна реч като обръщения и някак си забавят изказването на вече узряла мисъл.

3. За френски език, чиито носители по нашите данни показват сравнително бърз речев рефлекс, е типично изпускането на голям брой графически зафиксирани фонем: *Madam* вм. *Madame*, *ptit* вм. *petit*, *achte* вм. *acheter* и т. н.

Ние предполагаме, че едно ускорено изговаряне на думата, ако то става масово и в течение на един по-продължителен период от време, трябва неизбежно да се отрази върху нейната дължина, т. е. върху броя

на съставящите я фонемни. Ние нямахме възможност да извършим за нуждите на тази статия едно специално статистическо проучване върху средната дължина на думата в езиците, обхванати от нашата табл. I, обаче студентката Станка Бозукова в дипломната си работа „Сравнителна дълга руского и болгарского слова“¹ стига до статистически напълно обоснован извод (стр. 7), че средно руската дума е четирирична, а българската трисрична (съответните речевни рефлексии в началната таблица са 1,60 и 1,07). Но върху какво трябва преди всичко да падне съкращението на една дума? Разбира се, върху нейния край. Всеки опитен преподавател по дикция и всеки режисьор при изработване на дикция у актьора е принуден най-много да се бори против преглъщането на последната сричка на думата или на края на изречението. Станиславски в тази борба е изработил особен похват — станал с времето някак си трафаретен и изкуствен — засилване на последното ударение във фразата.

Не плачь — говорит — мужичок

(Чехов, Вишневый сад)

Затога може основателно да се предположи, че в езиковите колективи, чиито членове се отличаваха със сравнително по-бърз речевен рефлекс, се е развило отначало преглъщане, а след това и систематическо изпускане на падежните окончания и тяхната замяна с малък брой силно полисемантични във всички езици и затога лесно развиващи своята семантика предлози. Разбира се, при това важна роля е играло и влиянието от страна на други езици, по-рано преминали към аналитизма в областта на именното склонение. В този смисъл кръстосващите се културни влияния на Балканите ускориха преминаването на български език към аналитизма в областта на склонението, но не са били основна причина за такова преминаване. Един друг такъв ускорител може да бъде слабостта на езиковите традиции, езиковата небрежност. Всички тези обстоятелства могат и да липсват — процесът на преминаването към аналитизма пак ще стане, но бавно, възспирая от езиковата традиция, езиковата дисциплина (може би случая с немски език).

Разбира се, че стандартната бързина на речевия рефлекс в случая не е първопричината. Тя на свой ред е причинно обусловена от действието на климата, икономическите условия и пр. Но тези причини лежат извън границите на тази статия и тяхното търсене изисква много време и специална подготовка.

*

Може да се мисли, че предложената тук хипотеза отговаря на онези изисквания, които формалната логика предявява към хипотезата. Тя, изглежда, не противоречи на вече добре познати езикови факти и обяснява интересувания ни факт по-добре, отколкото предложените по-рано хипотези, тъй като:

1. е насочена към конкретни, наблюдавани и дори измервани факти (друг е въпросът доколко те могат да бъдат приети за окончателно установени);

2. не изключва участието на други причини;

¹ Вж. Ст. Н. Бозукова, Сравнителна дълга руского и болгарского слова (Опыт лингвистического исследования), дипломна работа, 1968, в ръкопис в архивите на I. кагедра по руски език при СУ.

3. стреми се да обясни самия механизъм на прехода от синтетизъм към аналитизъм;

4. свързва езиковите факти с непосредствено предшестващите ги психологически състояния.

Ние предвиждаме един въпрос-възражение — позовавани на аналитизма на руската глаголна система, който като че ли нарушава единството и убедителността на нашите обяснения. Ние мислим, че търсене на една причина, на едно обяснение, което да обяснява всички явления от дадена област при сегашното състояние на науката, ако се касае не до философското разглеждане на въпроса, е прибързано и в частните науки антинаучно. Аналитизмът на руската глаголна система (отпадането на глаголните времена, а не, общо взето, на глаголните флексии) е резултат на действието на причини от съвсем друг порядък — развитието и уточняването на категорията на вида, типичното за руския език изпускане на глагола *быть* в сегашно време, появяването на много нови контекстуални средства. За това, според нас, еволюцията на руските глаголни форми изобщо не би трябвало да се съпоставя с аналитизма в областта на склонението.

В заключение ние бихме искали да кажем няколко думи по повод на т. 4 в изброените от нас предимства на изложената хипотеза. Ние сме дълбоко убедени, че пред теоретическото езикознание ще се открият широко обобщени познавателни хоризонти не тогава, когато то ще бъде превърнато в една геометрическа система, а когато ще бъде уточнено изяснено въздействието върху езиковите явления на психо-физиологическите причини — на сравнителната по езикови групи анатомия и физиология на речевите и слуховите органи, на сравнителната психология и психометрия. Такова едно ново направление в езикознанието би могло да се нарече експериментално биопсихологическо. За постижения тук е необходимо много време и упорита експериментално-изследователска работа в сътрудничество с психолози, физиолози и лекари. Трудно е да се предвидят нейните резултати, но в случай на успех тя ще превърне езикознанието не в математическа абстракция на езика, а в наистина теоретическа естествена наука за това може би най-значително явление в населената с хора вселена.

Ако тази съвсем скромна статия ще може да послужи за гласък към такива изследвания, нейният автор ще бъде богато възнаграден за своя малък труд.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ИНВАРИАНТА И СИСТЕМИТЕ ЗА СЪОТНАСЯНЕ ПРИ ПРЕВОДА ОТ ЕДИН ЕСТЕСТВЕН ЕЗИК НА ДРУГ

Александър Людсканов

В съвременната специална литература е почти общоприето, че теорията на превода¹ изостава не само от развитието на преводаческата практика, но и от развитието на други научни дисциплини². Една от насоките, в които се проявява това изоставане от другите хуманитарни науки, и на първо място от съвременното езиковедие, се заключава в това, че в теорията на превода все още не се е проявил тъй характерният и толкова необходимият за частните науки от втората половина на двадесетия век епистемологически интерес към собствената логическа същност, цел и методи, към възможностите и пътищата за формализиране и математизиране. Една от първите стъпки за преодоляване на това изоставане се заключава в едно внимателно оглеждане и логическо третиране на основните понятия, с които борави тази наука. Освен създаване на предпоставки за превръщане в бъдеще на науката за обикновения превод в теоретическа хипотетико-дедуктивна дисциплина, такъв подход позволява още отсега съдържателно да се формулират и решат по-точно някои вече поставени отдавна проблеми, както и да се изявят нови, които не са били забелязвани при традиционните подходи.

I

Проблемата, която ще бъде поставена в тази студия, може да се формулира така: Понятието точност е едно от основните понятия на преводаческата теория и практика. То изразява определено отношение между оригинала и превода. С оглед на това напълно закономерно и необходимо е да се постави и изясни въпросът за логическата същност и характера на това отношение. Като оставим настрана едно

¹ Тук и по-нататък под теория на превода ще разбираме емпиричния засегнатост на универсалната теория на превода, който има за предмет т. нар. обикновен превод, т. е. превода, извършван от човека, от един естествен език на друг.

² А. В. Федоров, Введение в теорията на превода, II изд., Москва, 1958; O. Wojtasiewicz, Wstęp do teorii tłumaczenia, Warszawa, 1957; E. Cary, La traduction dans le monde moderne, Genève, 1956; G. Mounin, Les problèmes théoriques de la traduction, ed. Gallimard, Paris, 1964; А. Людсканов, Преводът човекът и машината, София: Наука и изкуство, 1968; А. Людсканов, Преводаческата мисъл в чужбина и у нас, сб. Въпроси на художествения превод, София, Народна култура, 1969.

или две изключения, при които съответните автори¹ мимоходом отбелязват, че преводът е хомоморфно отражение, този въпрос не е поставян в науката за превода.

И така, точността е някакво отношение. Както е известно, единствената разработена най-последователно до днес теория на отношенията е изградена изцяло върху алгебрата на множествата². Следователно и това отношение трябва да се въвежда и третира на тази база. Но както не е мъчно да се покаже, че такова въвеждане и третиране³ на понятието точност, а следователно и неговото формализиране, предполага като предварителна и необходима стъпка съдържателното решение на следните два основни въпроса: въз основа на какво се установява това отношение (или което е еквивалентно — въз основа на какво се установяват двойките от вида $t_1 R t_2$) и спрямо какво. На тези два въпроса, разбира се при ограниченията, наложени от допустимия обем, са посветени следващите три части от нашето изложение.

II

Постановката на въпроса за това въз основа на какво се определя отношението точност, ще илюстрираме чрез съответни примери. Нека зададем следните въпроси:

— въз основа на какво се твърди, че класът от българските изречения с повърхностна структура от вида

$$\# S_1^3 V_{\text{intr}}^2 \text{Pr} S_{\text{pr}}^1 \#$$

представяват трансформи (т. нар. пасивна трансформация) на класа от изречения със следната повърхностна структура

$$\# S_1^1 V_{\text{tr}}^2 S_4^3 \#;$$

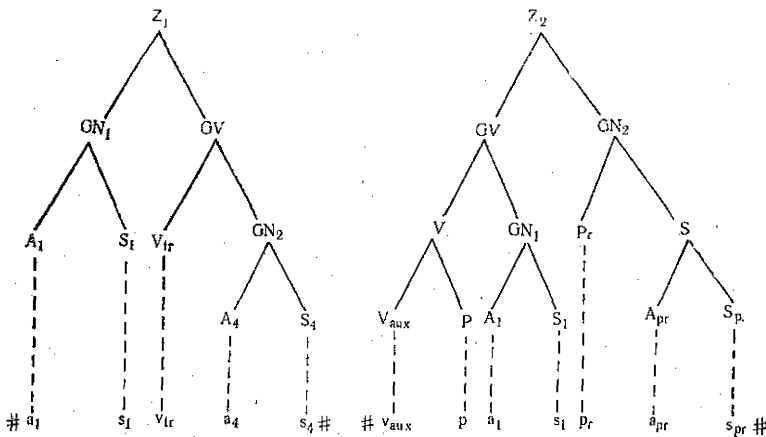
— въз основа на какво се смята, че структурата (дървото) на синтактичният извод (в дадена НС-граматика) на изречението Z_2 от езика суа-хели е функционален еквивалент на структурата на синтактичният извод на изречението Z_1 от български език; тези две структури на извода⁴ имат следния вид:

¹ И. И. Ревзин, В. Ю. Розенцвейг, Основы общего и машинного перевода, Москва, 1964; вж. също O. Wojtasiewicz, Wstęp do teorii tłumaczenia, Warszawa, 1957.

² И. И. Ревзин, Метод моделирования и типология славянских языков, Москва, 1967; А. Тарский, Введение в логику и методологию дедуктивных наук, Москва, 1948 (превод от английски).

³ Третирането на понятието точност като хомоморфно отражение има голямо значение не само за теорията на превода, но и за теоретическото езикознание. Да отбележим, че в съвременното езикознание се наблюдават и опити да се опишат някои лингвистични проблеми, като се изхожда не от понятието бинарно, а от понятието тернарно отношение (срв. напр. L. Nebesky, P. Sgall, Vztah formy a funkce v jazyce, Slovo a slovesnost, 1962, кн. 3; срв. също G. C. Lepschy, La linguistique structurale, Payot, Paris, 1968; И. И. Ревзин, Метод моделирования и типология славянских языков...)

⁴ Повърхностната структура $\# A_1 S_1 V_{\text{tr}} A_4 S_4 \#$ може да се интерпретира напр. чрез българското изречение *Малкото момче четя нова книга*. За изразяване на същия входен смисъл в езика I_2^N е невъзможна повърхностна структура от посочения вид и е необходима повърхностна структура от вида $\# V_{\text{aux}} P A_4 S_4 \text{Pr} A_{\text{pr}} S_{\text{pr}} \#$, която отговаря приблизително на следната българска интерпретация: *е четима нова книга от малкото момче*.

— и най-сетне въз основа на какво твърдим, че българското изречение *# днес не ми е добре #* е точен превод на руското изречение *# сегодня мне не здоровится #*?

Не е мъчно да се види, че в тези примери се смята, че имаме трансформи, еквивалент или точен превод, защото във всички случаи между първия и втория компонент на съответните примери има нещо общо¹. Това общо ще наричаме инвариант.

И така, съдържателно погледнато, бинарното отношение точност се определя въз основа на някакъв инвариант. При това, и това е извънредно важно, ако се измени инвариантът, ще се измени съдържателно и точността.

*

Проблемата за инварианта в същност винаги е занимавала всички, които са превеждали или писали за превода, само че не в този логически вид, а във формата на въпроса какво представлява точността при превода или на въпроса кой превод е точен. Различните отговори, които са се давали на тези въпроси, са всъщност и имплицитни отговори на въпроса какъв е инвариантът при превода. Ако се опитаме да изживим тези имплицитно съдържащи се отговори за инварианта при различните исторически типове превод, ще получим следната картина: инвариантът при буквалния превод се свежда към формалното съвпадане на езиковите средства на равнището на *parole*; при смисловия превод — към общото съвпадане на смисъла, а при свободния превод инвариантът се свежда към извънвременината и извънпространствената норма на прекрасното. Разбирането на точността (а следователно и на инварианта), характерно за съвременния исторически тип превод — адекватния — се съдържа обикновено в определенията, които му се дават.

¹ Формално това може да се представи чрез начина на въвеждане на повятното отражение: отношението R ще наричаме отражение или функционално отношение, ако за които да са *x* и *y* от факта, че имаме *xRy* и *zRy*, следва, че *x = z*.

Тук под точност обикновено се разбира съпадането на единството на съдържанието и формата на оригинала и на превода.¹

Логическите и фактическите недостатъци на определенията от този тип, и на концепциите, върху които те се основават, бяха накарали автора да се опита да предложи едно ново, общосемиотично виждане на превеждащата операция и да формулира следното надредно, абстрахирано от вида на кодовете, между които се превежда, и от обстоятелството дали този процес се извършва от човек или от машина, определение на превода, което може да се използва като изходно твърдение за изграждане на съответния хипотетико-дедуктивен модел: преводът е съвкупност от процеси на преобразуване на символите на входното съобщение в символи на друг код със запазване (дотоолкова, доколкото това е възможно поради наличието на ентропия) на инвариантна спрямо дадена координатна система информация.² Това определение дава отговор и на поставения тук въпрос: инвариантът, въз основа на който се определя бинарното отношение точност при превод на съобщения, материализирани във формата на естествените езици, се свежда към еднаквостта на информацията, носена от входното съобщение и от неговия превод.

III

От логическо гледище е безсмислено да се аргументира положението, че инвариантността на нещо, а в нашия случай — на носената от превода информация, не може да се определя изобщо, безотносително, абстрактно, а само спрямо нещо. Това нещо, спрямо което се определя инвариантността, ще наричаме условно координатна система или система за съотнасяне. И тъкмо това е вторият въпрос, чието решение предполага логическото въвеждане и третиране на понятието точност. Докато, както вече отбелязах, въпросът за инварианта, наистина индиферентно и в друга форма, е бил винаги предмет на обсъждане в работите, посветени на превода, въпросът за това спрямо каква система за съотнасяне се определя тази инвариантност обикновено не е поставян в обобщен вид въпреки цялото му значение: ако се измени системата за съотнасяне, ще се измени и инвариантът, а ако се измени инвариантът, ще се измени и съдържанието на понятието точност при превода.

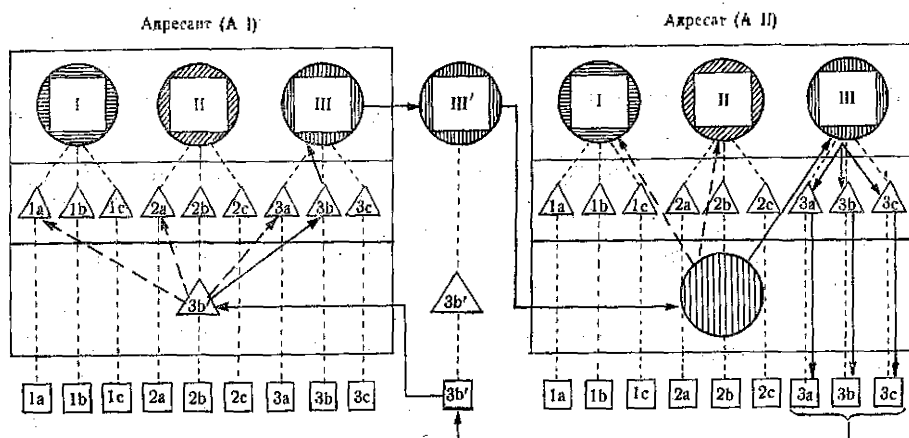
Проблемата за системата за съотнасяне при превода ще въведем също чрез един пример. На въпроса за що е възможна комуникация във формата на естествените езици обикновено се отговаря, защото и адресантът, и адресатът приписват еднакви значения на означаващите страни на езиковите компоненти на съответното съобщение — пораждано от първия и разпознавано от втория. Но тогава да зададем въпроса, а защо те приписват еднакви значения на тези компоненти? На съответно място³ се мотивира положението, че това става, защото и двамата съотнасят с една и съща координатна система. Без да сме в състояние да вли-

¹ Срв. напр. А. В. Федоров, цит. съч.; срв. също Е. А. Nida, *Principles of Translation exemplified by Bible translating*, в сб. *On Translation* (R. S. Brower, N. Y., 1959).

² Срв. А. Людсканов, *Основи на теорията на машинния превод с оглед на руско-българския МП*, Год. на Филолог. факултет при СУ, т. LVIII, ч. I.

³ Срв. А. Людсканов, *Превеждат човекът и машината...*

зама в подробности, ще демонстрираме същността на това твърдение чрез следното графическо представяне. За тази цел ще представим паметта на адресанта и на адресата чрез големи правоъгълници, разделени на две части — долната ще наречем оперативна памет, а горната — дълговременна памет. В оперативната памет се отразяват първосигналните образи (сигнали) на външните референти (предмети или означаващи страни на езиковите знаци) и след съответни съпоставяния се заличават. Дълговременната памет е също подразделена за прегледност на две части — в долната са зафиксирани първосигнални сигнали — представи, отговарящи на дадени конкретни референти, а в горната — второсигналните сигнали (символи), т. е. знаци на съответния естествен език, чиято означаваща страна (съответното понятие) представлява обобщено отражение на съответните множества представи и, следователно, референти. Освен това ще въведем следните символи: с номерирани правоъгълничета ще означаваме външните референти; с номерирани по същия начин триъгълничета — съответните представи, а с кръгчета — съответните езикови знаци; при това означаващата страна на знака се представя чрез заштрихованата част на кръга, а означаваната — чрез вписания и номериран квадрат. При тези изходни данни схематично и опростено механизмът на езиковата комуникация, осъществяван чрез знака, може да се представи със следната схема:

Твърде опростено тази схема се интерпретира така: адресантът (A I) иска да информира адресата (A II) за външния референт $\boxed{3b}$ посредством едно съобщение, материализирано във формата на общия за двамата естествен език L_c^N . Съответният референт се отразява (стрелка I) в оперативната част на паметта на A I във вид на възприятие (т. е. първосигнален сигнал) $\triangle 3b$ и започва една поредица от съпоставяния на този

сигнал със зафиксираните в долната част на дълговременната памет първосигнални сигнали. След редица несполучливи съпоставяния, означени

на схемата с пунктирани стрелки 2, първосигналният образ се

идентифицира с подобния образ (стрелка 3), зафиксиран в дълго-

временната памет на А I, и благодарение на съотнесеността на

с понятието , което представлява означаваната страна на езиковия знак

адресатът установява, че референтът, за който той иска да ин-

формира А II, се назовава в езика L_i^N от този езиков знак и обективира в писмена или устна форма) съответното езиково съобщение (в нашия

опростен пример съответния знак — стрелка 4). Сега започва

разпознаването, осъществявано от А II. Тъй като този процес се осъществява по същия начин, както процеса на пораждането, само че в обратен ред, няма да интерпретираме дясната част на схемата.

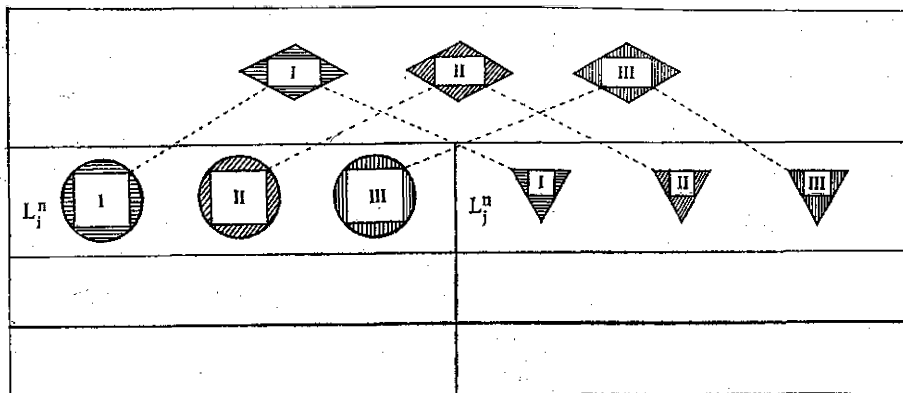
Защо адресантът и адресатът са приписали еднакво значение на

езиковия знак ? Защото и двамата са съотнасяли, както това личи

от схемата (стрелки 2, 3, 6, 7, 8), с една и съща система за съотнасяне — еднакъв опит от еднакъвата за всички хора действителност, отразена по един и същи начин в техните съзнания поради единството на законите на мисленето и кодиран в първосигнални сигнали и в символите на един и същ естествен език. Тъкмо това представлява онази обща система за съотнасяне, благодарение на която е възможна едноезичната комуникация.

Сега да поставим същия въпрос при реализирането на лингвистическия механизъм на процеса на превода между два естествени езика. Известно е, че преводът е необходимо условие за реализиране на езикова комуникация в онези случаи, в които езикът на адресанта се различава от езика на адресата. При това положение, очевидно, между тях двамата не съществува онази обща система за съотнасяне, която беше установена по-горе. Следователно, за да може да се реализира механизмът на превеждащата операция, е необходима една друга суперординирана сис-

тема за съотнасяне, която да поставя в съответствие езиковите средства на L_i^N (езика на А I) и на L_j^N (езика на А II). Графически това може да се представи така:

И тъймо надредната семиотична система, поставяща в съответствие средствата на L_i^N и на L_j^N , представлява системата за съотнасяне при превода между естествени езици, спрямо която се установява инвариантността на носената от входното и изходното съобщения информация. Изследването на тази система има първостепенно значение не само за теорията на обикновения превод, но и за теорията на машинния превод, защото, изменяйки нейната мощност, ние фактически изменяме системата за съотнасяне, а чрез това — инварианта и съдържането на понятието-точност, и, следователно, може да получаваме преводи с различна, предварително зададена степен на адекватност.

IV

Сега да поставим въпроса дали при реализирането на превеждащата операция между естествени езици инвариантността на информацията, инвариантът (а от там и точността) се определят само спрямо една система за съотнасяне, или са възможни и допълнителни системи за съотнасяне, изменящи инвариантността и следователно точността, установена спрямо основната система за съотнасяне. Доколкото ми е известно, този въпрос изобщо не е поставян в изследванията, посветени на превода.

Същността на проблемата за допълнителните системи за съотнасяне при превода между естествените езици ще илюстрираме пак с примери, взети на пръв поглед от две съвършено различни области — превод (интерпретация) на една математическа теория в друга и стихотворния превод. В една от своите работи¹ големият френски математик Пуанкаре казва, че ако приемем за изходно понятието основна равнина и, като изхождаме от него, съставим нещо като речник, в лявата част на който са включени термините на геометрията на Лобачевски, а в дясната — техните еквиваленти спрямо основната равнина в геометрията на

¹ Св. Н. Poincaré, La science et l'hypothèse, Paris, Flammarion, 1918.

Евклид, с помощта на този речник „ние ще може да превеждаме теоремите на Лобачевски в теореми на Евклид по същия начин, както превеждаме немски текст с помощта на немско-френски речник“. Тази своя констатация Поанкаре илюстрира със следния пример (при Поанкаре и „оригиналът“, т. е. теоремата на Лобачевски, и „преводът“, т. е. интерпретацията на тази теорема в Евклидовата геометрия, са записани във формата на френски език; за по-голяма нагледност на примера ние ще дадем оригинала на руски, а превода — на български; при това ние усложняваме примера с една допълнителна превеждаща операция, но това подчертава още по-добре обстоятелството, което е интересно за нас):

Вход:
Сумма углов треугольника меньше двух
прямых.

Изход:
Ако криволинейен триъгълник има за страни дъги на окръжност, които, ако бъдат продължени, би трябвало да пресекат под прав ъгъл основната равнина, то сумата на ъглите на такъв триъгълник ще бъде по-малка от два прави.

Ясно е, че един „нормален“ превод на входното руско изречение трябва да има свършено друг вид:

Сумата на ъглите на триъгълника
е по-малка от два прави.

Във връзка с тези два изходни текста може да се запитаме: защо са възможни два толкова различни превода на едно и също входно изречение и кой от тях е точен?

Сега да вземем втора група примери, този път из областта на стихотворния превод. За оригинал ще приемем староруския текст на известния „Плач Ярославны“ от „Слово о полку Игореве“, а за изходни текстове (преводи) — отделни варианти, давани през различни епохи:

Вход:
Ярославнынъ гласъ слышкытъ: зегзицею незнаемъ, рано кычеть; полечю, рѣчѣ, зегзицею по Дунаеву; омочю бобрянъ рукавъ въ Каялѣ, рѣчѣ, утру Князю кровавыя его раны на жестоцѣмъ его тѣлѣ.

Изход:

1.
Я горлицей сама к Дунаю полечу
Бобровный свой рукав в Каяле омочу.
И раны оботру на Игоревом теле,
На бедном, может быть и хладном
уж доселе.
(През епохата на лъжекласицизма)

2.
Слышен плач Ярославны; пустынной кукушкой с утра
Кличет она: „Полечу, — говорит, — по Дунаю кукушкой
Мой бобровный рукав омочу во Каяльские воды...“

(През епохата на увлечения по гръцката антична класика).

3.
Утренней зарею
Горицей лесною
Стонет Ярослава на градской стене
Стонет и рыдает,
Друга поминает
Мечется и стонет в тяжком полусне.
(През епохата на балмонтовщината)

До Дуная Ярославина причет
 слышен рано на заре. Одна,
 Чу, зегзицей потаенной кланет
 В утро тихое она:
 — Как зегзица, — молвит, — над дубровой
 По Дунаю быстро полечу
 И в Каяле свой рукав бобровный
 Я дорогой омочу.
 Князь мой ранен. Кровью закипели
 Злые раны на груди его.
 Смою кровь на мужественном теле
 У суируга моего! . . .
 (Текст, включен в сб. Слово о Полку Игореве,
 под ред. на Д. С. Лихачев, 1958).

И тук да поставим същия въпрос, както при първия пример, — защо са възможни толкова различни преводи на един и същи текст, и кой от тези преводи е точен?

Струва ми се, че приведените примери сами по себе си дават отговор на поставения въпрос: възможни са толкова различни преводи на един и същи оригинален текст, защото инвариантът при тях се установява не само спрямо основната система за съотнасяне, но и спрямо допълнителни системи за съотнасяне. От този факт (а същото нещо се наблюдава и при други видове между- и вътрешносемантични трансформации) следва отговорът и на въпроса кой от приведените преводи е точен: този въпрос не може да се поставя изобщо, абстрактно, а само спрямо дадената или дадените допълнителни системи за съотнасяне.

*

Въвеждането в теорията на превода на понятията инвариант, система за съотнасяне и допълнителни системи за съотнасяне е необходимо не само за бъдещото теоретико-множествено описание на понятието точност. Тези понятия допринасят, от една страна, за задълбочаването на нашите знания за спецификата на лингвистическия механизъм на превеждащата операция между естествените езици, а от друга — създават единна научна база за обяснение на редица факти из историята на преводаческата практика както в български, така и в световен мащаб, които досега не са могли да бъдат задоволително обяснени и предизвикват постоянни спорове, тъкмо поради отсъствие на такава база.